Семен СТАРІВ

СТРАТА ГОЛОДОМ

УВАГА! Цей твір має важливе значення для збереження історичної пам'яті українців про трагічні події в минулому, україномовне видання має малий тираж, і твір (станом на момент створення цієї електронної версії) давно не перевидавався в українському перекладі, але це не скасовує **авторського права**. Тому ця електронна копія книги створена з оригінального паперового видання **виключно з метою ознайомлення та популяризації** даної роботи і поширення того, що автор хотів донести до світу, і в разі появи в Україні нового паперового чи електронного видання цього твору, яке можна буде придбати без порушення авторських прав, ви зобов'язуєтеся видалити її зі свого комп'ютера, гаджета чи пристрою для читання після ознайомлення.

Також оригінальне паперове видання може з'являтися у букіністів, в букіністичних книгарнях чи на інших торгівельних майданчиках, де його можна буде придбати.

Закликаю підтримувати українських авторів, перекладачів та видавництва фінансово!

Сканування, OCR обробка, та збереження скан-копії книги в форматі djvu для сайту chtyvo.org.ua - Сергій Ющенко, 2024р.

Семен Старів

СТРАТА ГОЛОДОМ

Переклад з англійської
за редакцією
Ростислава Доценка

Київ
Видавничий центр «ПРОСВІТА»
2002

Старів Семен

С77 Страта голодом / Пер. з англ. за ред. Р.Доценка. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2002. — 272 с.

ISBN 966-7551-65-2

Спогади Семена Старова про перебіг драматичних подій 1932-33 років в одному із сіл на Черкащині — це докладне свідчення про Великий Голодомор. Видані вперше (під псевдонімом Мирон Долот) англійською мовою в США 1985 року, ці спогади чималою мірою сприяли розкриттю справжньої суті більшовицького тоталітаризму. Нинішнє видання їх в Україні не менш актуальне: це не тільки згадка про трагічне минуле, а й пересторога перед тим, щоб воно не повторилося в нашому майбутньому.

ББК63.3(4УКР)61

Перекладено за виданням:

Miron Dolot, Execution by Hunger: The Hidden Holocaust. — New York; London: W.W. Norton Company, 1985.

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини «Рік 1933-й» Віктора Цимбала (1901—1968).

ISBN 966-7551-65-2

© ВЦ «Просвіта», 2002.

© А.О. Лівень, художнє оформлення, 2002.

Присвячую цю книжку тим українським селянам, яких свідомо заморено голодом під час Голодомору 1932-33 років, шкодую тільки за тим, що мені не сила повністю описати їхні муки.

ПАМ'ЯТІ
д-ра МИХАЙЛА ВОСКОБІЙНИКА

Ця книга «Страта голодом» Семена Старіва видана на кошти Фундації ім. Івана Багряного, пожертвувані Галиною і Олексієм Воскобійниками, в пам'ять брата Олексія — Михайла, яких родина пережила розкуркулення, колективізацію, арешти, суди, страхіття голоду 1933 року, а в кінці тридцятих років був арештованнй їх батько й щойно тепер довідалися, що він не згинув на Сибірі, а був розстріляний.

Михайло Воскобійник народився у Миргороді на Полтавщині. В 1941 році закінчив Харківський університет. За німецької окупації України редагував у Миргороді газету «Миргородські вісті». Під час війни залишив з матір'ю та братами Україну з тисячами гнаних, переслідуваних та репресованих людей з східніх та центральних земель України. Після війни вони опинилися в

Німеччині. Там він розпочав студіювати політичні науки в Гайдельберґському університеті. Рівночасно, разом з Іваном Багряним та іншими відомими особами створили Українську Революційно-Демократичну Партію (УРДП).

Деякий час в роках 1949-50 він був головним редактором газети тижневика «Українські вісті», що виходила в Новім Ульмі в Німеччині. В роках 1955- 59 при газеті «Українські вісті» виходив спеціяльний бюлетень — газета «Ми ще повернемось!» — орган Секретаріяту ЦК УРДП, створений як відповідь на берлінський «Комітет за возращеніє на родіну», що закликав українців з діяспори повертатися в «щасливу, радянську, квітучу Україну», який редагував М. Воскобійник.

Переїхавши з родиною до США, продовжував навчання в Сиракюзському університеті, де здобув ступінь магістра прикладних наук, а докторат з філософії — в Пенсильванському університеті. Спершу викладав у Сиракюзському університеті, а пізніше, аж до виходу на пенсію, в Центральному Коннектікатському університеті історію Східньої Европи й був спеціалістом з української, радянської, російської та східньо-европейської історії.

Д-р Михайло Воскобійник — історик, український політичний діяч, журналіст, публіцист і педагог — все своє життя присвятив українській справі й робив усе, що в його силах, щоб світ знав про Україну, щоб вона якнайскорше вирвалася з російсько-комуністичного ярма і стала незалежною демократичною державою. Він був членом багатьох американських та українських наукових установ та організацій, УВАН, НТШ та інших. Деякий час був співпрацівником української секції радіо «Свобода», виконував різні обов'язки в Державному центрі УНР в екзилі, як був ще в Німеччині й пізніше в США. Він був останнім головою УНРади, й разом з іншими членами Державного центру УНР передав свої повноваження урядові України у 1992 році в Києві в Маріїнському палаці.

Він безперервно був у керівництві партії УРДП, яка пізніше замінила свою назву на Українську Демократично-Республіканську Партію (УДРП) й виконував у ній різні важливі обов'язки, а з 1975 року до 1995 був головою УДРП. Він був одним з організаторів й творцем Фундації ім. Ів. Багряного. В своїх численних доповідях на

з'їздах та конференціях , інтерв'ю та дописах, що появлялися в «Українських вістях», «Наших позиціях», «Українському Прометеї» та ін. виданнях відстоював державницькі позиції у важливих українських політичних та релігійних питаннях з почуттям відповідальности й на добро українського народу, Української держави.

Помер д-р Михайло Воскобійник 15 вересня 2001 року після довгої й тяжкої хвороби на Флориді в США, залишивши в смутку дружину Галину та доньок Марину та Наталку з чоловіком та дітьми і брата Олексія з родиною. Поховано його на українському православному цвинтарі в Бавнд Бруці в штаті Нью Джерзі в колі рідні, де похована його мама, брат Іван та інші з родини Воскобійників.

М. Воскобійник та автор книжки «Страта голодом» довший час дружили й постійно були в листовнім контакті. В листі до С. Старова в 1986 році він писав: «Як тільки вийшла в світ Твоя книга про голод, я відразу догадався хто є Долот. Книжка знаменита, здобула величезну популярність. Я хотів весною замовити її для мого курсу «Історія СРСР», але вже була розпродана. Тепер замовлю моїм студентам на наступний весняний семестер. Добре було б, якби Ти вжив заходів, або Твоє видавництво, щоб вона вийшла «paper back» (в м'якій оправі). Це було б значно дешевше для студентів купувати. Звичайно я її замовлю також для мого курсу «Історії України» для цієї весни. Цей курс читається раз на два роки. Прошу Тебе писати статті для «Українських вістей». Це моя «дитина» і тому постійна турбота».

В 1989 році Семен Старів інформував М. Воскобійника, що він працює над меморіяльною книгою про військовополонених «великої вітчизняної війни». М. Воскобійник 16 січня 1989 року писав йому: «Я дуже радий, що Ти берешся за цю працю з ентузіязмом. Ніхто інший так фахово і документально не зробить, як Ти!!! Ґратулюю і бажаю Тобі й усім нам (українцям) успіху в цьому задумі. Це тепер надзвичайно важливо і там в Україні в добу «перебудови» і в добу доброго «потепління»! А як із виданням «Execution by Hunger» в Україні, чи бодай в українській мові? Щось Ти про це згадував». На жаль, хвороба не дозволила йому закінчити книгу про військовополонених.

ПРО АВТОРА «СТРАТИ ГЛОДОМ»

Автор цієї книжки Семен Старів (офіційно Старов) народився 27 квітня 1916 року[1] в селі Вергуни[2] на Черкащині, в селянській родині Митрофана Старова і Анастасії, з роду Коваленків.

Життя у рідному селі за часів НЕПу, колективізації та голоду 1932-1933 років він описує в книжці «Страта голодом». Головна її тема — як його село і його родина пережили голодомор, причини, перебіг та наслідки цього голодомору.

Для читача, якого цікавить дальший життєвий шлях автора, подаємо його короткий опис.

Батько Семена Старова, свідомий українець і довголітній голова сільської управи, загинув у в'язниці під час

[1] *Дата подана за новим стилем. — Ред.*

[2] *Тепер Черкаського району Черкаської області. — Ред.*

більшовицької революції, але осиротіла родина під опікою матері якось перебула страхіття голоду початку 30-х років і Семенові навіть удалося здобути середню освіту.

Та Семен, жвавий на розум і гордий юнак, прагнув омріяної вищої освіти, хотів вирватися з села у ширший світ. За допомогою добрих людей та приятелів і завдяки своїм здібностям він був прийнятий у 1933 році до педагогічного інституту в Києві й успішно закінчив його з дипломом учителя історії.

Однак учителювати йому довелось недовго. У грудні 1939 року почалася радянсько-фінська війна і його покликано до армії, а саме до відомої 44-ої стрілецької дивізії (у складі Червоної Армії), укомплектованої з українців. В її лавах він воював у Фінляндії аж до закінчення тієї короткої війни в березні 1940 року.

Про перебіг самої війни та переживання українців-вояків і долю 44-ої дивізії, яка була майже дощенту знищена, Семен Старів написав свої спогади, пізніше друковані в еміграційній пресі; повніший варіянт цих спогадів залишається поки що в рукопису.

Після радянсько-фінської війни цю дивізію реорганізували, доукомплектували, і Старів далі служив у її лавах, коли їй наказано було зайняти Басарабію в червні 1940 року. З нею він опинився на фронті, коли Німеччина напала на Совєти в червні 1941 року. Там він потрапив у полон. І про ці всі воєнні події Старів готував цікаві особисті спогади, збирав різні матеріяли, дотичні до теми...

Як військовополонений, Семен Старів опинився в Німеччині і перебував там у цьому статусі аж до закінчення другої світової війни в 1945 році. Коли його звільнили з полону, він вирішив не повертатися на «родіну» і проживав у Німеччині до 1949 року, до часу виїзду в Америку.

Крім військовополонених і «остівців» (вивезених на працю до Німеччини), у цій зруйнованій війною країні опинилися тисячі вихідців з усіх куточків України. Ті, які добровільно не повернулися назад на «родіну», і ті, яких насильно не виловлено й не повернено туди, оселилися тимчасово, до виїзду в інші країни, в так званих «ді-пі»-таборах, тобто таборах для переміщених осіб — «D.P.» (displaced person — по-англійському).

У цих таборах дуже швидко наладналося українське життя: культурно-освітнє, релігійне, політичне, літера-

турне, мистецьке і т.д. З'явилась українська преса, школи, літературно-мистецькі гуртки.

Семен Старів повністю поринув у цей вир. Хоч він уже студіював історію в німецькому університеті, ширячи там правду про Україну, в нього таки знайшовся час для праці в новостворених українських організаціях. Він став генеральним секретарем СУЖу (Союзу Українських Журналістів), а також головою контрольної комісії цього союзу. Крім того, його призначили керівником відділу інформації при ЦПУЕН (Центральному Представництві Української Еміграції в Німеччині). У цих ролях він виступав по радіо, давав інтерв'ю, складав протоколи, звіти, заклики, а поза тим — писав статті до української преси на літературні, політичні й історичні теми. Є в його активі також оповідання, переклади. Увесь цей письменницький доробок він дбайливо зберіг, за його словами, «для майбутнього історика», бо це «матеріяли, що висвітлюють життя і діяльність української еміграції в Німеччині».

Вже тоді Старів носився з думкою написати спогади про голод в Україні 1932-1933 років, хоч книжковий формат ще неясно вимальовувався в його уяві. З того часу залишились тільки два оповідання, включені до цієї книжки як окремі розділи.

Опинившись 1949 року в США (а саме в Каліфорнії), Старів працює фізично і водночас вступає (через рік) на історичний відділ Каліфорнійського Університету в Лос-Анджелосі. Тут він стає дуже популярним серед професорів та студентів як «гордий українець», що при кожній нагоді, в писемних працях, у виступах і розмовах наголошує окремішність української нації від російської, відкриваючи очі багатьом американцям, які, за малими винятками, ще й тепер не бачать різниці між українцями і росіянами.

І тут, у Лос-Анджелосі, Семен Старів, хоч переобтяжений студіями та заробітковою працею, бере участь у громадському житті — і українському, і суто американському. Нема ніякої змоги перелічити й назвати всі його промови, доповіді, статті до газет з усіляких святкових нагод, звернені до української громади. Він дописує й до англомовних часописів, зокрема як рецензент іншомовних (слов'янських) книжкових новинок. Усі ці витвори його плідного пера перейняті патріотичним ду-

хом, любов'ю до України, турботою за її долю, закликом до єдности і боротьби за самостійність.

Тож не дивно, що після закінчення університетських студій у 1954 році Український Конґресовий Комітет Америки посилає його до Сан-Франциско як свого делегата і промовця на ювілейну сесію Організації Об'єднаних Націй у червні 1955 року — з тим щоб звернути увагу вільного світу на визвольні змагання українського народу.

Та найважливішою подією в житті Семена Старова було те, що його запрошено викладати українську мову до щойно тоді (того самого 1955 року) заснованого українського відділу в Інституті Мов Департаменту Оборони США у містечку Монтереї (Каліфорнія), що лежить на узбережжі Тихого океану. Тут він замешкав з родиною на стало, вийшовши на пенсію в 1986 році, після 30 років праці в згаданому інституті. У ньому Старів викладав українську і російську мови наперемін, бо український відділ двічі закривався (тепер він знову існує).

Семен Старів був взірцевим інструктором; він дістав багато нагород і відзнак. Цей монтерейський період життя Старова був, мабуть, найплідніший. Семен Старів став співавтором кількатомного підручника української мови, використовуваного в українському відділі інституту; пізніше, в 1972 — 1973 роках, він сам переробив його для наново відкритого українського відділу. Крім того, як педагог-мовник, він розробляв методику викладання мови. У 1955-1956 роках він займався копіткою працею — укладанням українсько-англійського і англо-українського військових словників. Проте видати цей словник йому так і не пощастило. При тому всьому він і далі брав участь в українському й американському громадському житті, їздячи з доповідями до українських громад у Сан-Франциско і Лос-Анджелос, промовляючи в американських клюбах про Україну і СРСР. Старів був промовцем від українців під час святкування двохсотлітнього ювілею США; постійно дописував до української та американської преси, виступав по радіо.

Але найголовнішою подією в каліфорнійський період життя Старова було те, що 1985 року з'явилася друком оця його книжка, над якою він працював майже все своє емігрантське життя. Вона була видана англійською мовою саме з нагоди п'ятдесятиріччя Великого Голоду в Ук-

раїні 1932 — 1933 років, що його скорботно відзначила вся українська еміґрація. Книжка ця під назвою «Execution by Hunger» вийшла завдяки старанням Фонду Катедр Українознавства при Гарвардському Університеті під тодішнім псевдонімом автора — Мирон Долот.

Він вирішив написати книжку про голодомор англійською мовою, щоб ширший світ довідався про цей нечуваний, замовчуваний совєтським режимом злочин супроти України. Книжка Мирона Долота набула великого розголосу у світі. На неї було опубліковано з півтори сотні схвальних рецензій, листів-відгуків з усіх усюдів (головно з Англії, Франції, Німеччини, Австралії, Канади, Польщі і, звичайно, з різних регіонів США). Книжку цю перекладено французькою, фрагменти з неї — польською мовами; англійською вона вийшла спершу в твердій оправі, а згодом і в м'якій обкладинці, а також як так звана звукозаписна книжка (наговорена на плівку, в касетах). Англомовна книжка ще й тепер в обігу. З нагоди п'ятдесятиріччя голоду в Україні тридцятих років Старів також видав невеликі брошури англійською мовою — для інформації під час ювілейних зібрань.

Перебуваючи на пенсії, Старів і далі служив громаді в потребі. Отже, коли група українців у Сакраменто (столиці Каліфорнії) заініціювала створення комісії з перевірки каліфорнійських середньошкільних підручників та характеру викладання історії Східньої Европи, геноцидів і потоптання людських прав, що мали там місце, Семен Старів став членом тієї комісії. Він, бувши викладачем історії і дослідником голоду в Україні, міг, як ніхто інший, подати кваліфіковані проекти й взірці навчання в цих ділянках і тим самим сприяти поліпшенню викладання, як і впорядкуванню відповідних підручників. І його уповноважили написати підручника про український геноцид (не тільки щодо селян, виморюваних голодом, а й про нищення української провідної верстви) для американських середньошкільних учителів у Каліфорнії.

Коли українська еміграція широко відзначала 1000-річчя християнства в Україні (1988 рік), Семен Старів узяв активну участь і в цьому святкуванні. Він належав до ювілейного комітету в місті Сакраменто, написав текст буклету «Тисячоріччя християнства в Україні» і підтримував протести цього комітету (навіть до Риму) проти того, щоб тисячолітнє християнське свято присво-

ювала собі Росія, якої тоді, за часів хрищення України-Руси в 988 році, взагалі не існувало.

На закінчення ще треба згадати, що свій пенсійний час Семен Старів плянував присвятити малюванню (до якого приохотився в старшому віці) та спогадам про полон і полонених. Ще в полоні він почав дещо записувати, а в Німеччині весь час нотував щоденник, який вів далі й на кораблі до Америки і ще якийсь час по тому. Та доля розсудила інакше. У 1989 році він мусив піддатися важкій операції серця (оскільки весь час в Америці слабував на «ангіну пекторіс»), а після неї почав поволі занепадати на здоров'ї.

Помер він 9 серпня 1998 року на 82-му році життя після тяжкої і довгої недуги, залишивши в глибокому смутку дружину Олександру і дочок Ольгу і Марію та ближчу і дальшу рідню в США і в Україні.

Заупокійне Богослужіння і похорон світлої пам'яти Семена Старіва відбулися 13-го серпня 1998 року в похоронному закладі «Mission Montury» і на кладовищі St. Carlos в Монтереї. Похоронні відправи відслужив отець Олександер Авраменко з Сан-Франциско.

Крім родини, знайомих і приятелів та жалібної громади, які прибули, щоб провести його в останню дорогу, присутніми були також п'ять полковників української армії з України, що навчалися тоді в Монтерейській військово-морській вищій школі. Вони стояли як військова почесна варта, з українським і американським прапорами, над домовиною. Перед опущенням домовину посипали грудками української землі, принесеної з місця-пам'ятника Голодомору і з Биківні, з цвинтаря замучених агентами НКВД. Домовину спущено в гріб під звуки нісні «Чуєш, брате мій».

Отож його задум — написати книжку про українців-полонених — так і урвався. А як пам'ятка його замилування малюванням (головно він любив малювати море, над яким щодня проходжувався), залишилося багато оригінальних, перейнятих глибоко індивідуальним баченням, картин.

Цей життєпис написала дружина автора, яка шкодує, що довелося багато інформації з його діяльности як письменника, вчителя, художника і просто людини залишити поза цією короткою біографією.

Олександра Старів

ВСТУПНЕ СЛОВО

Політика примусової колективізації, запроваджена під кінець 1929 року, мала на меті усуспільнити всі селянські господарства, а самих селян на постійно закріпити за колгоспами — як ото були прикріплені кріпаки до поміщицьких маєтків десь сімдесят років перед тим. Селянські господарства було таки колективізовано, але не без боротьби. Селяни чинили шалений опір насильницькій колективізації. Вони відчайдушно трималися своїх ділянок землі і своєї власности, і ця боротьба перетворилась у боротьбу на життя або смерть. Але, бувши неозброєні й неорганізовані і не маючи проводу, селяни не могли зрівнятися силою з урядом, їх було нещадно придушено, а самі села спустошено і знелюднено. Мільйони селян загинули. Вагатьох заслали до концентраційних таборів або виселили з рідних сіл у Богом забуті північні райони Росії, а інші просто зникли в таємничий спосіб, не лишивши по собі сліду. Ті, що вижили, притлумили свої гордощі й кінець-кінцем вступили до колгоспів, щоб урятувати себе та свої сім'ї. Так закінчилась ця битва: селяни програли, а комуністи перемогли. Протягом лише кількох — усього чотирьох! — років віковічний спосіб сільського життя був зліквідований.

Голодомори виникали по всьому Радянському Союзу — в Казахстані, на Кубані, на Дону, але тут я веду мову тільки про голодомор в Україні 1932-33 років.

Взагалі дехто гадає, що голод тих років в Україні був наслідком колективізації. Інші ж вважають, що той голод виник штучно, задля того, аби загнати селян у колгоспи. Нарешті, є й переконані в тому, що то був народовбивчий голод, вислід розважливо обдуманого пляну, спрямованого на знищення українського народу як нації.

Автор цієї книжки не має наміру аналізувати причини голоду. Це треба залишити історикам і економістам. Та все-таки я не відчуваю найменшого сумніву в тому, що той голод мав політичні й національні чи, точніше кажучи, антинаціональні обертони. Я переконаний, що тут був прямий зв'язок між голодом і політикою щодо свідомого національного самовияву, особливо в Україні.

Водночас зі своєю лінією на колективізацію Москва розпочала в 1929 році широкомасштабну кампанію проти всього, що могло вирізняти Україну як окрему націю, починаючи від знищення українських наукових і культурних організацій та інституцій і кінчаючи арештами, стратами й засланнями до концтаборів усіх тих, хто посмів піднести голос в обороні українського самовизначення і самобутности.

Однак найжорстокішу кампанію було проведено проти українського селянства. Москва усвідомлювала, що українські селяни становили головну опору національного руху, бо саме вони найупертіше трималися своєї національної ідентичности і чинили опір як російському колоніяльному правлінню, так і радянському режимові. Сталін сам писав, що селяни — це рушійна сила національного руху. Він наголошував, що питання національне є, властиво, селянським питанням.

Ця книжка має довгу історію. Перші 24 розділи її написано перед 1953 роком, що був двадцятою річницею голоду. Через тридцять років, коли мені вже завернуло на 70-й рік і я почав ставитись до всього мудріше й критичніше, я вирішив доповнити цей свій спогад і дати його в руки читачам. Протягом такого тривалого відтинку часу я раз-у-раз навертався думками до цих великих людських трагедій, що для багатьох людей і досі залишаються не цілком зрозумілими. Тепер я вже певний,

що повністю осмислив суть усіх подій, про які тут мова, і дійшов до своїх власних недвозначних висновків.

Історія не занотувала жодного іншого такого злочину, як цей голодомор, доконаний проти цілої нації та ще й переведений у життя в такий безоглядний спосіб. Я досліджував голодомори, шукаючи у світовій історії подій, які можна було б порівняти з голодомором в Україні. Траплялося багато голодоморів, як, наприклад, так званий картопляний голод в Ірляндії у середині дев'ятнадцятого сторіччя або ж періодичні голодомори в Китаї та Індії, що вигубили мільйони людей. Та всі ці нещастя мали свої природні причини, яким у той час людськими силами неможливо було протидіяти. Вони були наслідками неврожаю або через негоду, або через спустошення, спричинені комашнею чи іншими шкідниками. Картопляний голод в Ірляндії виник через неврожай картоплі, основної їжі ірляндців, а голодомори в Китаї та Індії були спричинені посухами та перенаселенням.

Але голод в Україні 1932-33 років був політичним голодом. За словами Малколма Магтериджа, особистого свідка цього голоду, «він являв собою свідомий витвір бюрократичних умонастроїв». І справді — це був голод народовбивчий, що його Сталін зі своїми однодумцями використав як спосіб підкорити собі українське селянство.

Голод 1932-33 років у Радянському Союзі становив подію, яку в широкому світі цілковито зігноровано, знехтувано, витлумачено хибно або зовсім перекручено. До сьогодні декотрі американські «фахівці»-радянологи затято дотримуються офіційного радянського заперечення факту голоду, хоч самі радянські достойники тепер уже говорять про голод сухим діловим тоном. Мабуть, тільки цим можна пояснити, чому й досі у США не здійснено докладного дослідження цього голоду. Американцям просто важко прийняти за правдоподібну таку неймовірну й нелюдяну акцію.

У цій книжці я описую, що діялося в моєму рідному селі під час тих чотирьох років — від 1929-го до 1933-го. Я переповідаю те, що сам бачив і пережив. Все тут занотоване справді сталося — я подаю тільки автентичні факти. Хоч розмови й виступи, ясна річ, не передані дослівно, змістом вони точно відповідають тому, що говорилося саме в той час. Усе це оперте на моїй живій пам'яті.

Дехто з моїх читачів здивується, як я зміг через багато років відтворити так багато подій і в таких деталях. Властиво, тут немає ніяких таємниць. По-перше, людина не забуває психологічних травм і трагедії свого життя, хоч би як сильно намагалася це зробити. По-друге, людина не може забути подробиць своєї боротьби за існування. То був час, коли всі люди в усій Україні жили від однієї кампанії до іншої, від однієї промови «вождя» до іншої, від однієї партійної постанови до іншої, від одного урядового указу до іншого і, нарешті, від одних зборів у селі чи на заводі до інших. Мені не сила притлумити в пам'яті ці речі. Подробиці й дати подій, описаних у цій книжці, перевірено за тогочасними радянськими газетами й журналами, що їх можна знайти в більших американських бібліотеках. Ця книжка точно змальовує перебіг подій у моєму селі за колективізації.

Ще один момент, на який я хочу звернути увагу читачів: Мирон Долот — це мій псевдонім, під яким я друкував у США, Німеччині й Швайцарії статті та брошури про голод.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Я народився і виростав у типовому українському селі[1] на Черкащині, розташованому менш як за двісті кілометрів на південь від столиці України. Село наше стоїть на лівому березі річки Тясмин, однієї з приток Дніпра. Та й гарне ж то було село! Зелені горби височіли на півдні за річкою, чорна, як смола, родюча рівнина простягалася на північ. Вона вся була помережена смугами ланів. Щовесни і щоліта ці смути зливалися в суцільне море пшениці. Хвилі випещеного збіжжя, зелені навесні й золотаві влітку, звільна погойдувалися під лагідним вітерцем. Після жнив поля знову стояли голі й чорні, ніби в жалобі за втраченою своєю красою. Під кінець року наставала нова зміна кольору — зимова білість зливалася на обрії з сіро-синім морозним небом.

Село було велике — у ньому налічувалося десь із вісімсот господарств і проживало майже чотири тисячі чоловік. У центрі стояли громадські будівлі — церква, школа, крамниця, сільська рада, пошта і будинок, в якому жив і працював лікар. Майдан посеред села правив за місце гулянь, громадських зборів та ярмарку.

Як заведено в українських селах, хати стояли близько одна до одної. Небруковані вулиці ніяк не називали-

[1] *Див. стор. 9.*

ся, хоч кожна садиба мала свій нумер. Через село пролягав також небрукований курний шлях, що сполучав нас із довколишнім світом.

Наші хати були прості за конструкцією і виконанням. Дерев'яний каркас з грубо обтесаних колод обмазувався глиною, а зверху покривалися хати звичайно солом'яними сніпками. Бляшана покрівля вважалася ознакою заможности, і я пригадую лише кілька таких покрівель на все село. Більшість хат складалася з однієї кімнати, яка служила для всіх потреб, включно з готуванням їжі й спанням. Дерев'яна підлога також була рідкістю. Долівки, так само як стіни, були глиняні. Та хоч які нехитрі здавалися наші оселі за будовою, хоч які примітивні ми мали побутові вигоди — в хатах завжди було чисто прибрано й затишно.

Перед кожною хатою буяв квітник, а за нею росло бодай кілька фруктових дерев. На подвір'ї в кожного господаря греблися кури, по загородках ґелґотіли гуси й каххали качки. У стайні стояло по коневі, у повітці — одна чи й дві корови, у сажі — рохкало по кілька свиней. Майже в кожному дворі походжав або лежав припнутий на ланцюзі собака.

Село наше було перелюднене, і тільки окремі господарі мали понад двадцять десятин землі. Але, попри свою нужденність, селяни не зневірялися і не занепадали на дусі. Після цілоденної тяжкої праці навесні й улітку молодь збиралася по своїх кутках на перехрестях, і співи, танці та інші розваги не вгавали до пізньої ночі. Цілими родинами заведено було ходити в гості до родичів та знайомих, де гостювання супроводжувалося забавами й усілякими розвагами, добре при цьому випивши й щедро закусивши: попри заборони, селяни примудрялися гнати для себе доволі власної горілки.

Наше село жило спільною громадою. Між сусідами заведено було допомагати одне одному в щоденній праці або при якихось надзвичайних пригодах. Кожна така толока закінчувалася людною вечіркою. Задля цієї нагоди наймали музик — гармоніста й скрипаля, що приграваали до танців. Столи заставлялися різноманітними наїдками й напоями, веселощі тривали не раз аж до світанку.

Ми були зовсім вільні в пересуванні. Кожен міг іти чи їхати куди хотів — задля власної приємности, а чи шукаючи заробітків. До більших міст і сусідніх містечок ми

їздили на весілля, на храмові свята або на похорони. Ніхто в нас не питав документів, нікого не обходило, хто куди вибрався. Ми були вільні собі люди.

Гостинність була справою чести. Кожний, хто заходив до хати, був бажаним гостем. Ми, може, і самі часом не вдосталь наїдалися, але гостя частували всім, що мали найкращого в хаті.

Дарма що в повсякденному житті кожному раз-у-раз бракувало того чи сього — страху ніхто пі перед ким не відчував. Дверей до хати ніколи вдень не замикалося. Будь-хто, старий чи молодий, дитина чи дорослий міг сміливо заходити в село й виходити з села, не боячись, що хтось до нього присікається.

Настання зими ми вітали загальною радістю, і мені здається, що чим суворіша була зима, тим більше захоплювалися нею, особливо ми, дітвора й молодь. Ми без угаву їздили на ковзанах, на лижвах і спускалися з пагорбів на санчатах. Люті морози, глибокі сніги й хуртовини робили зиму часом дозвілля для селян — звісно, коли це було після врожайного літа. Короткі зимові дні й довгі вечори ми проводили переважно в себе дома. Ніхто не нарікав на холоднечу, бо дров вистачало. Попоравши худобу та поробивши іншу хатню роботу, залишалося тільки розкошувати домашнім затишком — ми читали, писали, розповідали різні історії, гралися, співали й танцювали.

Аж ось у 1929 році поширилися чутки, що комуністична партія та радянський уряд видали постанову про колективізацію всіх селянських господарств. Такі об'єднання у формі ТСОЗ (Товариств Спільного Обробітку Землі, їх ще називали СОЗами), артілей, комун, радгоспів, власне, вже й раніше існували. Ці колективи чи сільсько-господарські кооперативи (за винятком радгоспів та комун) не були якимось комуністичним винаходом, бо існували ще з дореволюційних часів. Як добровільні кооперативні об'єднання селян, вони організовувалися в основному для забезпечення гарантованого ринку збуту продукції, одержання державних кредитів і взаємодопомоги сільсько-господарським реманентом та посівним матеріялом.

В Україні кінця 20-х років були відомі два типи сільськогосподарської кооперації: ТСОЗи і артілі. В ТСОЗах усуспільнювалися тільки праця й земля, або їхня частина, та важкий господарський реманент. Свійська

худоба, житло і навіть деяка частка землі могли залишатися в приватному володінні. В такому досить вільно зорганізованому об'єднанні членство можна було припинити без особливих труднощів.

Артіль означає гурт людей тієї самої професії, об'єднаних у виробничий кооператив. Сільсько-господарські артілі були спілками селян, що об'єднали всю свою землю і знаряддя виробництва, а також працю і тягло. Членів артілі оплачувано грішми або натурою відповідно до вкладеної частки праці. Члени артілі могли мати свої хати, корову та іншу свійську худобу, як от овець, кіз, свиней та птицю. Під час суцільної колективізації в Радянському Союзі артіль була прийнята за основну форму того, що пізніше було знане під иазвою колективного господарства.

Були ще якийсь час сільсько-господарські комуни, які за комуністичною теорією мали стати найвищою формою організованого життя і праці на селі; виникли вони під час військового комунізму (в громадянську війну 1918-21 рр.). Здебільшого комуни поставали в колишніх поміщицьких маєтках, і характерними ознаками їх була не тільки колективна праця, а й усуспільнене повсякденне життя в комунальних гуртожитках зі спільними кухнями, дитячими яслами й таке інше. Члени таких комун не мали нічого в приватній власності, окрім речей особистого вжитку. Хоч комуністична партія і уряд усіляко підтримували комуни, з них нічого путнього так і не вийшло, внаслідок чого їх невдовзі позакривали або частіше поперетворювали на державні господарства, тобто радгоспи. Радгосп — це був по суті державний фільварок, де наймані сільсько-господарські робітники вже не були ніякими селянами: вони одержували регулярну платню, не маючи голосу ні у розподілі прибутків, ні в управлінні господарством.

Усі ці різнорідні колективи організовувалися на добровільній основі і, як виглядало на той час, нічим не загрожували незалежному селянству. Більше того, селяни часто-густо, бувши свідками провалу таких господарств, ще й підсміювалися з балачок про колективізацію. Мовляв, хіба ж влада така дурна, що повторюватиме свої власні помилки? Але надто рано вони сміялися.

Десь наприкінці грудня 29-го року, коли чутки про примусову колективізацію почали вже справджуватись, у нашому селі з'явилися якісь сторонні люди. Невдовзі ми дізналися, що це були офіційні представники партійних і радянських органів, прислані до нас організувати колективне господарство.

Старший у групі, що складалася приблизно з десятка осіб, називався «двадцятип'ятитисячником», а його помічники «пропаґандистами». Незвичні то були для нашого вуха слова, але дуже швидко ми засвоїли, що вони означають.

На здійснення примусової колективізації Центральний Комітет ВКП(б) мобілізував по всій країні 25 тисяч найактивніших і найвірніших партійців. Звідси й походить назва учасника цього добірного загону комуністів — «двадцятип'ятитисячник», а по-нашому, скорочено — просто «тисячник». Після короткого інструктажу щодо методу проведення колективізації цих тисячників розсилали до різних сільських районів. Щоб їхня місія була ефективнішою, їх наділили, по суті, необмеженою владою. За свою роботу вони відповідали безпосередньо перед Центральним Комітетом КП(б) України.

Кожного тисячника супроводжувала ціла тичба пропаґандистів, набраних у кожному районі з-поміж місцевих комуністів і комсомольців.

Тисячник та його пропаґандисти були людьми, що завжди жили по містах. Це були викладачі вишів, учителі, фабричні спеціялісти. Щойно з'явившись у нашому селі, декотрі з цих сторонців намагалися зблизитися з місцевими людьми, для чого заводили розмови з ними. Інші просто снували селом і зацікавлено придивлялися до всього навкруг і до кожного зустрічного так, ніби вони зроду не бачили села або селянина.

Їхній зовнішній вигляд смішив нас: ці бліді обличчя й міський одяг справляли чудне враження на тлі сільського оточення. Обережно чалапаючи, аби не набрати снігу в свої до блиску наваксовані черевики, вони були чужорідною з'явою серед нас.

Хоч вони й виявляли зацікавлення, а то й захоплення усім довкола, їм незмога було приховати своє цілковите незнання сільського побуту. Селяни брали на кпини їхню городянську поведінку, і через декілька днів ці прибульці стали героями різних кумедних історій.

Наш тисячник звався Цейтлін, точніше — «товариш Цейтлін». Тільки так його й звали усі, хоч він і прожив у нашому селі кілька місяців. «Товариш Цейтлін» являв для нас радше символ панівної влади, аніж реальну особистість. Ми дізналися, що він приїхав з Києва і що він був членом партії ще до революції. Ніхто з нас не знав, чим він займався раніше, хоч видно було, що на сільському житті розумівся він вельми поверхово. Також ніхто не міг вгадати його національности. По-українському він трохи говорив, але знати було з вимови, що він не нашого роду.

На зріст «товариш Цейтлін» був невисокий, голову мав велику, а плечі вузькі. Ніколи ми не бачили, щоб він усміхався. Ходив завжди чимось заклопотаний, здебільша мовчазний, а коли й говорив, то тільки про офіційні справи й мовою партійних гасел та утертих фраз. З місцевими людьми майже не вітався, хіба що, бувало, відповість кому-небудь на привітання, та й то недбало.

Усі партійні й урядові представники, що понаїхали до нашого села, мали при собі якусь зброю, але ховали її. Однак «товариш Цейтлін», очевидно, був непевний, чи наше село полюбило його, бо свого револьвера носив відкрито, напоказ. До керівництва він узявся негайно. Вже в перший день, коли приїхав, він почав ходити від хати до хати. Ці відвідини породили чимало кумедних оповідок. Особливо часто переказували таку історійку: у повітці в одного господаря кобила хлиснула його хвостом по обличчю, залишивши на ньому смуги гною.

— Ух, — гарикнув він сердито, — клята корова! — і копнув кобилу в копито. Кобила відповіла йому таким самим чином, аж селянинові довелося зводити на ноги «товариша Цейтліна».

Та кобиляче копито не збило його з інспекційного курсу. У корівнику він зробив іншу помилку. Може, захтівши показати селянинові, що йому все-таки не страшно свійських тварин, він підступив до теляти.

— Яке гарне лошатко! — вигукнув «товариш Цейтлін».

Як чемна людина, господар не наважився виправляти гостя після першої його помилки, але після другої він усе ж лагідно зауважив:

— Та це не лошатко. Це телятко, коров'яче дитя. А лошатко — то коняче дитя.

— Лошатко чи телятко, — відказав «товариш Цейтлін», — це не має значення. Світова пролетарська революція від цього не постраждає.

Остання фраза була його улюбленим виразом, хоча на той час ми, селяни, не розуміли, що воно означає. Але нам було смішно, що представник партії та уряду не відрізняє коня від корови, а теляти від лошати.

Проте своє діло «товариш Цейтлін» добре знав. Знав він також усі партійні настанови і як їх треба виконувати. Поки селяни веселилися і розважалися, переповідаючи одне одному історійки про невігластво «товариша Цейтліна», у сільраді на повну пару кипіла робота. Посильні, сіючи круг себе страх і цікавість, розносили окремим селянам виклики негайно з'явитися до сільради. Мало не щодня прибували в село всілякі відвідувачі, часто це були військові командири досить високого рангу. Не раз можна було бачити, як тисячник у супроводі сільського й приїжджого начальства ходив з перевіркою по хатах.

А одного дня в село приїхала бригада зв'язківців і швидко провела телефонну лінію від нашого села і до райцентру. Мало хто в селі знав на той час, що то таке — телефон, але й ті, що знали, ледве чи здогадувалися, з якою метою провели його в наше село. Начальство ж не оминало жодної нагоди подати це як символ великого досягнення на шляху безупинного прогресу, на який ступило село під проводом комуністичної партії.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Перших проявів стратегії «товариша Цейтліна» не довелося надто довго чекати. Сталося це одного холодного січневого ранку 1930 року, коли люди ще спали: тоді було заарештовано п'ятнадцятеро мешканців села. Хтось розповідав, що в село опівночі приїхали ґепеушники; з допомогою сільських активістів запхали арештованих у свого «чорного ворона» і зникли до того, як село прокинулося зі сну.

Серед ув'язнених були найвидатніші місцеві громадяни: шкільний учитель, що працював у нашому селі ще з передреволюційних часів; один із сільради, авторитетний і впливовий чоловік, що кожному міг порадити в різних справах, дотичних до закону; власник сільської крамниці. Решту становили звичайні господарі, які тішилися доброю репутацією. Ніхто не знав ані того, за які провини їх арештували, ані того, куди їх вивезли.

Усе це лякало. Село в одну ніч позбавили поважних людей з громади. У такий спосіб сільська людність — здебільша темні й неосвічені дядьки — залишилася ще беззахиснішою, ніж раніше. Невдовзі після того родини арештованих повиганяли з їхніх хат.

Я був свідком, як виганяли одну таку сім'ю. Ми жили неподалік від одного з заарештованих на ім'я Тиміш Запорожець, якого ми, діти, звали просто «дядько Тиміш».

Десь близько полудня до хати прийшло кілька чоловік із сільського начальства. Старший серед них став перед дружиною дядька Тимоша й оголосив, що позаяк її чоловіка заарештовано як «ворога народу», вся його власність має бути негайно конфіскована на користь держави.

Спантеличена й розгублена жінка пробувала сперечатись і щось доводити цим активістам. Вона питала їх, що її чоловік зробив лихого людям, що його оце оголосили «ворогом народу»? Але активісти не збиралися заходити ні в які дискусії з нею. Вони тільки повторили наказ вибратися з хати. І додали ще, що вона може взяти з собою тільки свої власні й дитячі особисті речі, як от одежу. Все інше мусить залишатись там, де воно лежить.

Аж тепер жінка усвідомила собі, що ці люди говорили все те не жартуючи. Зі слізьми на очах благала вона дозволити бодай переночувати з дітьми в хаті, аби хоч ту одежину позбирати. Але благання її були ні до чого. Наказ знову було повторено, і ту ж мить вона зімліла й упала на долівку. Діти зайшлися плачем. Старший наказав підвести її і винести надвір, де перед хатою вже стояли напоготові сани. Якраз у цю хвилинку вона прийшла до пам'яті і, плачучи, сказала активістам, що їм нема куди йти. Адже ця хата була їй домівкою багато років. Вона сама зі своїм чоловіком та дітьми будувала її.

Але ні сльози, ні вмовляння нічим не зарадили. Активісти тільки підганяли її, щоб швидше збиралася. Старший узяв жінку за плечі. Пронизливо скрикнувши, вона вирвалася. Тоді він наказав виволокти її з хати. Коли вони вхопилися за неї, вона стала відчайдушно опиратися, хапаючи їх за волосся. Врешті її таки витягли надвір і кинули в сани. Поки двоє чоловік тримало її там, із хати повиносили дітей. Услід за ними жбурнули на сани дещо з речей і повезли їх геть. Отак дядькова Тимошева жінка, притримувана двома активістами в санях, голосячи й ридаючи разом з дітьми, зникла в присмерку зимового дня.

Пізніше ми довідалися, що їх одвезли на залізничну станцію і вкинули в спеціяльний товаровий потяг, що прямував на північ. Така сама доля спіткала родини й решти заарештованих. Ми ніколи більше нічого не чули про них.

За декілька днів після арешту тих п'ятнадцятьох односельців і виселення їхніх сімей виконавець із сільради скликав нас на збори. Збори проводилися в колишній

хаті дядька Тимоша Запорожця. Всередині вона зовсім змінилася. Внутрішні стіни, що ділили її на три кімнати, викинули, і так вийшло щось наче заля, де стояли тільки абияк збиті дерев'яні ослони. Тепер усі ми зрозуміли, що дядько Тиміш став жертвою своєї власної хати. Начальство заарештувало його, бо потребувало більшого приміщення.

На цих зборах оголосили, що в нашому селі запроваджується новий адміністративний поділ. Спочатку це не викликало ніякої підозри в нас. Село просто мало бути поділене на окремі ділянки й підділянки, які звалися стохатки, десятихатки, п'ятихатки — от і все.

Тоді я ще був підлітком і, звісно ж, зовсім не думав, до чого призведе такий поділ. Аж ген згодом я збагнув, у яку безвихідь потрапили ми з цією системою-капканом. Завдяки такому розчвертуванню села на окремі ділянки тисячник зі своїм гуртом партійців міг установити найпильніший контроль над селянами. Ба навіть більше — тепер йому легше було виявити й придушити будь-яку спробу протидії партійній політиці й таким чином швидше колективізувати все село.

У нашому селі, як я вже казав, було приблизно вісімсот господарств і чотири тисячі мешканців. Тепер його поділили на 8 стохаток, 80 десятихаток і 160 п'ятихаток, усього на 248 одиниць. Оскільки на кожну одиницю сільрада призначила по одній відповідальній особі, наше село одержало відразу 248 маленьких офіційних начальничків. Крім того, до кожної стохатки прикріплявся спеціяльний пропаґандист, а на кожну десятихатку і п'ятихатку припадало по одному агітаторові. Це подвоїло кількість активістів аж до 496. Додатково в кожній стохатці зорганізували так звані хлібозаготівельні комісії.

Такі комісії утворювалися по селах в усій Україні. Спершу вона була тільки одна на все село. А тепер, з початком колективізації, вони розмножилися відповідно до числа стохаток. Контрольовані компартією, ці комісії, а потім ще й «бригади», організовувалися лише для того, щоб «викачати» певну кількість зерна для держави. Пізніше, коли почалася вже суцільна колективізація і проголосили курс на «ліквідацію куркуля» як кляси, ці комісії стали ударною силою для організації колгоспів та експропріяції власности «куркулів». Фактич-

но вони зробилися безконтрольними правителями у сільській місцевості.

Нові хлібозаготівельні комісії складалися кожна з десятьох, а то й більше членів. Помножені на вісім, вони збільшили чисельність загону активістів у нашому селі до 576 осіб. Нарешті, були ще постійні виконавці, свого роду сільські міліціонери, яких сільрада призначала по троє на кожну стохатку, — разом 24 душі.

Це було неабияке начальство: воно мало право арештовувати людей без будь-яких юридичних формальностей. Таким чином усього ми мали яких 600 низових активістів — по 75 на кожну стохатку. Отож виходить, що кожну стохатку контролювало аж 75 осіб. Але загальна кількість різного роду наглядачів була більша, коли врахувати 35 членів сільради й 17 посадовців у правлінні колгоспу. Коротше кажучи, як узяти разом, то на село виходило 652 активних пристібаїв, тобто на кожних 6 простих жителів припадало по одному довіреному наглядачеві від партії.

Більшість із цих призначених на відповідальні пости були з-поміж звичайних селян, які таким робом опинилися в дуже незручному становищі. Нічого в світі вони так не ненавиділи, як оте колгоспне врядування, а тим часом вони ж ставали знаряддям запровадження його в життя, їм наказували робити так, а не інакше, як ото солдатам в армії. І їм не залишалося нічого іншого, як виконувати накази. Особи, на які покладалися певні функції в таких органах чи установах, уважалися офіційними, байдуже, чи були вони на державній службі, чи ні. Титул «офіційної особи» визначався тим, що він наділяв носія майже необмеженими правами. Справді, представник будь-якого адміністративного органу чи установи мав усю повноту права наказувати й вимагати. Через те все, що мало бодай найменший стосунок до влади, наганяло страх на пересічного селянина, а належність до неї давала людині більші чи менші привілеї.

Звичайний собі селянин міг стати офіційною особою, тільки-но потрапляв він до складу якоїсь комісії, комітету, бригади чи групи, створеної для тих чи інших управлінських функцій.

Згідно з компартійними поняттями, належати до радянських активістів було великою честю. Відмова від офі-

ційних функцій розцінювалася як вияв нельояльности до радянського режиму, а отже, як непрощенний злочин.

Кожен, хто відмовлявся від офіційного призначення чи не хотів діяти як активіст, цим прирікав себе на найгіршу кару як підозрюваний у тому, що він ворог народу. Ця політика здійснювалася так ретельно, що дуже рідко кому ставало духу відмовитись від виборного призначення або виявити якісь опозиційні настрої.

Щоб мати підстави вимагати від своїх підопічних виконання певних обов'язків щодо держави, активіст мусив сам їх виконувати і цим показувати приклад іншим. Невиконання обов'язків могло призвести до обвинувачення у відмові підкорятися партії та урядові. Змушені закликати народ до вступу в колгосп і здавання хліба державі, активісти повинні були перше самі записатися до колгоспу й повністю виконати накладені на них норми хлібоздачі.

Раніше в селі була одна влада: сільська рада, обрана на загальних зборах села, — вона виділяла зі свого складу виконавчий комітет, голову і секретаря. У той час такі політичні організації, як компартія і комсомол, ще не відігравали особливої ролі в системі сільської адміністрації, бо й самих комуністів та комсомольців у нашому селі було вкрай обмаль.

Із запровадженням суцільної колективізації цей орган місцевого самоврядування був, по суті, скасований. І загальні сільські збори, і сільрада втратили всю владу. Все перейшло в руки партійної організації, кількість членів якої в нашому селі почала дуже швидко збільшуватись.

Сільська парторганізація, перебравши на себе всі функції сільради, стала фактичним господарем села й диктувала свою волю загальним сільським зборам, унаслідок чого ці збори стали маріонеткою комуністів. Те саме сталося з сільською радою. Тільки члени партії та комсомолу або особи, абсолютно вірні партії й урядові, могли бути обрані чи призначені на ключові пости в сільраді.

Приблизно водночас із приїздом тисячника в нашому селі постали дві нові установи: спецвідділ та робітничо-селянська інспекція. Обидві вони зробилися пострахом у нашому житті.

Спецвідділ являв собою орган ҐПУ, таємної політичної поліції. Офіційно в ньому числився тільки один пра-

цівник, що мав свій кабінет у приміщенні сільради й завжди ходив у формі ҐПУ. Як він вербував у тому кабінеті своїх агентів, хто були ті агенти — це залишалося таємницею. Проте всі вважали, що у кожній стохатці було по одному агентові, щоб інформувати ҐПУ про кожен крок мешканців його стохатки.

Робітничо-селянська інспекція була місцевою філією народнього комісаріяту з такою самою назвою. Пізніше цей комісаріят існував у вигляді Комісії Радянського Контролю. Інспекція мала перевіряти роботу державних органів, політичну льояльність та професійну придатність держслужбовців. З переходом до суцільної колективізації партія та уряд зобов'язали цей комісаріат контролювати виконання партійних накреслень у галузі сільського господарства.

Робітничо-селянська інспекція мала в нашому селі також тільки одного представника. Він звичайно був не місцевий. На допомогу йому було призначено комісію з п'ятьох місцевих. Він теж мав своїх секретних агентів, що доносили йому на місцевих посадовців. Виявивши якісь невідповідності, він брав на себе ролю і слідчого, й судді, чий вирок не підлягав оскарженню.

Щоб втілити в життя курс на колективізацію, партія та уряд мобілізували всі свої сили в центрі й на місцях, тобто увесь партійний пропаґандивний апарат, армію, таємні і явні каральні органи — та, властиво, усі свої установи й організації. Найактивнішою і найдійовішою силою в руках місцевих партійців були такі політичні утворення, як комсомол, піонерія і комнезами.

Комсомол — це абревіятура від назви Комуністичної Спілки Молоді, заснованої 1918-го року. Членами цієї організації, що вважалася резервою компартії, могли бути молоді люди у віці від чотирнадцяти до двадцяти шести років. Їй відводилося друге місце в радянській політичній ієрархії. Комсомольська молодь виявилася найенергійнішою підпорою комуністів у нашому селі. За активністю і заповзяттям на всіх ділянках вони йшли відразу за партійцями. Ватажком комсомольського осередку був присланий з центру кандидат у члени партії.

Піонерська організація була політичним об'єднанням школярів від восьми до чотирнадцяти років. Членів цієї дитячої організації використовувано у подвійній ролі: як

зв'язківців і як аґентів. Широко відома справа Павлика Морозова може бути наочним прикладом, як компартія та уряд використовували дітей у своїх плянах. Син селянина-бідняка, він жив десь за Уралом у Сибіру. Цей чотирнадцятирічний школяр за ніч став знаменитий на весь Радянський Союз тим, що доніс на свого батька й на сусідів, які приховували хліб від держави. Викриті ним селяни, в тім числі батько Павликів, були заарештовані й пропали без сліду. А самого Павлика вбили обурені односельці, серед яких був і його рідний дядько. Вся радянська пропаґандивна машина взялася прославляти Павлика і зробила його національним героєм. Його іменем назвали силу-силенну сіл, різних установ, вулиць і військових частин. Історія Павлика Морозова ввійшла до всіх радянських енциклопедій та словників.

Отож партія заохочувала дітей, особливо тих, які належали до піонерської організації, стежити за своїми батьками і виказувати їх, а так само доносити на будь-кого іншого, хто виявляв непокору партії. Такі доноси вважались героїчними подвигами й найкращою формою вияву радянського патріотизму.

Комнезами — це абревіятура від так званого Комітету Незаможних Селян. Такі комітети спершу були створені в Росії влітку 1918 року місцевими парторганізаціями з наймитів та бідних селян; там вони були відомі під скороченою назвою «комбєди». А українські комнезами з'явилися лише в травні 1920-го, коли більшовики втретє окупували Україну. Російські комбєди були невдовзі розпущені (постановою Шостого Всеросійського З'їзду Рад 6-9 листопада 1918 р.), але в Україні комітети незаможників проіснували аж до 33-го року і стали одним з найефективніших знарядь агресивної комуністичної політики в українському селі. Комнезам був важливою прикметою кожного українського села. На нього покладалося подвійне завдання: здійснювати революційні перетворення в селі й допомагати державним органам силоміць забирати від селян хліб для держави. В Україні ці комітети були також знаряддям колективізації сільськогосподарського виробництва. Коротше кажучи, вони уславилися як органи диктатури пролетаріяту над українським селянством.

Пускалася в дію велетенська страхітлива машинерія колективізації, яка перемелювала все, що потрапляло між її трибки: вона тягла, вона підштовхувала, вона нищила. Люди були її рушійним приводом, і люди ж її обслуговували. Безжальна й невситима, один раз пущена в хід, вона вже не могла спинитися й поглинала щораз більше й більше жертв. Стохатки, десятихатки й п'ятихатки з їхніми помічниками, пропаґандистами, агітаторами й виконавцями: комсомолом, піонерією, комнезамами; загальні збори в селі, сільрада, її виконком — усе це були коліщатка потворного механізму, яким орудував досвідчений машиніст — партія.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Наслідки нового адміністративного поділу ми відчули вже на перших зборах стохатки. Після пояснення, як працюватиме нова сільська структура, і похвали партії за те, що впровадила таку «гнучку і ефективну» систему управління, голова зборів надав слово пропаґандистові, прикріпленому до нашої стохатки. Голова назвав його «товаришем професором». Бувши школярем на той час, я відчував глибоку повагу до вчених людей. Однак промова «товариша професора» мало чим різнилася від того, що ми чули раніше: він повторював заяложені фрази з тих офіційних промов, які ми вже знали напам'ять.

«Товариш професор» спершу описав усі кривди, що їх зазнало селянство від рук багатіїв. А тепер настала пора, сказав він, поквитатися за зло, заподіяне селянам. Він закликав бідних селян не виявляти ніякого милосердя до куркулів, ба навіть — що найдужче нас вразило — закликав просто знищувати їх. З його слів виходило, що єдиний спосіб для вбогих селян домогтися кращого й заможнішого життя — це зліквідувати багатіїв.

Ми сиділи мовчки, пропускаючи ці слова повз вуха. Проте не можна було залишатися зовсім байдужими до того, що він говорив. Наші душі запосіло передчуття якогось великого нещастя, що насувається на нас. Ми вже й до цього чули про колективізацію, про розкуркулення і навіть ліквіда-

цію куркуля як «соціяльної кляси». Але дотепер ніхто ще не казав, що куркулів можна просто вбивати. А ось він говорить про вбивання куркулів як про справу честі й відваги.

Після павзи «товариш професор» завів мову про колективізацію. Він запропонував просте й привабливе пояснення. Партія та уряд, сказав він, хочуть зробити життя кожного селянина легшим і заможнішим. Робота в колгоспі буде менш обтяжлива й набагато корисніша. У колгоспі селяни знайдуть порятунок від експлуатації сільськими багатіями-куркулями. І нарешті, звірившись зі своїми нотатками, він виразно дав нам наздогад, що коли партія та уряд вирішили нас колективізувати, то супроти цього ми нічого не вдіємо. Ми ще й дякувати повинні, додав він безцеремонно, бо те, що добре для партії та уряду, добре також і для селян. Потім він сховав свої нотатки в кишеню, одпив трохи води, витяг цигарку з коштовного портсигара і сів. Ми ж і далі мовчали.

За пропаґандистом підвівся голова нашої стохатки і заявив, що бажає вступити до колгоспу. Він сказав: промова пропаґандиста була така ясна й переконлива, що в нього не лишилося ніяких сумнівів щодо найкращого селянського майбуття і що він найщасливіший у світі, оскільки записується до колгоспу одним з перших. Потім він спитався, чи хто з присутніх хоче наслідувати його приклад? Нас здивувало й навіть приголомшило, що знайшлось кілька таких, які відгукнулися на його заклик. Один з членів хлібозаготівельної комісії встав, підійшов до столу голови і заявив про своє бажання вступити в колгосп. Після того він оголосив виклик на «соцзмагання», запрошуючи іншого члена комісії піти його слідом. Ми ще більше здивувались, коли запрошений підступив до столу, прийняв виклик, а тоді викликав ще іншого члена; а тамтой у свою чергу викликав наступного, і так воно тяглося далі вздовж усього ряду. За членами комісії настала черга активістів десятихаток і п'ятихаток. Це було щось несподіване для нас. За декілька хвилин більш як 15 господарств нашої сотні стали членами цього клятого колгоспу.

Коли вже всі активісти позаписувалися до нього, наразі підійшов до столу один звичайний собі селянин. Він також оголосив про своє бажання вступити до колгоспу і так само закликав свого сусіда, Шевченка на прізвище, піти слідом за ним. Але цим разом активістам не пощастило, бо Шевченко завагався. Він навів багато виправдань,

чому йому саме тепер незмога вступати до колгоспу: він мусить ще подумати, у нього жінка хвора, та й, крім того, йому любіше бути зовсім незалежним. Він наполягав на тому, що не може зараз того зробити, — хіба що пізніше. Активісти натискали на нього, щоб не зволікав з підписом, але він відмагався аж до розпачу. Час спливав повільно. Нікому не дозволялося вийти з приміщення надвір.

Раптом хтось вигукнув з кінця залі: «Та вступай уже! Не сидіти ж нам тут цілу ніч!»

Шевченко враз і скористався цією доброю нагодою.

«Як ти такий жвавий, то ходи сюди й сам підписуйся!» — гукнув він у відповідь і хутко рушив на своє місце, дарма що голова наказав від столу не відходити.

Спершу голова наполягав, щоб Шевченко повернувся до службового столу. Потім він став сердито спонукувати всіх присутніх підходити ближче й записуватись до колгоспу. Але ми не поступались, і ніхто не рухався з місця.

На активістів наш мовчазний опір, однак, не подіяв. Вони вочевидь були добре інструктовані, як діяти в такому випадку. Оскільки селяни затято мовчали й ситуація робилася прикрою, «товариш професор» вихопився з новою пропозицією. Він висловив думку, що годилося б відзначити таку «високопатріотичну і щасливу нагоду» надісланням телеграми «Центральному Комітетові Комуністичної Партії, радянському урядові й особисто товаришеві Сталіну». І, не чекаючи нашої згоди, «товариш професор» витяг з кишені шмат паперу й почав читати. То був текст телеграми, в якій мовилося, що, уважио вислухавши «високопатріотичну й виховну» промову представника з району і усвідомивши, яку перевагу має соціялістична система сільського господарства над приватновласницькою, селяни першої сотні врочисто обіцяють завершити стовідсоткову колективізацію до свята Першого травня. (Нам не знати як пощастило з цією належністю до першої сотні, і активісти часто закликали нас показати, що ми гідні того, щоб належати до числа перших.)

На наш погляд, це була кумедна обіцянка, але ніхто з нас не наважився критикувати телеграми. Отож її було прийнято одноголосно.

Тоді голова повернувся до свого попереднього завдання. Цим разом він намагався навіть усміхатись.

— Що ж, як ми дійшли згоди і пообіцяли добитись стовідсоткової колективізації, — мовив він наче між іншим, — то вже не варто гаяти час, еге ж?

Він вимахнув олівцем і аркушем паперу над головою.

— Тоді підходьте і підписуйтесь, чого там! Ми як сиділи, так і далі ані руш.

— Підходьте, вже ж пізно, — підганяв він нас. — Чим скорше підпишетесь, тим скорше підете додому.

Ніхто й не рухнувся. Збентежений і знервований, голова прошепотів щось пропаґандистові на вухо. Той швидко підвівся і почав нам дорікати, як маленьким дітям, що негарно не дотримуватись обіцянки, особливо даної «товаришеві Сталіну». Оскільки ми обіцяли вступити до колгоспу, то треба зараз це й зробити. Але його батьківські умовляння не зрушили нас з місця. Ми затято мовчали. Це почало дратувати активістів, особливо голову. Як тільки пропаґандист скінчив свої умовляння, голова враз вискочив з-поза столу, схопив за барки котрогось чоловіка з першого ряду й шарпонув щосили.

— Ти... ти, ворог народу! — закричав він, захлинаючися з люті. — На кого ти чекаєш? Може, на Петлюру?

Петлюра ж був провідником українських національно-революційних сил під час визвольних змагань за десять років перед тим. Всіх його послідовників пізніше було переслідувано й так чи сяк знищувано, тож тепер назвати когось «петлюрівцем» означало приректи його на смерть. Але селянин залишився напрочуд спокійним.

— Не нервуйтеся, — стримано відказав він. — Телеграма каже, що ми мусимо вступити в колгосп до Першого травня, чи не так? А зараз тільки лютий, так чи ні? То чого квапитись?

Це, здавалося, зовсім вибило з колії голову. Він не сподівався такого повороту справи, як і всі ми теж. Мабуть, кожний селянин, що був тут, натужувався знайти який-небудь вихід з цієї пастки, що її наставила нам телеграма, а тут раптом наче сама собою знайшлася розв'язка. Ми ще мали досить часу!

Голова повагався хвильку або дві, а тоді зняв свої руки з плечей чоловіка і повернувся до столу. Там він став шепотітися з пропаґандистом. Стежачи за ними, як вони радилися, ми помітили, що пропаґандист витяг якогось аркушика з кишені й щось виправив у ньому. Нам стало ясно, що вони готують нову витівку.

— Перш ніж закрити збори, — почав пропаґандист, — нам треба прийняти резолюцію.

Потім він почав читати з того папірця, що тримав у руці. Резолюція була дуже подібна до телеграми, тільки з тою відмінністю, що замість слова «травень» з'явилося слово «негайно».

— Хто проти цієї резолюції, піднесіть руки, — оголосив голова.

Активісти знали, що небагато голосуватиме за неї. Але, з другого боку, вони були певні, що ніхто не осмілиться голосувати проти. Так і сталося — жодна рука не піднеслась проти резолюції. Після цього голова оголосив, що резолюцію прийнято одноголосно всіма членами першої сотні. Зараз же по тому він підніс знову свій олівець і аркуш паперу, де записувались до колгоспу.

— Отож хто наступний? — запитав він, посуваючи олівець і аркуш на протилежний край столу.

Знов тиша. Селяни непорушно втупилися перед себе. Голова опустив погляд і тільки постукував пальцями по столі. Перед дверима стояли два міліціонери, загороджуючи дорогу надвір.

Урешті тишу порушив «товариш професор». Він встав і впер очі в присутніх.

— Що це означає? — просичав він. — Тихий бунт? — Багатозначно помовчавши, він пояснив нам, що комуністична партія дала нам нагоду добровільно вступити до колгоспу, але ми, темні селяни, прогайнували цю можливість і з упертости знехтували політику партії. Ми мусимо вступити до колгоспу зараз же! Якщо ні, то нас вважатимуть за «ворогів народу», яких буде знищено як «соціяльно ворожу клясу». — Прорікши це, він сів.

До нашого розуму ці слова ніяк не промовили, тому що слова «добровільно» і «мусити» аж ніяк не узгоджувалися одне з одним. Проте ми усвідомлювали, що він говорить цілком серйозно, хоч ніхто все-таки не зреагував на його погрози.

І пропаґандист, і голова сиділи, наче зовсім розгублені. Вони тільки мовчки дивились на нас, а ми так само мовчки — на них. Довго тривати так не могло. Коли невелике приміщення було вщерть натоптане людським тлумом, щось таки мало статись, і невдовзі воно й сталося. Один чоловік попросився вийти надвір. Голова сказав, що ні, він

не може вийти з хати, поки не запишеться до колгоспу. Та властиво, ніхто не може залишити приміщення. Виходити можуть лише ті, які вже записалися до колгоспу. Пропаґандист прошепотів щось голові на вухо, а тоді оголосив:

— Так, усі ті товариші, що вже вступили в колгосп, повинні йти додому.

Ми зауважили, що він сказав «повинні йти», а не «можуть іти». Всі активісти, крім пропаґандиста й голови, почали виходити з приміщення. Декотрі з них робили це явно неохоче, бож, як ми знали, вони не хотіли вирізнятися з-посеред нас.

Чоловік, що просився вийти надвір, все ще стояв, як школяр перед учителем.

— Але ж мені треба вийти! — наполягав він на своєму. Було ясно, що йому просто припекло до вітру.

— Виведіть його надвір і зараз же заверніть назад! — загадав голова одному з двох міліціонерів.

Отож чоловік той вийшов з приміщення під конвоєм, наче в'язень, а нам аж зробилося прикро на думку, що він муситиме відправляти природну потребу під пильним поглядом підпартійного наглядача. Мабуть тому, наче змовившись, як ті пустуни-школярі, інші селяни й собі заходилися проситись надвір. Нам було цікаво побачити, як голова вийде з цієї халепи, залишившись тільки з одним міліціонером.

— Ніхто не виходить надвір! — верескнув він. — І на тім кінець!

Декотрі сміливіші намагались наполягати, що вони мають право відбути свою природну потребу без офіційного втручання, але голова заявив, що ті, які хочуть вийти, — прагнуть зірвати збори, отже, вони вороги народу.

Подолавши «нужниковий бунт», голова й пропаґандист знову стали радитись між собою.

— Хто за радянську владу і за колективізацію, хай піднесе руку! — наказав урешті голова. Селяни завагались.

— То ви хочете сказати, що ви проти радянської влади? — засичав пропаґандист. — Чи це не відвертий заколот? Ви хочете сказати, що у вас стане духу на таке?

Потім він повторив своє запитання, тільки вніс деякі зміни: ті, що за радянську владу, мали перейти на лівий бік, а ті, що проти, — на правий бік.

Спочатку ніхто не підводився. Потім поволі підвівся один, а тоді другий, третій, і ще, й ще і посунули лівобіч. Пропа-

ґандист узяв олівця й почав записувати тих, які лишилися сидіти на своїх місцях, голосно запитуючи їхні прізвища. Це подіяло. Невдовзі всі вже рухнулися на лівий бік. Але що це виявилося неможливим у малому приміщенні, то пропаґандист скомандував кожному сісти, хто де раніш сидів.

Тоді голова став вимахувати олівцем з папером над головою.

— Ну, то кінчаймо вже з цим усім! Хто перший?

Ніхто ані руш. Голова сердито зиркнув на нас, а в пропаґандиста погляд був безпорадно втуплений у просторінь. Раптом безгучну тишу урвав чийсь голос іззаду. Це був один старий, якому було вже, мабуть, років сімдесят.

— Чого так спішно, пане-товаришу?

Всі обернулися до нього, як до рятівника. Голова наказав старому виступити наперед.

— Чого такий поспіх, пане-товаришу? — повторив старий, коли дійшов до столу, де засідало начальство.

— Я не пан, — перебив його пропаґандист. — Я товариш.

Старий задумався на мить.

— Як це може бути? Я зроду-віку вас не бачив! Як ви можете бути мені товаришем?

Чи старий кпив з пропаґандиста, а чи ні, — це не так було важливо для нас. Нас більше непокоїло те запитання, яке він поставив: чому урядовці хочуть за один вечір знищити увесь той спосіб життя, яким селяни жили такий довгий час?

Голова й пропаґандист відповіли старому офіційними партійними гаслами й готовими фразами. Вони пояснили: ми маємо вступити до колгоспу негайно, тому що цього вимагає від нас партія.

Було вже геть по півночі і ми всі страшенно стомилися, надто ж моя мати. Кінець-кінцем, усвідомивши, очевидно, безцільність тягти далі збори, начальство дозволило нам розходитись по домівках. Але перед тим голова наказав нам прийти на збори наступного вечора.

Отак здійснювався новий переустрій села.

Але все-одно лишалося багато таємничого з тією колективізацією. Чи не означали ці колгоспи новий різновид кріпацтва? Поки що нам одне було ясне — що ми мусимо позбутись нашої землі, яка означала для нас саме життя.

Всього десять років відділяло нас від революції та громадянської війни. Більшість наших селян так чи сяк по-

терпіла від тих подій: багато хто втратив батьків та інших родичів, інші з війни повернулися додому каліками. Але принаймні вони всі одержали землю. Ми запитували самі в себе, чи ж партія справді хоче, щоб ми відмовились від своєї власної землі, пішли в колгосп і стали працювати, як міські пролетарі? Чи ж революція не робилася задля нас, бідних селян? Чи це можливо, щоб партія вирішила знов завести великі маєтки? Ми, селяни, мали бодай ще одну надію — адже пропаґандист казав нам, що колективізація добровільна. Ми були щасливі зі своїми дрібними господарствами і не хотіли нічого іншого, аби тільки нам дали спокій. І ми були певні, що нізащо не вступимо до колгоспу.

Але нам було дивно, чому це члени комісії і решта активістів так жваво вступили до колгоспу. Аж виявилось, що за день перед зборами наш тисячник «товариш Цейтлін» скликав на потайні сходини усіх сільських активістів. Він, даючи їм вказівки, як вестися в ході колективізації, наказав, щоб на зборах сотні вони без жодних вагань зголосилися вступати до колгоспу. А що переважна більшість тих активістів були звичайні селяни, то вони почали опиратися наказові тисячника. Проте «товариш Цейтлін» знайшов, як розв'язати цю проблему. Він запропонував активістам тільки прикинутись, ніби вони вступають до колгоспу. Тих, які ще не були готові вступати, мали занести до окремого списку, а опісля цей список знищать. Мовляв, це все придумано тільки для того, аби дати приклад решті селян. Чи активісти охоче пристали на цей плян, чи під примусом, ми не знали. Однак після тих зборів, на яких активісти позаписувалися членами колгоспу, «товариш Цейтлін» заперечив, що він же пропонував фальшиву реєстрацію. І наступного дня з хат тих активістів позабирали до колгоспу їхніх коней, корів і все, що там годилося забрати. В такий спосіб «товариш Цейтлін» за один вечір сколективізував мало не двадцять відсотків наших селян і водночас декотрих із тих селян-активістів зробив запеклими виконавцями партійної політики на селі. Втративши власні господарства, вони вчепилися бодай за те, що їм ще залишилось, — за свої посадові позиції, тож і стали використовувати ту свою новоздобуту владу, де й коли тільки було можна.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Одного лютневого ранку 1930 року ми почули гарматні вибухи. А невдовзі в повітрі загримотіли постріли з усіх видів вогнепальної зброї. Звуки ці доносилися з навколишніх полів.

Десь ополудні село наше зайняли регулярні військові частини. Найперше промчав учвал загін кінноти; потім стало чути, як на сільському майдані духова оркестра заграла марш, і в село вступило військо.

Коли роти почали вмаршовувати одна за одною, собаки зчинили виття, а людей у селі пойняла тривога. Скоро нам стало ясно, що ми мусимо приймати цих непроханих гостей. Не питаючи дозволу, озброєні до зубів червоноармійці стали заходити в наші хати.

Вони були озброєні також агітаційними матеріялами і партійними та урядовими інструкціями щодо того, як провадити кампанію колективізації. Тільки-но розташувавшись, вони заходилися розпропаговувати нас, хоча нічого нового ми від них не почули, бо ж інструкції були ті самі, що й у цивільних пропаґандистів. Найголовніша відмінність була хіба та, що військові поводились більш причепливо.

Наступного дня, так наче для підсилення пропаґанди, вони продовжили стрілянину. Але цим разом діяли трохи інакше.

У полі наставили гармати жерлами на наше село. Всі в селі ще спали, коли почулися гулкі гарматні постріли.

Гарматні набої свистюче пролітали над селом і вибухали ген по той бік у річці. Далі почали стріляти й галасувати і в самому селі, а вулицями знову стала чвалувати кіннота. Остерігаючись виходити з хат, ми безсило приглядалися до того видовища.

Ввечері зброю заступили агітаційні летючки, і селяни мусили читати те все й вислуховувати. І так було щодня: вдень стрілянина у нас над головами, а проти ночі — агітаційні читання.

Це військове ігрище тривало десь із тиждень. А потому армія у супроводі духової музики й гарматних вибухів вирушила в напрямку сусіднього села.

Та ледве вщухла гуркотнява пострілів, як ми вже опинилися під прицілом іншого бомбардування, цим разом так званої пропаґандистської бригади. Зімкненими колонами, мов ті солдати, в село вступило кілька сот чоловік із сусідніх міст. Ця людська громада складалася зі звичайних собі промислових робітників, студентів, службовців та інших, що їх забрали з роботи, проінструктували щодо їхнього завдання і включили в пропаґандистську бригаду.

Коли прихід війська мав на меті показати силу влади, то в цієї бригади була мета суто політична. Їй належало показати ідейну єдність села і міста. Це було одним із заходів радянського режиму, спрямованим на те, аби затерти відмінність між міським і сільським населенням. Однак головне їхнє завдання полягало в тому, аби показати селянам, що політика колективізації і насильного забирання зерна підтримується всім населенням індустріяльних районів. У такий спосіб селян хотіли переконати, що їхній опір проти колективізації буде подоланий одностайною волею всієї країни.

Пропаґандисти, як і перше червоноармійці, розквартирувалися по хатах селян, не питаючи в тих згоди.

Дещо з того, що робила ця пропаґандистська бригада, нагадувало річний ярмарок, базар, а то й цирк. Бригада розгорнула свою діяльність відразу ж, як уступила в наше село — в суботу пополудні. Вирізняв її насамперед жахливий безупинний гамір.

Увечері стали показувати агітаційні фільми в будинку школи, а також і надворі. Нашвидку зліпили сяке-таке підвищення, і там закружляв гурт танцюристів, а поруч запустили каруселю, яку привезла із собою бригада.

Та попри всі ці приваби селяни не дуже й поривалися назустріч бригадникам. Більшість людей сиділа вдома. Звичайно, діти та молоді хлопці й дівчата, що були членами комсомолу й комнезаму, повиходили на майдан, але ж не вони становили ту кадру, на яку розраховували райпартком та райвиконком, їх цікавили передусім дорослі селяни — ті, кого вони мали колективізувати. Активісти, однак, хоч і були розчаровані, не ослаблювали своїх зусиль. Бо хоч би як там реагували селяни, а вони мусили й далі хилити на своє. Отож через пару годин після появи на майдані пропаґандисти вже почали стукати в двері наших хат. Хоча декотрі навіть не вважали за потрібне постукати, а просто заходили в хату, не питаючись. Озброєні всілякими пропаґандивними матеріялами, вони вдиралися в наші хати й товкли нам, що одноосібні господарства — це зло і що дорога до раю веде через колективізацію господарств. Селяни слухали цю нову агітаційну атаку, але зашоргані цитати, заклики й пояснення не годні були їх переконати. Взагалі покищо нічим не вдавалося пройняти селян.

Пропаґандисти також дістали наказ скликати селян на майдан уранці в неділю. На ці сходини мав прийти бодай хоч хтось один від кожної родини. Не мігши ніяк уникнути цього наказу, багато селян покірно зібралися на майдані. Я теж подався туди — либонь, радше з цікавости, ніж з якої іншої причини.

Коли я прийшов, там уже стояло чимало людей. Селяни — чоловіки, жінки й діти — не приховували своєї тривоги. Вони були збуджені, втомлені й похмурі. Балакучі городяни й пропаґандисти намагалися змішатися з селянами. Прикидаючись простодушними й усміхаючись, вони підходили до нас і навіть силкувалися жартувати. Але ми не відповідали їм, і наша відстороненість тільки збільшувала їхню ворожість до нас.

Атмосфера на майдані ставала дедалі напруженіша. Несподівано ми почули важке двигтіння якоїсь машини. Аж це нараз двигтіння стихло і змінилося рівномірним подзвякуванням, а за хвильку ми побачили й джерело того звуку.

— Трактор! — вигукнув хтось. — Дивись оно. Трактор суне!

Кожен обернувся в той бік, де була крамниця, і там ми побачили його перший раз. Він поволі посувався з-по-

за сільської крамниці в нашому напрямку. Трактор — то було щось нечуване в нашому селі, хоч ми впізнали його з малюнків, бачених раніше. Своїм виглядом трактор вражав, і активісти знали про це.

Машина рухалась уперед. Спереду на ній тріпотів великий червоний прапор. Водій трактора, обіруч тримаючи кермо, дивився просто перед себе. Водномить він став героєм для парубків та дівчат, що прикипіли до нього поглядами.

Коли трактор доїхав до вочевидь призначеного йому місця, він став і заглох. І тут таки наче невідь відки з'явилося сільське й районне начальство, поставало круг нього, а один з райкому партії — ми його зразу прозвали «комісаром» — виліз на трактора. Поміж селян залягла тиша, коли він почав говорити.

Те, що цей «комісар» сказав, було знову тільки повторенням уже давно знаного. Він заявив, що уряди капіталістичних країн не дбають за бідних селян, що селян по цілому світі в капіталістичних країнах жорстоко визискують, що вони в тих країнах користуються примітивними знаряддями праці. І що тільки в Радянському Союзі дбають за селян: тут вони щасливі, тут вони запровадили соціялістичний спосіб виробництва (він сказав так, начебто це вже було доконаною справою) і тут їм постачають найкращі сільськогосподарські машини.

— Гляньте ось сюди, — сказав він, тицяючи обома руками на трактор. — Де ще, крім Радянського Союзу, такі бідні селяни, як ви, мають свої власні трактори? Ніде! Тільки ви маєте таку продуктивну техніку!

Я стояв близько біля трактора і, як уже набридло слухати промову, почав оглядати його, наскільки це лише було можливо з мого місця. На вихлопній трубі трактора я побачив марку машини — «International», написану латинськими літерами.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

— Тільки ви в нашій любимій країні маєте трактори, ці потужні машини, що працюватимуть для вас... Але вороги нашого народу готують змову проти нашої дорогої партії та народнього уряду! — вигукував далі «комісар». Він підніс обидві руки вгору. І в ту ж мить, ніби на команду, задзвонили церковні дзвони. Вони дзвонили все голосніше й голосніше. Юрба завмерла. Всі перевели погляди на церкву.

Ніхто не знав, хто дав знак або наказ, але коли «товариш комісар» підніс руки, показуючи на церкву, — мовляв, це ж вороги народу навмисно забамкали у дзвони, щоб саботувати його промову, — пропаґандисти наче з цепу зірвалися. Вся громада й собі заворушилася. Хтось побіля трактора закричав:

— Геть церкву!

Інший голос підтримав це гасло, і так воно перекочувалося з кінця в кінець майдану:

— Геть церкву! Геть церкву! Геть церкву!

Раптом над майданом зблиснули плякати червоного кольору з білими написами. Написи були такі: «Геть церкву!», «Хай живуть колгоспи!», «Хай живе комуністична партія!»

— Ходім! — заревів чийсь голос.

— Ходім! — підтримав його інший голос. Кричучи «урра!», мов солдати перед боєм врукопаш, юрба ак-

тивістів прожогом метнулася в напрямі до церкви. Добігши туди, вони почали кидати камінням, пляшками й дрючками, розбиваючи вікна й двері.

До стін церкви враз приставили довгі драбини, і з десяток пропаґандистів хутко подерлося вгору, де церковні бані. Там до хрестів прив'язали довжелезні мотузки. І серед вигуків, сміху й прокльонів ця пропаґандистська братія стала тягти за мотузки, аж поки хрести попадали вниз, проломивши дах. Потім стягли додолу дзвони і розтрощили бані.

Поки це чинилося на даху, інший гурт пропаґандистів орудував у самій церкві. Усередині там теж усе понівечили. Колись така гарна церква, гордість і окраса нашого села впродовж багатьох років, збудована ще за козацьких часів, тепер за кілька хвилин перетворилася на руїну.

Селяни не мали змоги оборонити цієї будівлі, де вони задовольняли свої духовні потреби. Коли активісти майнули в бік церкви, дехто з селян подався додому, але більшість так і стояла мовчки, похиливши голови без шапок, і молилася.

Ми зрозуміли, що ця політична оргія не виникла сама собою, насправді її дбайливо сплянували й послідовно виконували. Трактор був козирною картою в цій акції, а партійний «комісар», безперечно, — командувачем усієї операції. Ми були певні, що голос дзвонів під час промови «комісара» входив до того пляну, бо ж дзвонив один з пропаґандистів. Ми також зрозуміли, що гасла були добре продумані, а плякати розмалювали ще до того, як бригада з'явилася в нашому селі.

Церкву, або радше те, що залишилося від неї, перетворили на сільський клюб. І вже того самого вечора пропаґандисти танцювали на місці, де ще недавно стояв вівтар.

Ніхто не знав, куди подівся наш священик під час нападу на церкву. Це ж діялося в неділю вранці, і він мав би бути в церкві, але там його не було. Пізніше ми довідались, що насправді він був співпрацівником пропаґандистської бригади. Називався він Іван Бондар.

Цей Бондар мав уроджений хист орієнтуватися в ситуаціях і використовувати їх на свою користь. Ще рік тому він служив у церкві дияконом. Високий на зріст і гарний собою, він вирізнявся дужим голосом, умів чи-

тати й писати і взагалі вважався людиною освіченою. Багато селян думало, що з нього був би добрий священик. Він, безперечно, і сам сподівався стати згодом священиком, бо запустив довге волосся і бороду, що було ознакою православного духовенства. Аж це коли розпочалась колективізація і власті посилили боротьбу проти церкви, Бондар нагло щез із села.

Різне гадали про те, чого й куди він зник. Деякі побоювалися, чи не забрало його ГПУ. Інші думали, що він відчув наближення небезпеки й вибрався десь до якогось віддаленого району, покинувши родину в селі. Але незадовго до приходу пропаґандистської бригади він знову виринув у селі все з тим самим своїм довгим волоссям, вдаючи з себе священнослужителя.

Одного недільного ранку, коли мала початися служба Божа, перед вівтарем з'явився несподівано не хто інший, як Бондар. Ані хвильки не вагаючись, він назвався нашим законним священиком. І наче для того, аби уникнути будь-яких розпитів чи протестів, відразу заходився правити службу своїм сильним басом. Ніяких пояснень від нього ми так і не дочекались.

Але пізніше того самого дня ми почули, що наш старий священик зник із села. Що трапилося з ним, ми ніколи не дізналися, можна було тільки здогадуватись, що його вночі забрали ґепеушники.

Все це сталося перед тим, як сплюндрували церкву. Старші з церковної громади пробували довідатись, що діється, але безуспішно. Бондар мовчав, і так само мовчали сільські власті. Невдовзі по тому почали щезати дехто з церковної громади та й інші активніші селяни. Далі з уст до уст по селу прокотилася вістка, що під час сповіді новий священик дуже цікавиться політичними поглядами сповідальників. Нам раптом свінуло, що цей новий священик поставлений від ґепеушників, що він їхній помічник і провокатор. Те, що Бондар уцілів при нападі на церкву, виконану пропаґандистською бригадою, ще й посилювало наші підозри. Ми пригадували собі, що його ніхто не міг знайти в той фатальний день. Ми не мали сумніву, що він загодя дістав інструкції і попередження від тих, кому служив.

Коли пропаґандистська бригада покинула село й зруйновану церкву, маска впала з Бондаря. Він уже не крию-

чись спілкувався з партійцями та взагалі властями і дотримувався їхньої політичної лінії. Це пояснювало, чому він не протестував проти плюндрування церкви й не намагався наново її відкрити чи якось інакше обслуговувати духовні потреби парафіян. Він почав бувати всюди там, де були «товариш Цейтлін» та інші партійці й виступав на кожних політичних зборах як один з їхньої команди. Цікаво, що при тім він далі викохував свою пещену бороду й довге волосся. Зовні він і далі виглядав як священик.

За якийсь час ми довідалися, що «товариш Цейтлін» та інші активісти називали його «Святим» — «товаришем Святим». Натомість селяни дали йому інше, своє назвисько: для них він став «товариш Юда», або й просто «Юда».

Бригада залишалась у нашому селі майже цілий тиждень. Увесь цей час нам не дозволяли виходити з села, хіба що для праці на полі. Вечорами ми мусили бути дома, вислуховуючи пропаґандистів.

У п'ятницю бригада вирушила в напрямку до сусіднього села, звідки доносились артилерійські постріли.

Але ми так і не зідхнули з полегкістю. Військо, а опісля пропаґандистська бригада показали нам природу партійної політики. Послання було ясне: партія та уряд вирішили провести примусову колективізацію, і це мало бути зроблено.

Отож пастка замкнулася за нами, і ми усвідомили, що виходу немає. Один за одним запроваджувалися всякі заходи, які втягали селян усе глибше в нову систему.

Коли остання колона пропаґандистської бригади виходила з сільського майдану, ми думали, що хоч на якийсь час матимемо спокій. Ми були втомлені, збентежені й оглухлі від гамору. Нас усіх дуже непокоїла колективізація наших господарств. Адже без власної землі селянин не міг мати ні матеріяльного забезпечення, ні свободи. Так багато незбагненних і страхітливих подій трапилось за ці останні кілька тижнів! Тьмища людей товклися по наших подвір'ях, не питаючи дозволу, їли наші харчі, і наша улюблена церква була зруйнована. Ми були нажахані. Ми відчували, що на нас насувається щось моторошне, а нам нема куди подітись.

Наступної суботи, а це була остання субота в лютому, коли ще й тижня не минуло після відходу пропаґан-

дистської бригади, до нашого села прибуло ще більше сторонніх людей. Це були ґепеушники — невеликий загін служби безпеки — і багато міліціонерів. Всюди стали ходити патрулі, навіть у найвіддаленіших закутках села. А найдужче нас налякало, коли в руїнах церкви поставили важкий кулемет, що його обслуговували троє військових. Кілька кулеметів розмістили також по краях майдану.

Ми побачили, що нас пильно стережуть. На кожній головній дорозі, яка провадила із села, стояв вартовий. Його обов'язком було стежити за кожним, хто виходив з села чи приходив. Ті вартові перевіряли не тільки документи в людей, але й їхні речі. Кожний мусив докладно звітувати, куди саме він іде і в якій потребі.

Жорстокість і беззаконня явно наростали. Ми вже були готові на те, що нас можуть арештувати без підстави або й позбавити майна. Ми звикли до несправедливих податків і до здирств під усілякими приводами. Але ми не сподівались нагляду над нашим повсякденним життям аж до такої міри.

Цієї самої суботи надвечір село розтривожили посильні, які гасали від хати до хати, скликаючи селян на сходку, що мала відбутися другого дня. Усі господарі дістали наказ з'явитись на сільський майдан. Наказ зобов'язував геть усіх без винятку.

Посеред майдану ще стояло підвищення, на якому тиждень тому витанцьовували пропаґандисти. Це було місце для промовців і взагалі начальства. На помості були виставлені портрети керівників партії та уряду. Під портретами висіли партійні гасла.

Довкола помосту стриміли вартові зі зброєю. З руїн церкви на нас був спрямований кулемет. Майданом походжали озброєні червоноармійці. А в осередді майдану скупчилися селяни — вони мовчали й тільки переступали з ноги на ногу, бо надворі було дуже холодно.

У призначену годину на помості з'явилося начальство. Школярі почали співати «Інтернаціонал». Вчитель, який диригував хором, заохочував і селян пристати до співу, але вони ніяк на це не реагували. Як тільки стихли останні слова гімну, голова сільради ступив наперед — він відкрив збори і представив начальство з районної ради.

На помості стояли три «комісари». Це були «комісар» ГПУ, «комісар» з районного партійного комітету (цього ми вже бачили, коли він командував пропаґандистською бригадою) і «комісар» МТС (тоді вже поставали перші «машинно-тракторні станції», що мали обслуговувати технікою новостворені колгоспи). Сільські зверхники також були на помості: тисячник «товариш Цейтлін», голова сільради й керівники комнезаму та комсомольської організації ззаду за районним начальством.

Після кількох вступних речень голова сільради надав слово «комісарові» від райпарткому.

«Товариш комісар» почав свою промову з бундючністю, характерною для комуністичного оратора. Він виступив на передню частину трибуни, кахикнув у кулак, відпив води зі шклянки, яку подав йому «товариш Цейтлін», байдуже оглянув зібраних селян і заходився промовляти.

Була то типова орація, яку ми вже звикли чути від партійних достойників. Він зацитував усіх основоположників «наукового комунізму» і згадав усі революції від часів Адама і Єви. Він описав бідолашне життя, яким живуть селяни в зарубіжних країнах, і як нещадно їх визискують «імперіялістичні акули».

Потім змінив голос і заговорив про щасливе життя в Радянському Союзі, про те, який у цьому Союзі створено земний рай.

— Чи ж могло б бути таке зібрання, як ось це, деінде в котрійсь капіталістичній країні? — уболівальницьким тоном запитав він і сам хутко відповів на своє запитання: — Ні! Ні, там немає свободи, і такі селяни, як ви, — тут він показав обіруч на нас, — селяни, як ви, не мають такого привілею. Вони не мають своїх зібрань...

Його гістерична риторика тривала далі й далі. Він по кілька разів повторював те саме. І лише коли згадав усі частини світу і облаяв належним чином тих самих «імперіялістичних акул», аж тоді закінчив свою промову, закликавши селян вступати до колгоспу і перестерігши нас, що між нами багато куркулів.

— Куркулі — наші вороги, — верещав він, — і ми мусимо їх вигубити як клясу! Акулам, — додав він, — немає місця між невинними рибками. — Потім він схо-

рактеризував куркулів як люте знаряддя капіталістів, які готуються до нападу на Радянський Союз.

— Прокляття їм усім! — закричав він наприкінці своєї пропаґандистської балаканки. — Прокляття кожному куркулеві! Прокляття їхнім родинам!

Після того як він вигукав ці гасла, офіційні особи на трибуні, червоноармійці, міліціонери й діти відповіли на його промову довгими та голосними оплесками.

Але селяни тільки переглянулися між собою і не стали плескати руками. Оплески, як знак захоплення і підтримки, були новим звичаєм, що поширився в містах, але ми були селянами й стримувались від такого вияву ентузіязму.

Ця відстороненість селян дещо збентежила начальство, та врятував ситуацію «комісар» ҐПУ. Як тільки стихли оплески, він зайняв місце попереднього промовця. Речення його були короткі й недвозначні.

— Товариші! — почав він, скинувши холодним поглядом на селян. — Товариші, почути таку гарну й переконливу промову нашого дорогого товариша секретаря було великою приємністю. Але прямо жах бере, коли бачиш, що такі високопатріотичні слова нашого улюбленого товариша секретаря ігноруються і бойкотуються ворогами народу.

Селяни глянули один на одного з острахом. «Комісар» ҐПУ, багатозначно помовчавши хвильку, мовив далі:

— Те, що зараз трапилося, це найкращий доказ, що між нами є вороги народу. Товариш секретар говорив від імени нашої любимої комуністичної партії і нашого радянського уряду. Він говорив від імени нашого великого вождя, товариша...

Вибух оплесків не дав йому докінчити. Він замовк. Оплески ставали все гучнішими. Селяни цим разом також заплескали. Вони його дуже добре зрозуміли. Але тільки все знову затихло, «комісар» ҐПУ продовжував:

— Товариші, слова нашого партійного секретаря були словами партії. — Хтось знову заходився плескати, та оратор, не звертаючи на це уваги, провадив своє: — Але, товариші, ви сприйняли ці слова мовчки, тобто — з погляду опозиції.

Він примовк на мить.

— Для мене, як представника ҐПУ, це означає, що між вами є такі, що діють як вороги народу... як куркулі... як

той капіталістичний елемент, якому ці слова не до вподоби, і які воліли б швидше задушити товариша секретаря, ніж привітати його радісними оплесками.

Аби перевірити вплив своїх слів на слухачів, він зупинився на кілька хвилин, дивлячись на сільську громаду. Потім, цідячи слова крізь зуби, перестеріг:

— Нам доведеться схопити бика за роги! — сердито кинув ґепеушник. — Я змушений попередити вас, що навіть найменша спроба чинити опір заходам нашої дорогої комуністичної партії і радянського уряду буде безоглядно придушена. Ми розчавимо вас як огидних хробаків!

Цими словами він закінчив свою промову. Майданом розкотився шквал гучних оплесків. Селяни, засоромлено оглядаючись довкола, били ще завзятіше в долоні, а тоді враз усе стихло.

Погляди селян знов були втуплені в поміст. У руїнах церкви перед собою вони бачили кулемет. Довкіл майдану стояли військові, пильно стежачи за людським стовпищем.

Мовчанку перервав голова сільради, викликаючи інших промовців. Змінюючи один одного, промовляли всі урядовці, що були на помості. Навіть декотрі селяни зголосилися до слова, переважно відомі як члени комнезаму й активні підспівувачі комуністичних властей.

Але ми вже нікого не слухали. Ми плескали в долоні за кожним промовцем, хоч думки наші були десь-інде. Начальство виразно дало наздогад, що селяни просто мусять записатися до колгоспу, бо інакше їх зашлють до Сибіру та інших російських країв з суворим підсонням. Про знищення куркулів промовці говорили так, наче то йшлося про якихось сільськогосподарських шкідників чи чумну пошесть на худобу. Вони запевняли нас, що і ми маємо брати участь у винищуванні їх. Нам не говорилося, як саме, але натякали, що хоча б як ми це робитимем, усе буде справедливо.

Хоч я був ще підлітком у той час, багато питань почало нуртувати в мені після усіх тих промов. Хто були ті куркулі? Кого можна було затаврувати ім'ям куркуля? Я запитував сам себе, чи й мій сусід теж куркуль? А як щодо нашої власної родини і наших родичів? Чи ми всі куркулі?

Хтось вигукнув:

— А що це таке — куркуль?

Партійний секретар відповів:

— Куркулі — це визискувачі бідних. Вони лишилися від старого режиму і як такі мусять бути зліквідовані. Також ті, які протидіють політиці партії та уряду, будуть вважатись куркулями. Вони так само будуть зліквідовані.

З цього пояснення випливало, що будь-кому можна було приліпити наличку куркуля.

Коли зимове сонце почало заходити за руїни церкви, «товариш Цейтлін» запропонував, щоб селяни надіслали телеграму «до Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) і до радянського уряду», дякуючи за багате й щасливе життя радянських селян, а особливо за впровадження колективних господарств. А коли голосувалося за це, то тільки одне запитали — так, як і на зборах сотні: «Хто проти?» Звісно ж, ніхто не осмілився мати щось проти, і телеграму схвалили гучними оплесками.

Коли відляпали долонями, голова зборів зачитав неминучу резолюцію. Вона підтверджувала, що селяни були раді вступити до колгоспу і що вони обіцяють партії та урядові завершити колективізацію в селі до Першого травня. І знову ж таки, оскільки ні один голос не пролунав проти резолюції, її було прийнято одностайно, і збори на цьому завершилися.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Головою хлібозаготівельної комісії першої стохатки був Іван Хижняк. Колись він мешкав поруч з нашою хатою. Тепер «товаришеві Хижняку» було десь під сорок років, він був невисокий, опецькуватий і напівписьменний. Обличчя в нього було поране глибокими зморшками, а густа брудно-білява чуприна, холодні й тьмаво-зелені очі, напівзаховані під стягненими повіками з колючими віями, надавали йому якогось поросячого вигляду.

Оце така людина очолювала хлібозаготівельну комісію в нашій стохатці. Фізична потворність, здавалося, впливала на його розумові й моральні якості. Він був жорстокий, брутальний і в'їдливий натурою, та й манеру говорити мав відповідну — саркастично-вульгарну або ж обмежену до шабльонних офіційних фраз. Часом він пробував висловлюватися на міський лад — нахапався цього, блукаючи десь по містах, — але й тоді не міг обійтися без найгидкішої лайки.

З початком жовтневої революції «товариш Хижняк» став єдиним на все наше село більшовиком. Як голова комнезаму, він належав до найзавзятіших і найревніших організаторів революційної влади в селі. Він і після революції залишився вірним виконавцем партійних накреслень, що зробило його впливовим сільським начальником, на сумлінні якого була смерть багатьох шанованих наших односельців.

Невдовзі після революції — під час однієї з чергових змін у комуністичній політиці — він на якийсь час зник із села, залишивши за собою цілий клубок заплутаних справ. Невідомо, де він снував і що там робив. На селі вже почали потроху забувати про нього, коли це раптом на початку колективізації він знов об'явився.

Організовуючи хлібозаготівельні комісії у стохатках, «товариш Цейтлін» та його партійні й державні помічники вибирали собі полигачів головно з місцевих перевертнів. Хижняк у хлібозаготівельній комісії — яскравий приклад цього. Щоправда, серед членів комісії були й чесні та роботящі господарі, поважані в селі, але основний кістяк становили особи з садистичними нахилами. Крім «товариша Хижняка», я знав там ще одного члена, Василя Хоменка, що своїм садизмом зажив лихої слави на все село.

Інші члени комісії не були такі жорстокі, як Хижняк і Хоменко, але й вони належали до того гурту баламутів, від яких нікому в селі не було спокою і добра.

З-поміж членів комісії Хижняка особливо виділявся Іван Бондар — отой самий, що по-вуличному знаний був як «товариш Юда». Він знову з'явився у нас на стохатці через кілька днів після зруйнування церкви. Оскільки нашій стохатці припало перше порядкове число, сільському начальству забаглося зробити її взірцем для інших стохаток, отож воно обсаджувало усі посади в ній найдовіренішими людьми. «Товариш Юда» швидко дійшов до якнайкращого порозуміння з «товаришами» Хижняком і Хоменком.

Ця купка партійців та активістів була наділена майже абсолютною повнотою влади на кутку. Їхні здібності оцінювалися кількістю викачаного у селян зерна і числом людей, залиганих у найкоротший термін до колгоспу. Виконуючи ці завдання, вони не гребували ніякими методами, бо з комуністичних приписів тих днів випливало, що «мета виправдовує засоби», а «переможців не судять».

Є таке українське прислів'я — «Не так пани, як підпанки». Оце ж такі й були «товариш Хижняк» та його поплічники, усі — прості хлібороби, але, висунуті на офіційні посади, вони аж повпивалися від влади, перевершуючи один одного в нечуваних доти в селі проявах безоглядности та жорстокости. Деспотизм їхній і пиха, зда-

валося, не знали меж. Робота комісії велася за ретельно продуманим пляном. «Товариш Хижняк» з одним пропаґандистом і кількома членами комісії засідав у штабі своєї стохатки. Вони викликали сюди тих селян, що виявилися впертими чи підозрілими, й укоськували кожного індивідуально. «Товариші» Хоменко і Юда з рештою активістів стохатки «обробляли» гуртовим чином десятихатки й п'ятихатки, хоч не гребували мати діло і з окремими селянами. Однак серед своїх способів впливу на нас вони не мали нічого ефективнішого за постійні й безнастанні збори. Нам доводилося висиджувати то на одних, то на інших зборах, властиво, кожен день, не минаючи й неділі. А в неділю збори звичайно розпочиналися рановранці і тяглися впродовж цілого дня.

Офіційні представники на нашій стохатці, та й на всіх інших, користувалися чітко визначеними методами «обробки» наших голів. Один з них, немудрящий, але дійовий, називався в їхньому жаргоні «топтати стежку». Селянина викликали на стохатку й піддавали звичному допитові: чого не вступив до колгоспу? І хоч би чим той відгетькувався, запитання повторювали знову й знову. При тім офіційники пояснювали йому, що тільки «ворог народу» опирається комуністичній політиці й колективізації, а оскільки «ворогам народу» немає місця в Радянському Союзі, то і в нього нема вибору: або вступить до колгоспу, або він буде зліквідований. Потім тому дядькові підсовували олівця, щоб підписав заяву й позбувся клопоту. Дехто таки й підписував, але більшість відмовлялася, вишукуючи найрізноманітніші причини й приводи.

Отут і вдавалися до методу «топтання стежки». Селянинові вручалося якусь записку до керівника іншої, скажімо, другої, стохатки. А що ніхто не міг відмовитися від виконання офіційного доручення, хоч би яке воно було, чоловік мусив брати те послання і чимчикував через пів села. З'явившись туди, куди був посланий, він переконувався, що там його вже чекають. Починають знов розпитувати, а він наново має пояснювати, чом він досі не член колективного господарства, після чого йому знову пропонують тут таки підписати заяву. Коли він все ще упирається, його посилають на іншу стохатку, а з тієї — ще на іншу і так далі й далі. З останньої стохатки його справляють уже до сільради, де засідає «товариш

Цейтлін». І тут по-новій почипається те саме довге докучливе розпитування: чому та чому?

А пора ж стояла зимова, і мороз припікав добряче. Усі стежки й дороги в селі замело снігом. Нещасна жертва мусила, бувало, й цілу ніч микатися по всьому селу, залишаючи за собою слід у глибоких снігах; ото звідси й назва — «топтати стежку». Представники влади застосовували цей метод за явно заздалегідь сплянованим розпорядком. Десь із п'ятеро селян нашої стохатки мусили отак «топтати стежку» щоночі, і десь близько сорока чоловік чи й більше з інших стохаток пробивали тропу до штабу нашої. Нічний краєвид нашого села в ті зимові ночі «оздоблювали» вимученими постатями кількох десятків нещасників, що повільно чалапали крізь темряву й снігові замети, трусячись із холоду.

Хіба аж перед ранком потрапляв такий сніготуп до рідної хати, та й то тільки для того, щоб знайти тут нову повістку з викликом на стохатку на другий вечір. Цього наступного вечора нічна програма дещо врізноманітнювалася. По-перше, доводилося вичекати кілька годин, перш ніж потрапити на все те саме допитування. Ну що? Обдумався? Вступаєш тепер до колективу? Дехто відповідав ствердно, але більшість знов-таки затято товкла своє «ні!» Як і передніше, селяни вишукували різні відмовки, однак тепер начальство навіть не вислуховувало їх — воно не мало часу. Чи не може селянин трохи зачекати? Звичайно, може, куди він дінеться, — тільки не тут, не в цьому приміщенні: тут і так повно народу. А он у клуні є місце, вона порожня, ну — майже порожня! Там всього яких п'ятеро чи шестеро душ. Отож так бідолаха раптом опинявся в холодній клуні, а за ним відразу замикалися знадвору двері.

Цей «переконувальний» прийом називався методом «охолодження». Принижені, перемерзлі, виснажені безсонням і думками селяни чекали тут годинами. У холодній темній клуні дехто з них починав усвідомлювати безперспективність їхнього спротиву.

Через кілька годин затриманих починали по черзі приводити з клуні в сільраду і знов підсовували на підпис заяви. Більшість і далі відмовлялася. Тоді, знову по одному — ні в якому разі не гуртом — їх посилали «топтати» ту саму стежку. Так само повторювалось наступно-

го дня, і ще наступного, й далі, аж поки вичерпані фізично й зламані психічно люди не підкорювались офіційній вимозі. А завтра їхні місця в холодній клуні та на засніженій стежці займали нові жертви.

На інших стохатках людей переконувано ще інакшими способами. Розказували про такий випадок, що мав місце у другій стохатці. Там партійні активісти викликали на «соцзмагання» сьому стохатку — хто швидше виконає плян колективізації. Під час зборів, коли селяни все ще затято відмовлялися вступати до колгоспу, голова стохатки загадав затопити груби й відразу закрити в'юшки, а сам вийшов з приміщення, поставивши при дверях озброєну варту. Селяни почали чадіти, дехто з них упав долі, зімлівши, поки хтось не здогадався вибити шибку.

Невідомо, чи той голова врешті переміг у «соцзмаганні». Але того, хто вибив шибку, судили в народньому суді за те, що «втручався в дії посадових осіб» і «заподіяв шкоду соціялістичній власності». Горопасі присудили десять років таборів суворого режиму, і не лишилося ніякого сліду по ньому.

А найгірше нас принижували й мучили оті щовечірні та щонедільні збори. Вони, безперечно, призначалися не тільки для політичного й ідеологічного забивання баків, але й були засобом придушення сильного в селян почуття незалежности. Ці збори мали бути важелями, за допомогою яких партія підштовхувала селян до співпраці з партійними активістами у виконанні планів колективізації. А офіційна пропаґанда видавала ці заходи за форму «участи мас в соціялістичних перетвореннях».

Саме ці збори й відіграли вирішальну ролю в тому, що селян було загнано до колгоспів. Починалися вони, звичайно, розлогою доповіддю про методи колективізації. Після доповіді передбачалися виступи, а за тим відводився певний час на запитання й відповіді. Далі голова відкривав так звані «дебати». Зрозуміло, що ці «дебати» були нічим іншим, як тими самими короткими виступами начальників та активістів, бо селяни ніякої участи в цьому не брали. А ми не мали ніякого вибору: нам доводилося вислуховувати цю балаканину аж до повного очамріння.

По цьому голова оголошував наступний пункт порядку денного. Це було здебільшого підбиття підсумків «соцзмагання» за попередній тиждень. Кожен по-

внолітній зобов'язувався до участи в змаганні за прискорення темпу колективізації.

Наше село як цілість змагалося з сусіднім селом. Наша стохатка змагалася з восьмою стохаткою, а водночас із першою стохаткою сусіднього села. Офіційні особи та активісти теж змагалися між собою, а щодо селян, то вважалося, що вони також змагаються один з одним.

На зборах відповідальний за організацію змагань повідомляв присутніх про те, яке місце посіло село у змаганні. Та хоч би як багато людей було охоплено змаганням, начальство ніколи не виявляло задоволення, отож нас знай лише винуватили й ганили і погрожували нам. Його, начальство, задовольнила б хіба що стовідсоткова участь у колективізації.

Далі голова викликав керівника стохатки, аби той звітував, на якому місці його стохатка порівняно з суперницькою та іншими стохатками. Коли наша стохатка опинялася в числі перших, ми мали надію потрапити додому трохи раніше. Але коли стохатка пасла задніх, доводилося набиратись духу на чергову лекцію про значення для нас «соціялістичного змагання».

Так само прискіпливо перевірялися підсумки змагання в десятихатках та п'ятихатках і між ними. Підрозділові-переможцю, себто десятихатці чи п'ятихатці, яка протягом тижня залучила до колгоспу найбільше дворів, урочисто вручали червоний прапор, а її активісти проголошувалися ударниками й одержували офіційні похвали за свою роботу. Переможені в соцзмаганні підрозділи разом зі своїм начальством і активом заносилися на «чорну дошку», що вважалося великою ганьбою. Ті, хто входив до найостанніших за успіхами підрозділів села, могли сподіватись невдовзі побачити свої прізвища на карикатурах з малюнками черепахи або крокодила. Черепаха символізувала повільність, а крокодил — ворожість. Найгірш було опинитись у ролі «крокодилів», їх трактували як ворогів комуністичного режиму або й гірше того — як саботажників. Таких зазвичай переводили до іншого підрозділу у своїй або сусідній стохатці з попередженням, що за наступний зрив соцзмагання вони будуть арештовані або заслані.

Покінчивши зі звітами підрозділів, збори переходили до підсумків ходу індивідуального соціялістичного змагання. В такий спосіб змагалися насамперед активі-

сти й функціонери — хто з них особисто більше колективізує. Кожен мусив підвестись і доповісти про себе за приблизно такою схемою: я, такий-то, глибоко усвідомлюючи переваги колективної системи господарювання, врочисто обіцяю «рідній партії та урядові» до наступних недільних зборів колективізувати стільки то селянських дворів. Далі оратор закликав «товариша такого-то» взяти на себе вищі зобов'язання. Названий ним «товариш» не мав іншого вибору, як прийняти цей виклик на соцзмагання, і так запускалася в дію ланцюгова реакція.

Трохи інакше виглядало соцзмагання серед селян. Протягом тижня перед недільними зборами активісти силкувалися «підготувати» до цього заходу кількох селян. І ось у неділю на зборах такі «настренчені» селяни покірно підводилися і висловлювали затовчені фрази про те, які вони щасливі, що вступають до дружньої колгоспної сім'ї; потім виступальник закликав «товариша такого то» (називалося прізвище селянина) наслідувати його приклад.

На наступних недільних зборах викликані й ті, що їх викликали на змагання, звітували кожен про свої успіхи. Активісти доповідали, скількох нових членів вони залучили до колгоспу від часу останніх зборів. Щасливців хвалили, невдах гостро критикували — їх попереджали, зобов'язували поліпшити роботу до наступної неділі, погрожуючи «організаційними висновками».

За ними звітувала решта селян. Хто викликав когось на змагання, той уже мав спокій. Зате викликаному треба було або прийняти виклик на соцзмагання, або відмовитись. Якщо він відмовлявся, казав «ні», то чому? Якщо «так», то чому він і досі не ввійшов до списку передових радянських громадян, себто — чому не вступив до колгоспу? Це була дуже делікатна ситуація для кожного чесного селянина, котрий не міг дозволити собі розкоші відмовитись без пояснення причин або просто послати все начальство нід три чорти, чого йому, безсумнівно, найбільше хотілося. З другого боку, він не міг знайти поважної причини, коли відмовлявся. Пробурмотіти: «Я ще не готовий!» — оце й усе, на що здатен був здобутися селянин. Але ця відповідь лише наражала його на нові залякування і принуки.

Закінчивши з підсумками змагань, збори переходили до такого пункту порядку денного, як персональні звіти. Кожен мешканець нашої стохатки мусив висту-

пити перед зібраними і відповісти на питання, чому він ще й досі не вступив до колгоспу, і пояснити, коли він має намір нарешті зробити цей крок.

Такі збори затягувалися щоразу до глупої ночі, а в неділю тривали з ранку до вечора. Голодні й залякані, селяни сумирно вислуховували все й покірно відповідали по тисячі разів на ті самі запитання, але затято стояли на своєму. Ніщо не могло їх здолати. У всякому разі, так вони гадали.

Однак партійні активісти також не збиралися здаватись. Вони провадили війну і знали, що коли одна тактика не діє, треба вдаватись до іншої. Саме так вони й вчинили.

Наприкінці лютого й на початку березня 1930 року партійні верховоди проаналізували ситуацію, перегрупували свої сили, змінили тактику і завдали нищівного удару.

Однієї неділі ми довідалися, що все начальство по стохатках, десятихатках, п'ятихатках та інших підрозділах у цілому селі — крім Хижняка, Хоменка й «товариша Юди» — змінилося. Декого з них, чиї підрозділи відставали у проведенні колективізації, розіслали по сусідніх селах, а до нас тим часом прибули деякі активісти з інших сіл та містечок. У незнайомому оточенні ці сільські висуванці ставали ще агресивнішими.

Десь о цій самій порі партійні стратеги запровадили на селі нову тактику, яку ми образно назвали «пси гризуться між собою». Тепер ті господарі, що раніше вважалися за куркулів і переслідувалися в той чи інший спосіб, однак ще втрималися на селі, раптом увійшли в ласку партійного начальства і стали масово залучатись до активної партійно-державної роботи. Нова тактика навіть перевершила сподівання її ініціяторів. Селянам сказали, що вони заслуговують на розстріл, але партія дає їм останній шанс довести свою корисність. Їхнє завдання полягає в тому, щоб допомогти партії та урядові колективізувати селян. Ну і звичайно, якщо вони будуть гідні того, то їх самих також приймуть до колгоспу. І ці так звані куркулі зробилися найзапеклішими активістами, тому що їхнє бажання показати себе «гідними» спонукувало їх стати безжалісними виконавцями партійних накреслень.

Більше того: самі з діда-прадіда селяни, вони чудово зналися на селянській психології, тож і виявляли більше спритy й винахідливости щодо методів та способів, як примусити своїх односельців скоритися партійній політиці та її вимогам.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Я мало що пам'ятаю про свого батька, бо 1919 року, коли він помер, мені було всього три роки. Але його похорон виразно зберігся в моїй пам'яті. Біля батькової труни стояв червоноармієць. Такий у червоному кашкеті і зі здоровенною рушницею з багнетом, настромленим на цівку, в руці. Він стояв безмовно й непорушно, ніби витесаний з граніту, і дивився просто перед себе кудись у простір. Хлопці казали пізніше, що як тільки хтось підходив до труни надто близько або пробував підняти віко, — червоноармієць робив порух, підносив рушницю навпереваги і промовляв якісь незрозумілі слова. Мій брат казав, що він і всі інші прийшлі у військових одностроях говорили не по-нашому.

Того дня в нас за порогом на подвір'ї було багато людей, яких я доти ніколи не бачив. Пам'ятаю, що вони всі були в червоних кашкетах та одностроях, а приїхали до нашої хати верхи на конях.

Батькове тіло лежало в домовині, яка стояла на лаві під образами в тому кутку кімнати, що виходив до сходу сонця. Пригадую ще, як нас, трьох дітей небіжчика — мене, мого шестирічного старшого брата й меншого, ще зовсім малого — привели тремтячих до домовини прощатися з батьком. Хоч я батька й не бачив, бо домовина була накрита віком, мені сказали попрощатися з ним і поцілува-

ти. Хтось підняв мене на руки, і я, пам'ятаю, припав губами до того місця віка, під яким мало би бути татове обличчя. Також пам'ятаю, як мама та всі інші люди — родичі й сусіди — голосили й плакали. Але я не плакав. Ці незнайомці в червоних кашкетах, зброя, однострої й коні полонили мою увагу дужче, ніж батько-небіжчик.

Минали роки, я підростав, і ця картина часто спалахувала в моїй уяві, збуджуючи цікавість. Хотілося знати, що саме трапилося того дня, але мама завжди якось ухилялася од відповіді на мої розпитування. «Батько помер», — казала вона, а як помер і від чого помер — про це не говорила ніколи.

Так тривало аж до одного вечора, коли ми прийшли додому з чергових загальносільських зборів, на яких куркулів проголосили «ворогами народу», — тоді мати наважилася розповісти нам усю правду.

Землі в мого батька ледве вистачало на те, щоб годувати сім'ю, яка все розросталася, і сплачувати податки, які теж раз-у-раз більшали. Він мав усього шість десятин орного поля, одного коня (ніяк не міг стягтись на пару до нього), корову, кількох свиней і трохи свійської птиці коло хати. Наймитів він не тримав, не було для чого. З усією роботою справлявся сам, і робив її радо; часом ще й іншим допомагав або наймався для заробітків у місті осінньої та зимової пори.

Та все ж йому вдалося вибитися в заможні господарі. Вихований у традиційних сільських звичаях, він був працьовитою і невтомною людиною. Своє невеличке господарство він поставив так, що сусіди могли б і повчитися в нього. Він, сказати б, переорієнтував його на потреби ринку. Свіжа городина й садовина — у нього завжди знаходилося з чим вибратись на базар до сусідніх містечок.

Відпрацювавши тяжко цілий тиждень, він кожної неділі мав що завантажити на свою однокінну підводу й виїхати з тим на базар. У такий спосіб — власною працею і винахідливістю — йому вдалося гріш до гроша наскладати стільки, що вистачило їх на нову хату та найпотрібніші господарські прибудови, і це відразу поставило його в ряд заможних господарів. Так змінився його соціяльний статус. Він зробився одним з найшановаиіших у своєму селі, внаслідок чого незадовго до більшовицької революції був обраний сільським старостою. Це була радше почесна посада, бо ніякої платні за вряду-

вання він не одержував, але саме вона й довела його до передчасної смерти.

Коли в 1919 році більшовики знову зайняли Україну, батька заарештували, одвезли в повітове містечко і посадили у вязницю.

Йому пришили налички «слуги старого режиму», «експлуататора бідноти» та ще й «буржуазного націоналіста», бо він обстоював незалежну Україну.

Усе це скоїлося так швидко й несподівано, що мати спершу більш розгубилася, аніж злякалась за чоловіка. Вона була певна, що арешт стався через якусь помилку. Адже ніхто не міг скривдити його, людину порядну, роботящу й глибоко релігійну, завжди ладну стати в пригоді тому, хто потребував допомоги. Мати була впевнена, що тюремники швидко розберуться, що він за чоловік, і відпустять його на волю.

Але цьому не судилося бути. На другий день, коли вона прийшла до в'язниці з передачею, їй сказали, що її чоловік — мертвий. Хоч як глибоко вразило матір це горе, найпершою думкою в неї було, як вирвати з рук тюремників тіло небіжчика і належним чином поховати його. Мати спромоглася зробити і одне, і друге. З якихось незнаних причин тюремники дозволили їй забрати батькове тіло додому, тільки під суворою забороною влаштовувати людний похорон і відкривати домовину.

Матері не залишалося нічого іншого, як погодитись на ці умови. Забиту і опечатану домовину доставив у село невеликий загін червоноармійців.

Оповідаючи усе це нам, мати була, як завжди, спокійна й зосереджена. Вона була незвичайною особистістю: я рідко коли бачив, щоб вона плакала. Залишившись без чоловіка в такі тяжкі й неспокійні часи, вона взяла на свої плечі усе: і орала, і волочила, і сіяла, сама косила й молотила, доглядала худобу, тримала на собі все господарство та ще й ревно дбала за нас, дітей. Упродовж усіх цих років ми майже не чули скарг чи нарікань з її вуст. Навпаки, мати частіш була схильна до жарту й сміху. Нас вона напучувала на все добре, загадувала старанно вчитися в школі. Жвава щебетуха коло дітей, вона тільки на самоті з собою могла мовчки пожуритися й посумувати.

Після батькової смерти страх невідступно переслідував нашу матір. Вона боялася, що кожної хвилини її можуть ого-

лосити дружиною «зліквідованого ворога народу», а це означало б смертельну загрозу для всіх чотирьох з нашої сім'ї.

Довгих одинадцять років безнастанного поєдинку зі страхом навчили її бути обережною і тримати язика за зубами. В ті роки вона мусила приноровлюватися до кожного, аби не дати причини для сварок чи яких непорозумінь, що могло б потягти за собою те страшне звинувачення. Направду таки самотнім і небезпечним був світ для неї!

Через те вона воліла не розповідати нам про закатованого батька, свідома того, як нам буде гірко виростати, знаючи правду. Вона була певна, що батька замучили і вбили у в'язниці. Тільки після тих зборів, на яких відкрито проголосили знищення куркулів як «ворогів народу», вона вирішила більше не мовчати. Вона відчувала, що справа йде до кінця, а ми вже були досить великі, щоб знати всю правду.

Отямившись потроху від струсу, який викликала в нас розповідь про батькову смерть, ми засиділися тоді коло столу, обговорюючи останні сільські події. Нарешті десь аж за північ полягали спати. Але тільки-но ми погасили світло, як знадвору щось загрюкотіло в двері. Після хвилинної павзи стукіт повторився, і чийсь незнайомий голос став вимагати, щоб відчинили двері.

— Хлібозаготівельна комісія, — оповістив голос ізнадвору.

Ми вже наслухалися про лихославні вчинки цієї комісії і кинулися відчиняти. Та не встигли ми добігти до дверей, як двері затріщали, і в хату ввалився гурт незнайомців.

Оскільки в хаті було темно, мати заходилася засвічувати гасника.

— Незвані гості! Ги-ги-ги, — почувся з пітьми той самий голос, що загадував відчинити. — Я так радий вас бачити! Але де це ви тут? Ги-ги-ги...

Це був «товариш Хижняк».

Коли мати засвітила світло, ми побачили навпроти неї чотирьох чоловіків, двох жінок і одного підлітка, посильного комісії. Один з чоловіків тримав рушницю навпереваги, немов сподіваючись, що з-під ліжка ось-ось вискочить заєць. Усіх їх мн знали.

«Товариш Хижняк» був такий п'яний, що ледве язиком владав і насилу тримався на ногах. Перелякані, я і старший брат інстинктово пригорнулися до матері.

— Доброго вам вечора, товариші! — тремтячим голосом сказала мати.

«Товариш Хижняк», похитуючись, ступнув до нас ближче.

— Багато води сплило, відколи ми востаннє бачилися, — пробелькотів він. — Чи ж не приємно отак нежданно поночі зустрітись, га?

— Ласкаво прошу, товариші! — вела далі мати, до якої вже вернулася сила волі й самовладання. — Чим я можу вам допомогти? Сідайте, будь ласка.

Гасова лямпа висіла в нас над столом, у тому кутку кімнати, де були образи. За сільською традицією це місце вважалося святим. Зі стелі там звисала на ланцюжках лямпадка з оливою і ґнотиком, що ніколи не згасав, символізуючи вічне світло. На поличці-божнику лежав окраєць свяченого хліба як символ щедрот Господніх. Ми стали в цьому кутку, дивлячись просто у вічі Хижняковій комісії — мій брат Сергій стояв ліворуч від матері, а я — праворуч.

«Товариш Хижняк» наче не почув маминих слів. Розкинувши широко руки, він підступав з наміром обійняти нашу маму. Вона подалася назад, але він безсоромно згріб її у свої лаписька. Проте мати випручалась і з усієї сили затопила його в пику:

— Відчепись, свинюко! — вигукнула вона.

«Товариш Хижняк» напрочуд хутко, як на п'яного, вихопив нагана. Я так само хутко, одним стрибком, затулив собою матір, а Сергій накинувся на Хижняка. Пролунав постріл. Куля вцілила в ікону, посипалося шкло.

Цей постріл був такий несподіваний, що всі мов скам'яніли. За хвильку одна з жінок, побачивши розбиту ікону, голосно заплакала. Менший мій братчик верещав на весь голос, я пробував заспокоїти матір, а Сергій борюкався з Хижняком, що намагався ще раз пальнути. «Товариш Юда», теж, здається, під мухою, глузливо бухнув навколішки і щось стиха мимрив, немов молився.

— Та годі вже! Обдумайтесь! — вигукнув у цю мить один з комісії, чоловік уже в літах. — Ми ж прийшли сюди по офіційному ділу!

«Товариш Хижняк» перестав борсатися з моїм братом і заховав нагана в кобуру. А тоді обернувся до того селянина:

— Нехай коні обдумуються, — пробурмотів він насмішкувато, — у них на те голови більші. А про яке це діло ти балакаєш?

І він підступив до старого, змірявши його презирливим поглядом.

— Усі діла тут мої! — раптово гримнув він. — Второпав? Мої і більш нічиї! Затям це собі своєю дурною, немитою, вошивою старою банькою!

Старий розгубився — він хотів щось сказати п'яному, та куди там! «Товариш Хижняк» усе не змовкав і далі говорив, уже цідячи крізь зуби.

— Ти подивись на нього! — він обернувся до членів комісії, тицяючи пальцем на старого селянина. — «Він прийшов сюди по офіційному ділу»... Інтересно, га? — І знову підніс голос: — А я ще раз кажу, що тут усі діла — мої! Я тут представник нашої любимої і дорогої партії та уряду! Я...

— Та я тільки хотів... — почав був старий.

— Заткай пельку! — урвав його мову Хижняк. А за хвилину погрозився старому:

— Я й з тобою ще сквитаюся рано чи пізно!

«Товариш Хижняк» був членом більшовицької партії і головою хлібної комісії в нашій стохатці, себто — найвищою владою. Виступити проти нього було все одно, що проти партії та уряду. Ніхто, окрім начальства над ним, не мав права втручатися в його справи. Розкричавшись на всю пельку, він перестеріг, що пристрелить на місці кожного, хто хоч писне супроти комуністичної партії і уряду.

Потому він обернувся до мого брата Сергія.

— А ти паруб'яга міцненький! Таки дуже міцненький паруб'яга, — сказав він. — Нашій дорогій батьківщині треба таких сильних хлопців, як ти. Чи це не щастя мати таке сильне молоде покоління?

Він кивнув чоловікові з рушницею, щоб той підступив ближче, і знову обернувся до мого брата.

— Так-так, — провадив він далі таким самим тоном, — наша соціялістична батьківщина потребує сильних людей... — І, раптом випроставшись, пророк по-командирськи гостро:

— Іменем нашої любимої комуністичної партії і нашого рідного радянського уряду оголошую тебе арештованим за фізичний напад на офіційного представника партії та уряду під час виконання ним службових обов'язків! — І наказав озброєному комісіонерові одвести брата в холодну.

Мама вже не могла приховати своєї розпуки. З голосним скриком вона обіруч ухопилася за Сергія, але бувши заслабкою, щоб упоратися з чотирма дорослими чоловіками, врешті зімліла. Коли вона опритомніла, Сергія вже не було в хаті.

За хвилину-другу по цій пригоді Хижняк ізнов узявся за своє «діло», ніби нічого й не сталося.

— Так от, як тобі вже відомо, ми прийшли по дуже важному ділу. «По офіційному ділу», як наш товариш висловився, — кивнув він з кривою посмішкою на літнього селянина. — Це справді дуже серйозне діло.

Мати підвелася і відгорнула рукою розтріпане волосся.

— Перш ніж приступите до офіційного діла, яке воно там у вас, я вимагаю, щоб ви показали ордер на арешт мого сина, — промовила вона чітко й дзвінко.

Ми всі були вражені.

— Я тільки безпомічна вдова, — мовила мати далі. — Ви можете робити зі мною, що схочете, бо я не подужаю себе захистити від вас. Але поки житиму — я протестуватиму проти того, що ви живосилом вдерлись у мою хату.

Такий протест — це було щось нечуване. За такі слова могли покарати ув'язненням на ціле життя або й розстріляти. На той час люди давно вже й забули, що на арешт або трус потрібні якісь там офіційні ордери й дозволи. «Товариш Хижняк» та його зграя ледь не до гикавки розреготалися, почувши мамину вимогу. Потім Хижняк приступив до нас і сказав:

— Слухай, голубонько, ти мене лучче не лякай. Мене ніхто не злякає. Я вже не раз бував у суточка́х...

Коли мати спробувала ще щось сказати, він перебив її, натякнувши, що йому відома доля її чоловіка і що в разі чого неважко буде і з нею зробити те саме.

— Я знаю, на що ви натякаєте, — відказала мама, не міняючи тону. — Та хоч би там що, а я усе ж таки громадянка і вимагаю справедливости й дотримання моїх прав.

— Ну, раз так, — і він націлив на нас нагана, — раз так, то як законопослушну громадянку я беру тебе під арешт. І тебе теж! — Сміючись, він тицьнув наганом у мій бік. А потім наказав нам обом повернутись до стіни й не рухатись.

Тим часом комісія взялася за своє «офіційне діло» — обшук невідь з якою метою. «Товариш Хижняк», усе ще

виграючи наганом, став шастати по всіх закутках, навіть зазирнув і в грубу.

Перетрусивши все в коморі, Хижняк перейшов до кімнати, де в скрині під замком мама зберігала свою празникову одіж, прикраси й таке інше. За хвильку звідти почувся постріл.

Ми з мамою кинулися в ту кімнату. Там «товариш Хижняк» піднімав віко скрині. Щоб не морочити собі голови ключем, якого ще треба було просити в мами, він просто збив замок. У кутку за ліжком плакав Миколка, мій менший брат.

Коли мати і я стали на порозі кімнати, Хижняк підніс наган і стрельнув понад нашими головами.

— Ану назад! — наказав він.

Ми відступили, і він зачинив за нами двері.

Через хвилину-другу Хижняк повернувся. В одній руці він тримав книжку, а в другій — ювелірні вироби, якщо можна так назвати невибагливі прикраси селянки, її пам'ятку з часів дівування.

— А ну бо, товаришко громадянко, звольте пояснити, що це означає?

— Книжка — це Біблія, а ото — те, що ви бачите.

— Від кого ви їх ховаєте? — він показав на свої знахідки. — І звідки воно у вас?

— Ви самі знаєте, що нізвідки. Це все моє! — гнівно відповіла мама.

Та марно силкувалася вона довести, що Біблії ніхто не збирався ховати і що каблучки та сережки належали їй здавна, ще з дореволюції, і що у своїй хаті не було потреби від когось усе це ховати.

— Біблію ти ховала з метою релігійної пропаґанди, а ювелірні прикраси не твої, а твоїх свояків. Куркуль завсіди буде куркулем, — значуще прорік він.

Аж тепер Хижняк пояснив нам, що всіх трьох моїх дядьків оголошено оце куркулями й заарештовано. І завтра їх відправлять на заслання, а все їхнє майно — експропріюють. «Офіційне діло» комісії, присланої до нас, зводилось до того, щоб знайти в нашій хаті те, що родичі могли дати нам зі своїх речей на сховок. Докінчивши трус, комісія пішла собі, залишивши нас розгубленими й переляканими, та ще й з новим клопотом: що буде з Сергієм і нашими дядьками?

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Звістка про арешт дядьків ударила нас як обухом по голові, бо ж після батькової смерти вони були наші єдині захисники, єдина підтримка наша. Вони нам і матеріяльно підпомагали, і взагалі захищали від напастей. А це ось кажуть, що їх можуть вивезти з села, заслати у віддалені райони країни. Нам не сила була зрозуміти, навіщо треба так робити з цими працьовитими господарями, чесними й справедливими членами сільської громади.

Усі троє були хлібороби. Орали свої десятини (по шість — вісім десятин кожен мав), ведучи свої господарства так добре, наскільки це дозволяли обставини. Тільки один з них, Гаврило, жив заможніше від багатьох односельців. У нього й хата була бляхою крита, що вважалося ознакою заможности, і мав він кілька малих господарчих будівель у садибі, і виплекав гарний садок. Це все справляло враження, що він був багатий. Так, землі він мав трохи більше, ніж інші селяни, однак до його добробуту спричинилися головним чином уміле господарювання та працьовитість. Щороку після жнив він ще й на залізниці працював, а то й брукував дороги, щоб приробити дещо для родини.

А двоє інших моїх дядьків були такі самі пересічні селяни, як і майже всі інші. Хати під солом'яною стріхою та сяка-така худобина — ото й усі були їхні статки. І самі

вони, й діти їхні ходили босі; харчувалися самим хлібом та картоплею. Навіть гасу купити — і то вже була для них не завжди доступна розкіш. Якихось наймитів тримати вони не мали ні змоги, ні потреби.

І ось, не зважаючи на всі ці явні прикмети незаможности, трьом моїм дядькам випікають офіційні тавра куркулів і мають їх вивозити з села. З цієї причини члени комісії перетрусили по нитці усе в нашій хаті, пильно приглядаючись до кожної дрібнички — від клаптиків паперу до горняток у печі. Це все шукали дядькових коштовностей. Ще й розважались при цій роботі, мовби хтозна яке геройство чинили.

Коли комісія забралася геть, нам дозволили залишитись удома, ніхто нас не тримав під вартою. Та як тут було в хаті всидіти, не знаючи, що сталося з Сергієм і нашими трьома дядьками? Ми гадали, що Сергія забрали в холодну. Але ж його могли одразу відправити до райцентру, а то й дорогою пристрелити.

Так само й з дядьками: сказано нам, що вивозитимуть їх з села, однак де вони зараз і що з ними діється — ми не знали. Зарадити їм ми, либонь, уже нічим не могли, та не могли ж ми й сидіти просто так, згорнувши руки.

Коли ми вдвох з мамою зібралися й вийшли нарешті з хати, почало вже розвиднятися. На сірому небосхилі з'явилося тьмяне світло.

Дядько Арсень жив найближче до нас, тож ми вирішили спершу податись до нього. Але коли ми дійшли до його хати, було вже пізно: вона стояла замкнена й опечатана, а біля хвіртки переминався з ноги на ногу озброєний вартовий. Він і сказав нам, що дядька, дядину, двох їхніх дочок і сина забрано до сільради. Узяти з собою їм дозволили тільки те, в що вони були вбрані.

Тоді ми завернули в напрямку до центру села, та тільки пройшли шмат дороги, як раптом ранкову тишу розтяв лемент: «Ґвалт! Рятуйте!» Крик цей почувся з хати старого Алеки, нашого далекого родича. Я залишив маму, скрутнув зі шляху й побіг до його хати.

Алека був бідняк і жив одинцем. Колись він мав кілька десятин поля, держав коня й корову. Але жінка в нього давно померла, діти поодружувалися й перебралися в інші села. Від решти селян різнився він тільки тим, що

якийсь час був завів невелику крамничку прямо у своїй хаті. Провадив він тільки мінову торгівлю, і ми знали, що прибутки його були мізерні.

Не так давно Алека відпродав свою торгівлю і вступив до колгоспу. Видно, вже й вік і роки він мав не ті, щоб морочитись торговими оборудками, але представники влади були тої думки, що це Алека тепер намагається замазати спогад про свою «гендлярську діяльність», аби таким робом уберегтись від експропріяції свого майна. Та й ще вони підозрювали, що він наскладав не знати які гроші.

Добігши до його хати, я не здивувався, стрінувши тих самих членів комісії, що оце недавно вийшли від нас. Зовнішні двері стояли нарозтіж, у сінях юрмилося кілька комісіонерів. Так само розчинені були й двері до кімнати.

Там на долівці борсався напівголий старий Алека, одчайдушно відбиваючись від напасників. Кілька членів комісії, матюкаючись і вигукуючи, приборкували його. Один схопив старого за голову, притиснувши її до землі; двоє інших тримали його за руки, а ще два борюкалися з його ногами, тим часом як третій силувався стягти з діда чоботи. Не було сумніву, що вони шукали гроші. Старий — і де тільки сила в нього бралася? — боронився, як той олень-самець, коли його обсяде тічка гончаків.

А голова хлібозаготівельної комісії, «товариш Хижняк», стояв собі збоку, незворушно спостерігаючи це борсання. Та побачивши, що старий ось-ось ще й подолає напасників, він утратив терпець і роздратовано продерся ліктями до жертви. Добряче наламавши руку на цих справах, він відштовхнув того, що моцувався з правою ногою Алеки, і стрибонув обіниж зразу дідові на живіт. Тоді ще копнув пару разів старого в підборіддя важкими чобітьми. Побачивши, що родич наш знепритомнів, «товариш Хижняк» спокійнісінько відійшов на своє місце.

Тепер уже не важко було їм швидко довершити своє «діло». Чоботи з діда стягли і врешті врадувані активісти знайшли ту здобич, якої шукали: кілька скручених валком «совзнаків», що були примотані онучами до щиколодок непритомного. З цим комісія і пішла собі. Коли вони зникли з очей, ми з мамою підскочили до Алеки. Він, щоправда, ще прийшов до пам'яті, але довго не прожив: коли ми за другим заходом прийшли до нього ввечері, він уже був мертвий. Лежав, не дихаючи, там, де

ми його й залишили, у тому самому положенні; нікого й не було при ньому. Мені ще й досі бачиться той вираз муки й безпорадности, що навіки застиг на його обличчі.

Сірий світанок потроху розлився від сходу по всьому небу, віщуючи завірюху. Вже зовсім розвидніло, а ми ще ж не дісталися до двох інших моїх дядьків.

Коли ми прийшли до дядька Якова, то виявилося, що й сюди спізнилися. Тут теж стояв вартовий перед хатою. А дядька Якова з усією родиною теж забрали до сільради, як сказав нам вартовий.

Хата третього мого дядька, Гаврила, була в самому центрі села, десь за третину верстви від сільської ради. Вартовий біля його подвір'я сказав нам, щоб шукали дядька на майдані перед сільрадою. У двір він нас не пустив, але з вулиці було видно, що до дядькової хати вже вносять сільрадівські меблі. Пізніш нам розповіли, що голова й секретар сільради розпочали свої вхідчини в дядькову хату відразу після арешту дядька з родиною.

На підході до майдану нас перепинили два гепеушники і наказали вертатись, відки прийшли. Марно мама благала їх, аби пустили дізнатися, що з її сином. Їм звеліли не пускати нікого до сільради й квит. Довелося підкоритись, але як тільки військові рушили обходом далі, мати і я шаснули вбік і побігли через чужі садки й городи до майдану. Невдовзі ми дійшли до плоту, з-поза якого видно було все, що на майдані відбувалося.

Невеселе то було видовище. Навколо трибуни скупчилося усе місцеве й районне начальство, що брало участь у зборах напередодні. За столом, застеленим яскравочервоною тканиною, сидів районний партійний начальник і розмовляв з кимсь у рурку спеціяльно виведеного аж сюди телефона. Обабіч нього примостилися тисячник Цейтлін і новий голова сільради «товариш Пащенко». За ними стояли на помості обличчям до майдану «комісари» ГПУ і МТС.

А круг них на майдані вирувало невеликими гуртами кількасот зігнаних сюди чоловіків, жінок та дітей. Крик і вереск зависали над цим натовпом — плакали діти, щось обурено вигукували чоловіки, хворі й немічні стогнали і кликали на поміч.

Але ніхто їх не слухав, і нікому не вільно було вибратися звідси. Майдан пильно стерегли. Придивившись, ми

побачили, що весь він оточений ґепеушниками.

Усі заарештовані селяни були поділені на невеличкі групи, кожна на своєму визначеному їй місці. Спеціяльні озброєні вартові з членів комнезаму й комсомолу неослабно чатували біля кожної.

Військова вантажна машина, якою приїхали в село гепеушники, стояла оподаль від майдану. Трохи ближче у повній готовності чекало на команду скількись запряжених кіньми саней.

Аж он і наша рідня — всі три родини зібрані докупи. Усі стоять, тільки старий дядько Гаврило сидить на снігу, поруч нього схлипує дружина.

Холодний вітер посипав бідолашних снігом; зодягнені вони були сяк-так, бо ж їм не дозволили взяти з собою теплої одежі. Нам хотілось якось допомогти своїм родичам: здогадуючись, що їх засилають до Сибіру, ми мали б передати їм щось із верхнього вбрання.

Та щойно я намірився рушити додому, аби поназбирати тих речей, як на майдані знявся гамір. Ті, хто сидів, посхоплювались на ноги, почулися голосні вигуки протесту. Розрізнені маленькі купки враз злилися в розбурхане стовпище, і все це гурмою посунуло на трибуну з начальством. З першого ряду охоронців хтось вистрелив раз і другий, але стихійний натовп зім'яв лінію охорони. Ще б якась хвилина — і майдан геть увесь би спорожнів. Та ось пролунала чиясь команда, і над майданом заторохтів кулемет. Кулі зацьвохкали зусібіч, прошиваючи весь майдан. Виконавці й гепеушники стріляли з наганів і гвинтівок; ляскання пострілів змішувалось із зойками, скриками й протестами.

Зрештою натовп піддався, і порядок на майдані було відновлено. Там і сям видніло на землі кілька забитих чи поранених. Пізніше ми довідалися, що тоді загинуло троє селян.

За хвилину ми побачили й причину заколоту: на майдан під охороною військових в'їжджала ціла валка порожніх саней. Це ними мали вивозити арештованих з села. Їх тут таки по шість-сім осіб почали садити на кожні сани за списком. Родинні стосунки, вік, стать, стан здоров'я до уваги не брались, тож чоловіків відривали від жінок, а дітей — від батьків. Безпомічні старі та хворі опинялися в одних санях із зовсім чужими людьми.

З одних саней, коли вони рушили з майдану, аби приєднатися до тих, що від'їхали раніше, зіскочив котрийсь молодик з наміром перебігти до інших саней, на яких безпорадно голосила його жінка з малими дітьми. Зрозуміло, що батькові хотілося бути біля своєї родини. Але не судилося. «Товариш Пащенко» — голова сільради, під чиїм наглядом проводилася уся операція, — звів наган і мовчки пальнув. Молодий батько мертвим упав на сніг, а сани з його вже вдовою і сиротами-дітьми навіть не зупинилися.

Завантаження саней забрало з півгодини. Близько півсотні санних запрягів вишикувалося один за одним у колону, що прямувала до райцентру. Військові кулеметні тачанки зайняли місце в голові, посередині й у хвості колони. На кожні двоє-троє саней призначався озброєний наганом виконавець із цивільних. Верхи на конях супроводили валку кілька міліціонерів га ґепеушників.

«Комісари» і сільські активісти про щось весело гомоніли між собою, коли ця сумна дефіляда проїжджала повз їхню трибуну. Тіла застрелених так і лежали на майдані, полохаючи коней. Як тільки остання тачанка конвою від'їхала з майдану, ми подалися до сільради, сподіваючись знайти там Сергія, але нас не допустили до нього, сказавши тільки, що його справа скоро розглядатиметься колгоспним судом (такі суди, створені в українських селах у часи колективізації, не мали чітко визначеної юридичної бази і розглядали переважно дрібні правопорушення, бувши цілком підконтрольні місцевим партійним бонзам).

Про дальшу долю моїх дядьків з сім'ями та інших односельців розповіли їздові, повернувшись уже впорожні із саньми. На залізничній станції на них чекав готовий товарняк. Людей позаганяли у вантажні вагони. Що далі з ними було, — про це ми дізналися аж ген пізніше.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

За кілька днів після Сергієвого арешту мама одержала офіційну повістку, що зобов'язувала її з'явитися на колгоспний суд у ролі свідка. У повістці зазначалося, що суд відбудеться наступної неділі — це на початку березня, — а судитимуть саме нашого Сергія.

Це було щось жахітливе. Влада потребувала маминої допомоги в суді над її рідним сином! Як наочний свідок події, вона мала розповісти судові про те, як відбувалася рукопашна сутичка між Сергієм і «товаришем Хижняком». Ми знали наперед, що суд не візьме до уваги справжньої причини того інциденту, бо ж будь-який прояв непокори представникові комуністичної влади розцінюється як акт зради, навіть коли йдеться про самооборону.

І ось наступної неділі ми вийшли з дому й рушили до тієї будівлі, що колись була церквою. Падав сніг і було дуже холодно. Сільський клюб люди заповнили, як то кажуть, по вінця, суд уже засідав. На маму чекав один виконавець. Він сказав їй, що вона не має права бути присутньою на суді і випровадив її за двері. Як свідок, вона мала чекати, поки її викличуть. Я хотів залишитися з нею, але й цього не можна було, вона мусила чекати виклику сама.

Опинившись усередині, я був вражений тишею, що панувала тут, наче справді в церкві. Люди сиділи мовчки й зосереджено і дивилися просто перед себе, не ви-

являючи ніяких почуттів. Усі чоловіки були без шапок як і тоді, коли в цій церкві правилося.

Друге, на що я звернув увагу, була пишнота внутрішньої декорації, коли можна так висловитись.

Гасова лямпа блимала посередині під стелею, там, де колись було панікадило з кришталевими підвісками. По стінах, колись прикрашених іконами й малюнками на релігійні теми, тепер висіли портрети партійних вождів і державних діячів. На вівтарній стіні — там, де була картина «Тайна вечеря», — тепер красувався великий транспарант з написом «Релігія — опіюм для народу», написаний червоним чорнилом. Сам вівтар був перероблений на щось таке, наче сцена, а трибуну щедро оздобили червоною тканиною.

На суді я доти ще ні разу не бував, та, власне, й суду раніше у нас не було на селі. Ми знали, що існує так званий «народній суд» у районному центрі, але нам ніколи не випадало мати з ним діло. Усі свої сільські проблеми громада розв'язувала сама, не вдаючись до сторонньої допомоги.

Слухання справи мого брата оголосили аж опівночі. Два міліціонери завели його до «залі». За цих кілька днів він змінився просто невпізнанно. Він виглядав брудним і виснаженим, і кожному було видно, що його били. У нього були синці попід очима, губи порозбивані й на всьому обличчі сліди крови... Руки Сергій мав зв'язані ззаду. Проходячи до лави для підсудних, він роздивлявся навколо, певно, шукаючи маму й мене. Міліціонери наказали йому сісти на призначене для нього місце. Колгоспні суди, згідно з офіційною лінією, вважалися найвищим виявом народньої волі й справедливости. Та ми бачили, що в нашому суді безоглядно командує представник партії тисячник Цейтлін, так наче він сам суддя. Коли почалося слухання братової справи, першим узяв слово цей самий «товариш Цейтлін». До складу колгоспного суду входили тільки чужосторонні для нашого села люди, і жоден з них зараз не промовив ані слова. Знаючи з досвіду, що «товариш Цейтлін» любить промовляти довго й занудно, далеко відбігаючи від суті справи, ми налаштувалися терпляче вислуховувати його балакунство. Однак, на наш подив, він швиденько перейшов до Сергієвої провини. Як і слід було чекати, Сергія звинувачували у фізичному замахові на голову нашої стохатки «товариша Хижняка». Але, крім цього, ми почули з вуст тисячника Цейтліна, що він звинувачується і в нападі на міліціонерів;

отже, Сергіїв злочин збільшився відтоді, як ми його востаннє бачили. Це були, звісно, поважні звинувачення, особливо з огляду на приточене до них «товаришем Цейтліном» уточнення, що напади на офіційних осіб мали місце «при виконанні ними їхніх службових обов'язків». Обставини, за яких усе це сталося, не згадувались.

Зачитавши звинувачення, «товариш Цейтлін» відразу заходився чинити судовий допит.

— Яке ти мав право перешкоджати представникам партії й уряду в їхніх діях? — таке було перше запитання моєму братові.

Сергій намагався пояснити, що він ні на кого не нападав, а тільки схопив «товариша Хижняка» за руку, щоб той не вистрелив у матір, і що це був, так би мовити, інстинктовий порух, моральний синівський обов'язок. Але його слова не справили ніякого враження на допитувача й чужаків з колгоспного суду.

— Ти нам очі не замилюй! — ошкірився «товариш Цейтлін». — А коли відповідаєш, то кажи «так» чи «ні». Так ото хапав ти за руку товариша Хижняка?

— І «так», і «ні», — це як з якого боку подивитись.

— Так, чи ні? — налягав на своєму «товариш Цейтлін».

— Ні! — відповів Сергій і ще раз переказав, що трапилося в нашій хаті.

Але допитувачеві йшлося тільки про те, що офіційним особам чинилися фізичні перешкоди при виконанні ними службових обов'язків. Допит тривав далі і в ході його ми чули, як Сергій змушений був не раз повторювати оте саме «так».

У процесі допиту ми дізналися, відки ті синці в Сергія під очима і як було насправді з тим «нападом» на міліціонера. Так трапилося, що Сергій мав із собою кишенькового годинника, коли його привели в буцегарню. Це був батьків годинник і Сергій дуже ним дорожив. Але годинник впав ув око одному міліціонерові, який відбував чергування. Він запропонував братові, що буде добре ставитись до нього в обмін за годинник. Брат не погодився. Тоді міліціонер запропонував йому проміняти годинника за харчі. Сергій і на це не пішов. Тоді його викликали серед ночі з камери й сказали, щоб віддав годинника доброхіть. Коли Сергій і на це не пристав, між ним і міліціонером

зав'язалася бійка. Дісталося добре їм обом, доки інші міліціонери не прийшли на поміч своєму колезі. Синці під очима та розпухлий ніс були вимовними доказами для суду. А де годинник подівся, про те ніхто й не згадав.

Тепер «товариш Цейтлін» звернувся до міліціонера, що тоді вартував був над Сергієм.

— Товаришу міліціонере, оберніться обличчям до людей, нехай усі побачать!

Той обернувся. Під очима і в нього темніли синці. «Товариш Цейтлін» підвівся і прорік до суду:

— Те, що ви бачите на обличчі товариша міліціонера, є другим замахом на представника партії і уряду, так само вчиненим під час виконання ним своїх службових обов'язків. Нападник, товариші, тут, перед народнім судом. Я запевняю вас, товариші, що цьому ворогові народу не вдасться уникнути справедливого народнього присуду!

Більш нічого він не сказав, але й з цього можна було зрозуміти, що долю мого брата вже вирішено. Сергій також це збагнув, бо виразно виказував ознаки стурбованости. Він якось нестямно озирався, ніби шукаючи в когось підтримки.

Далі викликали свідка першого «нападу». Це було новиною для мене, бо всі попередні справи розглядалися без участи свідків. Першим свідчив сам «товариш Хижняк». Він також мав відповідати лише «так» або «ні».

— Чи обвинувачений бився з вами, товаришу Хижняк?

— Так.

— Чи обвинувачений хапав вас за руку, коли ви були при виконанні своїх службових обов'язків?

— Так.

— Чи обвинуваченому було відомо, що ви — офіційний представник партії та уряду?

— Так.

— Чи обвинувачений скорився вашому наказові, коли ви наказали йому відпустити вас?

— Ні.

— Чи завдали дії підсудного фізичного болю вам?

І ще багато подібних запитань було поставлено «товаришеві Хижнякові». І на кожне він відповідав лише «так» або «ні».

Слідом за «товаришем Хижняком» свідчила жінка, що була в нашій хаті того вечора як член комісії.

— Чи підсудний бився з вашим головою, товаришем Хижняком?

— Так.

— Чи було відомо підсудному, що ваш голова і всі члени комісії, в тім числі й ви, офіційно представляли партію та уряд?

— Так.

Міліціонера теж викликали, тепер уже другим заходом. І знову «товариш Цейтлін» обернув його обличчям до залі.

— Хто вам завдав цих тілесних ушкоджень? — було перше запитання.

— Підсудний.

— Чи дії підсудного спричинили вам фізичний біль?

— Так.

— Чи знав він, що ви — на державній службі?

— Так.

— Він вас ударив?

— Багато разів.

Викликали ще одного міліціонера на місце для свідків. Він теж мав відповідати «так» або «ні».

— Ви бачили, як підсудний бив міліціонера?

— Так.

Коли викликали за свідка нашу маму, вона ввійшла дуже спокійна зовні й сповнена рішучости. «Товариш Цейтлін» перестеріг її, що фальшиве свідчення суворо карається законом і що треба відповідати тільки «так» або «ні». Тоді озвалася мама:

— Перше ніж відповідати на якісь запитання, я хотіла б дізнатися, де я перебуваю: на партзборах чи на суді?

Ці слова виявились чимось цілком несподіваним, особливо для «товариша Цейтліна». Таке запитання було досі нечуване. Ніхто не смів ставити під сумнів заслугу й мудрість партійного керівника, хоч би яким він був начальником — малим чи великим. Мати, звичайно, не усвідомлювала собі, що, ставлячи такі зухвалі запитання, вона тільки погіршує становище Сергія.

— На суді, — хутко відповів «товариш Цейтлін».

— А якщо на суді, то чого це я, чи й інші люди, викликані в цій справі, маємо відповідати на запитання ваші, партійного секретаря, а не на запитання судді? — запитала мати різким тоном.

Поміж присутніх прокотився гомін.

«Товариш Цейтлін» не забарився з відповіддю, а відповідь ця була така сама несподівана, як і запитання.

— Позаяк я являюся тут представником партії й уряду, то я таким чином представляю тут і законність! — коротко ознаймив він, але тоді все ж обернувся до судді й наказав йому вести далі справу.

Однак мати стояла на своєму і висловила гострий протест проти незаконного поводження з її сином. Бо Сергій увесь час сидів з руками, зв'язаними за спиною, і знати було, що йому боляче.

Це зауваження в обороні Сергія викликало тільки сміх у «товариша Цейтліна». Потім він нагадав їй, що вона мусить на запитання відповідати лише «так» або «ні». Далі почався самий допит.

— Чи був голова вашої сотні у вас у хаті?

— Так.

— Чи вхопив ваш син Сергій товариша Хижняка за руку при виконанні ним службових обов'язків у вашій хаті?

— Алеж ...

— Так чи ні? — перебив маму «товариш Цейтлін», з люттю дивлячись на неї.

— Він то вхопив, але...

Однак мати не встигла сказати, що хотіла. «Товариш Цейтлін» нахилився до судді і щось йому прошепотів. У ту мить мати відчула, куди воно хилиться, схопилася з місця й голосно вигукнула, що син тільки рятував її життя.

Та було вже запізно. Суддя оголосив, що суд зібрав уже достатньо доказів на доведення вини підсудного. Відтак він наказав мамі звільнити місце для свідків. Вона зайшлася слізьми й кинулась обіймати Сергія, але урядовці звеліли міліціонерам силоміць видалити її з цього балагану-суду.

А суд тим часом перейшов до розширення висунутих проти Сергія обвинувачень. «Товариш Цейтлін» назвав його контрреволюціонером, ворогом народу і поставив вимогу передати цю справу на розгляд вищих судових інстанцій і органів державної безпеки. Так і було зроблено, як того вимагав цей партійний товариш.

Двоє міліціонерів вивели Сергія. Ту мить ми бачили його востаннє. Усіх засуджених наступного ранку вивезли з села. І жоден з них не повернувся.

Через два роки ми одержали непідписаного листа. Хтось невідомий сповіщав нас, що мій брат Сергій помер від катувань і знесилля на будівництві Біломорсько-Балтійського канала.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Після арешту мого брата й трьох наших дядьків нас огорнув страх і почуття одинокости, як ще ніколи перед тим. Раніше то хоч від дядьків була якась допомога й розрада. І був з нами Сергій, дужий і тямущий, справжній господар у хаті. А тепер нікого поруч не стало, залишилися ми сиротами без роду.

Але сільське начальство не полишило нас насамоті. Ми весь час відчували його над собою, як важкий тягар на плечах. Уранці й увечері, вдень і вночі — воно завше було з нами.

Доводилося часто ходити на сотню, на десятихатку й п'ятихатку і вислуховувати нескінченні промови про переваги колективного господарювання. Доводилося витримувати виснажливі допити щодо того, чого ми не хочемо вступати до колгоспу та які в нас харчові припаси.

А хату нашу начальство відвідувало раз за разом. Провідувала нас мало не щодня хлібозаготівельна комісія. А то пропаґандист чи агітатор заскочить, щоб іще раз просвітити, яке прекрасне життя чекає на нас у колгоспі. Також не забудуть парою слів поінформувати про величезне значення державних хлібозаготівель. То голова десятихатки прийде вмовляти, аби ми записались до колгоспу, бо інакше його, бідолаху, визнають саботажником. Не встигне він вийти з хати, як старший у п'яти-

хатці прийде з цим самим благанням. Зі слізьми на очах він розповість нам, що як ми не вступимо до колгоспу, то його можуть виселити з села.

А то ще група юних піонерів може завітати. На них також накладено було зобов'язання колективізувати скількись там селянських дворів. За піонерами вслід приходять комсомольці, а далі — представники комнезаму. Часом ще завітає гурт учителів-агітаторів або делегація селян з сусіднього села. І так далі — без кінця й краю. І всі вони мають те саме завдання: колективізувати нас і одібрати наш хліб.

А раз пополудні на початку березня 1930 року маму викликали на стохатку. Там сидів за столом сам-один «товариш Хижняк», бавлячись своїм наганом. Він не відповів на наше привітання, коли ми прийшли вдвох з мамою, і не запросив нас сісти.

Немов не бачачи, що ми двоє стоїмо перед ним, він поволі й зосереджено розібрав на частини наган. Закінчивши це, він почав чистити його, протираючи ганчіркою. А ми все стояли перед ним, не знаючи, що робити.

Тим часом Хижняк уже заходився складати нагана, а далі наладовувати його набоями. Загнавши в цівку останній набій, він нарешті підвів голову і, широко осміхаючись, підніс наган і націлився на маму.

— Ги-ги-ги, — засміявся він, — радий вас бачити!

— Що тобі нині треба від мене? — спитала мама, не зважаючи на його нагана і цей його сміх. Хоч як дивно, але вона не виявляла жодних ознак страху. Чомусь і мені не страшно було.

Хижняк раптом споважнів. Його пооране зморшками лице застигло огидною машкарою, ніби йому прикро було почути це запитання. Він звільна поклав нагана на стіл.

— Мені треба того, що комуністичній партії і радянському урядові треба від тебе, ясно? — гарикнув він.

— Я в цьому ніколи й не сумнівалася, — стримано відказала йому мама.

— Отож, найльояльніша радянська громадянко, — провадив він далі з іронією в голосі, — дійшла до мене звістка, що ти й досі не в колгоспі. Я просто не можу в це повірити!

Він спинився на мить, але, помітивши, що мама збирається щось сказати, мовив уже повагом:

— Ти що, воювати з нами надумала? Га?

Він знову взяв нагана й почав бавитись ним. Заглянув навіщось у цівку, потім викрутив шомполика і подлубався у вусі. А за хвилину відклав нагана й глянув у наш бік.

— У нас, бач, які штучки є? — він помахав у повітрі наганом. — А в тебе?

Тоді знову заходився сміятись.

— От чудасія — ги-ги-ги! — заливався він сміхом. — Вона воювати з нами хоче! Ги-ги-ги!

Він раптом спохмурнів. Сидів нерухомо, не відриваючи очей від нагана. Далі знов вибухнув реготом і реготав усе голосніше й голосніше, а потім нараз схопився зі стільця з наганом в одній руці, другою крутонув щосили його барабан і приставив дуло собі до скроні. Ми спостерігали за цим усім.

— Ги-ги-ги! — залився він щасливим сміхом. — Ти б хотіла, щоб я спустив гачок?

Ми все мовчали, що, мабуть, дратувало його, бо він раптово урвав сміх.

— Якщо ти негайно не вступиш до колгоспу, — закричав він, мов божевільний, — то я застрелю тебе своїм власним наганом!

— А то чиїм же? — незворушно відказала мама. Ці слова й зовсім розлютили його. Тримаючи нагана напоготові, він вибіг з-за столу і захекано зупинився перед нами.

— Уб'ю вас! — ревнув він оскаженіло і, немов би на доказ поважности своїх погроз, почав палити в стелю.

Було це неабияке видовище. Але ми так наче й не боялися. Мама, стримана як завжди, стояла собі спокійно. «Товариша Хижняка», очевидно, здивував її спокій та опанованість. Попахкавши трохи в стелю, він ніби розгубився, не знаючи, що діяти далі. Спершу він узявся переладовувати спорожнілий барабан, а тоді заховав нагана в кобуру. Потім витяг його і поклав на столі. Тоді знову узяв зі столу, вивернув барабан і порахував набої в ньому. Кінець-кінцем він таки запхав його в кобуру й шаснув з кімнати.

Ми ще часину постояли. Мама врешті послухала мої наполегливі вмовляння сісти і сіла на лаву. Але тільки но вона це зробила, як до кімнати заскочив якийсь незнайомець, немов спеціяльно діждавшись цієї миті.

Був це явно городянин і, безперечно, не українець, бо не вмів і слова мовити по-українському. Ну, а що він —

новий пропаґандист, то вже й без пояснень це було очевидно. Він був високий і вгодований, з блідим обличчям.

— Вам так зручно? — звернувся він до мами мало не ввічливо. Я ще подумав, що нарешті хоч на одного людяного офіційника натрапили.

— Вам, здається, приємно так сидіти... — сказав він, дивлячись згори вниз на маму, що незворушно сиділа й далі. Потім, не чекаючи маминої відповіді, зненацька вереснув несвоїм голосом:

— Встань, репана мужичко! Я навчу тебе, як зустрічати представника більшовицької партії і радянської влади!

Мама, певно, готова була до такого вибуху, бо я не помітив ніякого подиву в неї на обличчі. Вона поволі звелася на ноги. Але в кутиках її очей я помітив сльози. Образа таки допекла маму.

Пропаґандист сів на місце «товариша Хижняка» і схрестив ноги під столом, а нас так і залишив стояти. Повільно й наче задумливо запалив він дорогу цигарку з цигарнички і холодно видивився на нас. Далі витяг револьвера з кобури й поклав на столі перед собою.

— Ну, добре, — сказав він, презирливо змірявши нас поглядом. — Так чого вам треба?

Такого питання ми не сподівалися, бо нам таки нічого не треба було від нього.

— Оце я й хотіла б спитати у вас, — відповіла мама. — Як ви мене сюди викликали, то я гадаю, що ви мені скажете, чого вам від мене треба.

Він скочив на ноги.

— А ти не знаєш, чого тебе сюди покликали? — гаркнув він.

— А звідки мені знати? — відказала мама.

Його гнів перейшов у лють. Він щосили гепнув кулаком по столу, так що аж револьвер підскочив від удару і приземлився на підлозі. Пропаґандист хутко підхопив наган, скинув оком, чи цілий він, і наставив його на маму.

— Я вб'ю тебе! — гаркнув він мов у нестямі.

Але нас це якось не здивувало й не злякало, можливо тому, що за останні місяці ми пережили чимало всілякого жахіття і вже збайдужіли до нових погроз.

А пропаґандист якусь мить, здавалося, не знав, що робити з наганом, націленим на маму. Зрештою він одвів трохи руку вниз і пальнув з револьвера долі. Це його наче зас-

покоїло. Ні слова не кажучи, він зайшов за стіл і сів там, де й раніше сидів. З хвилину він помовчав, а тоді запалив нову цигарку і знову почав розпитувати про те саме.

Раптом двері розчахнулися навстіж і в кімнату вбіг мій менший брат. Захеканий, насилу вимовляючи слово по слову, він сказав, що до нас у хату вдерлася хлібна комісія і забрала всі харчі, які тільки познаходила. Не зважаючи на пропаґандиста, що, звісно, хотів нас затримати, ми щодуху гайнули додому, але спізнилися. Коли ми добігли до хати, члени комісії вже кінчали вантажити на воза наші мішки з зерном та іншими харчовими припасами. Небагато того всього було, однак нам трьом вистачило б прохарчуватись до нового врожаю. А біля порога стояв «товариш Хижняк» — бавився своїм наганом у руці й посміхався. Це розсяяне обличчя було доказом, що йому вдалося перехитрити нас.

Отак ми залишилися без хліба й без нічого, коли не лічити дещиці картоплі та буряків, прикопаних на зиму в ямі. А до нового врожаю ще треба було чекати зо три місяці. І нізвідки інде ми не могли сподіватись на підмогу з харчами.

За кілька годин по тому, як комісія слідом за возом з нашим зерном та іншими припасами забралася з двору, до нас заявився голова десятихатки. Він сказав, що коли б ми були вступили до колгоспу раніш, то нічого цього не було б, адже ми не куркулі, то й дотягли б до жнив із хлібом.

— Ага, ледь не забув, — докинув він у кінці, вже ставши на порозі. — Членам колгоспу платять за роботу харчами. — Кажучи це, він дивився собі на ноги, ніби соромився власних слів. — Так ото ви ще маєте нагоду спастися, коли вступите до колгоспу.

І правду сказав чоловік: у нас не лишалося ніякого іншого вибору.

Того вечора ми не розмовляли багато. А комісія, немов би вгадавши наш рішенець, розбудила нас серед ночі. Очолював її пропаґандист, — той самий, що шкуляв нам допитами напередодні. Без усяких вступних околясів він запитав маму, чи згодна вона записатись до колгоспу. Вона сказала, що так, згодна. Тоді він присів до столу під нашими іконами і написав за неї заяву. У ній, як я пригадую, говорилося десь так: «Оскільки колективна форма господарювання значно прогресивніша за одноосібну і

оскільки лише вона забезпечує квітуче й щасливе життя, я добровільно прошу правління сільгоспартілі прийняти мене в члени вашого колективу». І в кінці був підпис.

Оце й усе. Мама мовчки підписалася. Пропаґандист аж світився з радощів, тоді як решта членів комісії стояла в кутку, похнюпившись, наче на похороні.

Наступного дня до нас на подвір'я прийшло кілька чоловік. Нікому нічого не пояснюючи, вони повідмикали стайню та клуню і забрали коня, корову, воза, плуга, борони та інший реманент. Аж тоді, коли наладований віз, запряжений нашим конем та з коровою, прив'язаною ззаду до воза, виїхав з нашого двору, один чоловік таки зайшов у хату. Він повідомив, що нас зареєстровано в колгоспі під нумером 168-м і що у разі чого нам треба буде в майбутньому покликатись на цей нумер.

Отак ми з господарів перетворилися в нумер — нумер 168-й.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Сільрадівський посильний, ходячи від хати до хати, скликав нас на загальні сільські збори, що мали відбутися найближчої неділі ополудні. Другий посильний загадував з'явитися на збори нашої сотки тої ж неділі ввечері.

Двоє зборів за один день! Це був явний знак, що назрівають неабиякі події. Ніхто з нас і здогаду не мав, що то може бути, але в той час ми сподівалися лише арештів, висилки чи й навіть розстрілів. Аж ось і неділя приспіла, відбулися перші й другі збори, і для багатьох наших односельців справдилися найгірші побоювання. Тільки що жертвами цей раз стали не звичайні селяни, а сільські верховоди.

Загальні збори проводилися в сільському клюбі — колишній нашій церкві. На сцені засідала президія, що з неї більшість становили люди, яких ніхто раніш у селі не бачив. Всі вони були поважні, аж навіть сердиті. «Товариш Цейтлін», відкриваючи збори, відрекомендував нам цих чужаків. Першим він назвав уповноваженого райпарткому. Інші були найвищими в районі партійними і радянськими «достойниками»: секретар райкому партії, «комісар» від МТС, «комісар» від ГПУ, голова райвиконкому. Ми вже наслухалися про цю п'ятірку, бо чутки ходили між селян, що вона роз'їжджає по селах

району, арештовуючи наліво й направо людей без ніяких очевидних провин.

Першим виступив уповноважений райпарткому. Суть його промови полягала ось у чому. Заблукана мурашка нічого не варта: вона притьмом пропала б, шукаючи харчу, будь-хто може безжально її розтоптати, як щось докучливе, чи в якийсь інший спосіб знищити. Кому потрібна заблукана самотня мурашка? Направду щось важить лише мурашник, бо в ньому мурашине життя захищене й увічнене. Мурашки тільки тим і тримаються на світі, що живуть вони цільнозв'язаним і чітко організованим мурашиним колективом. Мурашки без мурашника годі й уявити. Отак і з людьми: одинокі — безпорадні у світі; їх хто хоч може експлуатувати, переслідувати, кинути в забуття або й знищити. Тільки в комуністичному суспільстві людська одиниця знайде собі щастя, добробут і волю. Колективне господарювання — це все, а одноосібне — ніщо! Колективне господарювання — це перший крок до комуністичного суспільства, отож ми всі повинні вступити до колгоспу! Це — наказ партії, а партія знає, що для селянина найліпше. Іншого шляху немає.

Пробалакавши так з годину, він на завершення вигукнув широко вживане тоді комуністичне гасло: «Хто не з нами, той проти нас!» — і під голосні оплески сів на своє місце.

Тоді виступив партійний секретар. Він заявив нам, що наше село відстало в темпах колективізації і хлібозаготівлі. А причина цього в тому, що селом верховодять вороги народу (він назвав їх «шакалами»). Вся країна радісно будує соціялістичне суспільство, індустріялізується, колективізується, здає хліб державі й підписується на державну позику, бере участь у змаганні за швидше виконання плянів. А наше село тим часом дозволило певним ворогам народу пролізти на ключові пости й саботувати політику партії. Партія викрила їхні шакалячі підступи й суворо покарає цих виродків. Слухаючи це все, ми сиділи безмовні й зацінепенілі. Нам просто подих перепиняло в горлі, поки ми чекали, коли оголосять імена цих ворогів народу.

Далі підступив до трибуни «комісар» від ГПУ. Він почав з того, що довго переглядав якісь папери, які тримав у руках. Нарешті взявши їх в одну ліву руку, він поклав правицю на кобуру свого нагана при поясі, втупив у нас очі й так заговорив:

— Я приїхав сюди не промови виголошувати. Я приїхав виконувати свій обов'язок. Ви чули, що сказав товариш партійний секретар. Він сказав, що ваше село — у руках ворогів народу. Тож я приїхав сюди помогти вам викоренити цих ворогів і перетворити ваше село в соціялістичний колектив.

Тут він зупинився і знову погортав папери. Далі прочистив кашлем горлянку й оголосив:

— Згідно з достовірними даними, ваше село опинилося в руках украй негативного елементу...

У цьому місці він підвів голову, прибрав грізний вираз на обличчі й вигукнув на повен голос:

— Голова восьмої сотки — вийти наперед!

Бородатий селянин у домотканій свитці встав і наблизився до сцени.

— Іменем робочих і селян, іменем радянського правосуддя я арештую вас за саботаж виконання пляну колективізації у вашій сотні! — врочисто виголосив «комісар» від ҐПУ.

Бородань розгублено повів очима й зібрався був щось сказати, але ніхто його не слухав. «Товариш комісар» провадив далі, наказуючи вийти наперед голові другої сотки. Ним був Степан Кошмак, якого всі сусіди по кутку терпіти не могли за брутальне ставлення до людей. Аж виявилося, що хоч і як він вислужувався, а його сотня однак відстала у виконанні державних плянів колективізації та хлібозаготівлі.

«Товариш Кошмак» також силкувався щось сказати, але і йому не дали слова. «Комісар»-гепеушник викликав і заарештував ще дві жертви: голів третьої і п'ятої соток.

На велике наше здивування, він узяв під арешт ще й голову сільської ради «товариша Пащенка». Я вже згадував, що він був партійцем і на цей пост у наше село його призначили парторганізація району та райвиконком. А зараз цього самого Пащенка арештовують за провал колективізації в селі! «Комісар» сказав про Пащенка (уже не називаючи його «товаришем»), що він використав своє службове становище, щоб зірвати політику партії та уряду на селі.

Ще більше ми здивувалися, коли «комісар» викликав і «товариша Рябоконя», голову колгоспу, також партійця.

— Як начальник ҐПУ, — ознаймив оратор, — я заарештовую вас за зрив показу переваг колективного спо-

собу господарювання над індивідуальним, за падіж кінського поголів'я, за те, що допустили зіржавлення сільськогосподарського реманенту й зірвали підготовку до весняної посівної кампанії.

На цьому «товариш комісар» закінчив промову й зійшов зі сцени. З бічних дверей поруч зі сценою з'явилося два гепеушники. Підступивши швидкою ходою до заарештованих, вони вивели їх з приміщення навіть без натяку на опір з їхнього боку. Після цього «товариш Цейтлін» оголосив збори закритими. Надворі падав сніг і стояла велика холоднеча.

Через яких пару годин, десь близько сьомої вечора, ми зібралися на куткові збори нашої стохатки. Начальство трохи припізнилося. Але в його складі був і уповноважений райпарткому. Такої чести ми «сподобилися» за те, що були зразковою стохаткою, до якої «товариш Цейтлін» любив приводити поважних представників з району.

Збори почалися відразу, як тільки прийшли ці високі «гості». «Товариш Хижняк», аж надимаючись з гордощів, закликав збори до порядку і надав слово «товаришеві Цейтліну». «Товариш Цейтлін» відрекомендував нам уповноваженого. Він наголосив, що присутність його на зборах треба розцінювати як заохочення, на яке ми маємо відповісти ще активнішим соцзмаганням за прискорене виконання планів колективізації і хлібозаготівлі.

На наш подив, уповноважений майже слово в слово переказав ще раз ту саму промову, яку ми вже чули на попередніх зборах. Відтак підвівся «товариш Цейтлін» і оголосив, що керувати зборами довіряється «товаришеві Хижняку». Підсвідомо ми відчували, що для декого з нас надходить фатальна хвилина. А «товариш Хижняк» почувався як на сьомому небі, що начальство так його вирізнило, доручивши вести збори.

Звичайно п'яний і цинічний, нині він був тверезий і назовні стриманий, бо ж силувався якомога показати себе з найкращого боку. Поміж селян ходила чутка, що раз при чарці він побився об заклад з «товаришем Юдою», що він раніше стане «комісаром» райпарткому, ніж той зробиться «комісаром» ГПУ. Може саме тому він так ревно намагався постати перед зверхниками не якимось репаним селюком, а обтесаним городянином.

Та хоч як він тужився вподобатись уповноваженому, йому це було просто не по силі. По-перше, він надмірно запобігав перед уповноваженим і цим фатально прорахувався. «Товариш Цейтлін» розцінив його поведінку як образу для себе. Адже він як тисячник був не хто-небудь, а представник Центрального Комітету КП(б)У! Далі, ледве розтуливши рота для своєї промови, Хижняк скоїв другу помилку, коли вдався до хибного політичного жесту: він звернувся найперше до жінок! Він то сказав «товариші жінки», але згадав їх поперед уповноваженого, до якого звернувся після них, і перед «товаришем Цейтліном», якого вмістив аж на третьому місці.

Тож не дивно, що «товариш Цейтлін» зірвався на ноги й урвав Хижняка:

— Товариші! — сердито кинув він. — Як представник Центрального Комітету, вважаю за свій обов'язок поправити товариша Хижняка!

І він тоном, повним зневаги, пояснив, що з партійного погляду звертання до жінок на першому місці — це пережиток минулого, прикмета гнилого занепадництва. «Велика жовтнева соціялістична революція», мовляв, розкріпачила наших жінок і зрівняла у правах з чоловіками, так що їм нема потреби давати переваги. Своє коротке зауваження «товариш Цейтлін» закінчив висловом надії, що «товариш Хижняк» вибачиться перед зборами за свою помилку, і на цьому сів.

Уповноважений тим часом зберігав нейтралітет і лише випускав з рота кільця тютюнового диму, немов усі ці справи його не обходили. «Товариш Хижняк» перевів погляд на «товариша Цейтліна», наче благаючи милосердя. Той поблажливо кивнув головою. Тоді Хижняк звернувся до зібрання і пробелькотів перепрошення. Він висловив жаль, що приспав свою більшовицьку пильність, але запевнив нас усіх, що надалі вже ніколи не допуститься цієї занепадницької буржуазної звички звертатись перше до жінок. Після цього він узяв аркуш паперу й почав читати свою промову.

Нас дуже здивувало, що «товариш Хижняк» фактично повторив усю орацію «товариша уповноваженого», включно з його теорією про мурашник і закликом «Хто не з нами, той проти нас!» Нарешті він підійшов до теми, якої всі ми чекали: що й серед нас є вороги народу, що вони

захопили у свої руки декотрі десятихатки й п'ятихатки і, скориставшись довіреними їм посадами, саботують виважену партійну політику в нашій стохатці й у цілому селі.

Скінчивши промову, Хижняк узяв зі столу іншого папірця, заглянув до нього й вигукнув:

— Голова першої десятихатки, вийти наперед!

Поки той нещасник плентався до столу, Хижняк карбував слова вироку:

— Іменем трудового радянського народу я маю честь заарештувати вас за зрив виконання плянів колективізації і хлібозаготівлі в довіреній вам десятихатці!

В такий самий спосіб він узяв під варту ще шістьох: чотирьох голів десятихаток і двох — п'ятихаток. Серед них виявився і керівник нашої п'ятихатки, що ото так ревно затягував нас до колгоспу.

Коли пролунало останнє прізвище, двері широко розчахнулися і на порозі став гепеушник з гвинтівкою за плечима. Тільки-но «товариш Хижняк» дочитав список, до арештованих керівників підійшов виконавець і показав їм на двері. Вони все ще проходили вервечкою повз стіл президії, як «товариш уповноважений» докурив свою цигарку й підвівся виходити. «Товариш Цейтлін» подався за ним слідом, полишивши закриття зборів на «товариша Хижняка», що той хутенько й зробив.

А коли ми вийшли надвір, то ще побачили, як двоє саней зникали в темряві зимової ночі. На перших везли заарештованих наших керівників, другими їхало начальство. Вранці ми дізналися, що такі самі арешти проведено й на інших кутках по всьому селу. В кожній стохатці арештували по п'ять-сім чоловік. А оскільки всіх стохаток налічувалося вісім, то виходило, що з села за одну ніч забрано понад п'ятдесят душ.

Хоч ми й не співчували більшості арештованих, однак і тішитись їхнім нещастям ніхто не тішився. Цих людей просто віддали на поталу, як жертовних баранів. Це всім було зрозуміло. Але чи це означало кінець усіх чисток? Кому випаде стати наступним у списку?

Ніхто не міг передбачити того, що трапилося далі. Більш як півмісяця минуло без жодних зборів. І з кожним новим днем, прожитим без зборів, більшало чуток, які суперечили одна одній. Дехто казав, що партія та уряд

відмовилися від політики колективізації і що селян тепер уже не чіпатимуть. Інші переказували, що «товариш Цейтлін» поїхав аж у столицю по нові вказівки. Ще інші твердили, що власті дали нам спокій на той час, поки набудують нових в'язниць і таборів для тих, хто й далі відмовлятиметься вступати до колгоспів.

У селі не стало найзапекліших комуністичних активістів і взагалі начальства. «Товариша Цейтліна», як з'ясувалося, і справді викликали, тільки до райцентру, але куди ділися Хижняк, Хоменко та інші, подібні до них, ніхто не знав. Після останніх зборів їх у селі не бачено. Було ясно як день, що йшлося до чогось дуже важливого.

Подейкували, що сам Сталін недавно щось таке написав і промовив на захист селян. У своїй статті «Запаморочення від успіхів» він розкритикував низових партійних начальничків та активістів за надмірну запопадливість у проведенні колективізації. Ходили чутки, що він наказав сповільнити темпи колективізації і навіть дозволив виписуватись назад з колгоспів, коли хто того волів. Важко було повірити таким балачкам, бо ось же не так і давно нам казали на зборах, що Сталін вирішив завершити програму примусової колективізації до Першого травня, хоч би яких довелося при цьому принести людських та матеріяльних жертв. Знали ми й те, що це ж Сталін проголосив ліквідацію куркульства як кляси. Відповідно до цієї лінії уряд прийняв закон, що управнював виганяти куркулів з їхніх сіл і спроваджувати на заслання. То чи могло ж таке бути, щоб він так швидко змінив думку?

Знаходилося в селі чимало й таких, які не вірили жодним чуткам і сподівалися тільки гіршого. Однак загальна ненависть до колективізації та партійних посіпак була така велика, що більшість людей радо дурила себе і приймала ті поголоски за чисту правду. У цілому ж ця невідь звідки поширювана вістка викликала в селян страх і роздратування.

— Куди ці зарізяки подівалися? — питали люди одне в одного, а то й так вигукували: — Аби ж тільки нам допастися до цих клятих зарізяк! — Або: — Забираймо свої коні й корови назад з цього клятого колгоспу!

Раніше то й писнути чогось подібного не сміли, а це почали так висловлюватись майже на кожному кроці. Селяни готові були боротися за своє добро і навіть убивати, як припече. І справді, через кілька днів ми побачи-

ли дві пожежі оподаль на протилежному кінці села. Пізніше ми дізналися, що то було спалено дотла штаб сьомої стохатки. Далі пішли новини про напади селян на хати активістів та сільського начальства. Казали також, що хтось пробував підпалити сільраду, що побито вікна в сільському клюбі, що перерізали телефонну лінію до райцентру і що при цьому зникло більш ніж кілометр дроту.

Аж нарешті однієї ночі сталося і перше вбивство: хтось зробив засідку на «товариша Юду» і забив його на смерть. Допитливий, як усі підлітки, я збігав туди, де знайшли його тіло. Воно ще було там. Забитий лежав у неглибокому рівчаку над головною сільською вулицею. Його священицька борода була обсмалена, а обличчя сильно попалене. Попівська ряса, яку він носив до останку, десь уже поділася. На грудях у нього виднів клапоть газетного паперу з написом великими карлючкуватими літерами:

«СОБАЦІ СОБАЧА СМЕРТЬ!»

Наприкінці березня 1930 року дочекалися ми врешті наказу з'явитися на збори нашої стохатки. Приміщення, де вони мали проводитись, було оздоблене як звичайно: на передній стіні красувався червоний прапор, зі стелі звисав червоний транспарант із закликом «Смерть ворогам народу!», а внизу червоним полотном була обведена трибуна і ним же застелений стіл президії. У призначену годину на дверях з'явився якийсь приїжджий у супроводі одного з сільради. Розмови й гул стихли. Член сільради витяг аркуш паперу з нагрудної кишені, вийшов на саморобну трибуну й закликав до уваги.

— Перше ніж перейти до порядку денного, — натужно вичитав він, — я хочу відрекомендувати вам представника нашого райпарткому, товариша Римаренка...

Присутні сприйняли цю звістку якось зневажливо. Хтось один навіть пирхнув сміхом, а деякі жінки почали хихотіти. Але це тривало недовго, і скоро знов залягла тиша. Партійний представник був прикро вражений, як його прийняли, і не приховував свого роздратування. Спершу він розглядався по кімнаті, немов шукаючи союзників у ній, а потім розвів обома руками з виразом розчарування на обличчі.

— Оце так ви зустрічаєте представника свого райпарткому? — запитав він притишено. Тоді на хвильку змовк

і перевів погляд на власні чоботи, наче зважуючи собі нишком, чим би так дошкулити своїм кривдникам. Потім стрепенувся й прорік холодним надривним голосом:

— Як партійний представник, я не дозволю тут глумитися з комуністичної партії! — І знов на хвилину урвав мову, втупивши в авдиторію гіпнотичний погляд. — Оці ваші смішки й гигикання, — провадив він далі, — є добре відомим прийомом з арсеналу ворогів народу, спрямованим на зрив конструктивних ділових зборів радянських патріотів...

Для нас уже давно не було нічого нового в таких балачках, але ми не сподівалися чути їх саме на цих вечірніх зборах. Адже ми прийшли сюди, сповнені рішучости поборотися за свої права і надії, що будемо свідками банкрутства наших сільських партійців і почуємо проголошення нового політичного курсу — хоч би якого курсу, аби тільки не на колективізацію! А замість цього ми побачили якогось незнайомця, котрий попер на нас рогами ще до того, як ми дізналися, що він за один! Це вже було трохи занадто. У кімнаті раптом зчинився справжній рейвах: усі враз заговорили й закричали одне голосніш від одного, хтось навіть ногами затупотів позад мене.

Але райпарткомівець лише на хвилинку ніби зніяковів від цього вибуху. Він мовчки стояв за столом, втупившись очима долі й нервово крутячи олівця. Аж це різко підніс голову і владним голосом перекрив гамір:

— Ану годі вже! — ревнув він. Де й ділася нервова напруженість його, голос бринів самовпевненістю. — Я виступаю тут за прямим наказом районної партійної організації. Кожен, хто протидіє цим зборам, — той проти політики партії! Кожен, хто ображає мене, — той ображає партію, бо я тут представляю партію, подобається це вам чи ні!

Слова його були гострі як бритва. Ми зрозуміли суть цих слів. Мертва, гнітюча тиша опосіла все довкола. То була жахлива мить для нас. Наша надія на якусь зміну розвіялась.

Щоб якось вийти з цієї скрутної ситуації, член сільради поквапливо взявся залагоджувати процедурні формальності. Він запропонував, як то заведено було, вибрати голову зборів і секретаря вести протокол. Але охочих на ці почесні ролі не знайшлося — усі, наче змовившись, принишкли, і ніхто не висував кандидатур на го-

лову, котрий мав би вести збори. Справа набувала непередбачуваного й небажаного повороту.

Представник райпарткому й далі стояв перед людьми, граючись олівчиком у руці та час від часу роздратовано зиркаючи на сільрадівця, немов дорікаючи йому за нездатність упоратися з народом. Переконавшись, що ситуація стає ще більш критичною, він ступив крок уперед. Як і перед цим, він здійняв руки вгору Й розвів ними в повітрі (цей жест, здавалося, був характерний для нього), а тоді втопив у нас пронизливий погляд і зауважив багатозначно притишеним голосом:

— Ще ні разу так не було, щоб той, хто виступав проти мене, не пошкодував за цим раніш чи пізніше. — Він помовчав, придивляючись до облич, щоб переконатись, яке враження справляють його слова, а потім повів далі:

— Це стосується вас також, навіть якщо ви й нехтуєте той факт, що я представник комуністичпої партії. — І додав таким самим притишепим голосом, але підкреслюючи кожнісіньке слово: — Кожен — я повторюю: кожен, хто виступає проти партії, — заслуговує нещадного знищення!

Його слова справили бажане враження. Тиша залягла мертва. Ніхто не сміявся, ані говорив. Усі немов поніміли, не мавши змоги й боячись висловити бодай натяк на протест.

— Ці ваші люди, — звернувся він наче до свого сусіда за столом президії, але досить голосно, щоб його почули всі присутні, — ці ваші люди або не доросли до цього, або просто не хотять використовувати блага демократії, які їм дає комуністична партія.

Він помовчав вичікувально, чи не озветься хто на його зауваження. Та сміливця не знайшлося. Всі принишкли, немов діти перед самовладним батьком, і тільки невідривно лупили на нього очі.

Представник райпарткому прочистив горлянку:

— Товаришу, приступайте до порядку денного без зайвих формальностей, — наказав він сільрадівцеві, який тепер мав вести збори сам, без обраного голови та секретаря. Сільрадівець так і зробив. Завагавшись на мить, він оголосив, що слово має «товариш представник райпарткому». А той уже прямував до трибуни.

Як мовилося вже, цей «товариш представник» був стороннім у нашому селі. Ми не знали ні хто він, ні ким працює. Видно тільки було, що він не один з нас, селян, але також і не робітник. Це був явний городянин, як і всі інші, заїжджі до нашого села: чисто поголений, добре вгодований, пристойно, як на мої тодішні уявлення, одягнений. Неважко було помітити, що він обурювався на нас, неначе це ми завинили, що він застряг у нашому селі. Коли він став за трибуною, підняв голову й почав промовляти, я зміг краще роздивитись його фізіономію. Я побачив, що в нього був чималий ніс і характерний рот з тонкими губами, якими він безнастану ворушив, немов дожовуючи якусь смаковину.

Судячи з агресивної тактики, до якої «товариш представник» наприпочатку вдався, ми не сподівалися почути в його промові нічого приємного для себе. Аж ні! Як тільки він заговорив, ми просто власним вухам не повірили! Чи ж це той самий чоловік, що ото так озивався до нас кілька хвилин тому? Ну й дивовижа! Він перемінився цілковито, як той хамелеон. І голос у нього зробився оксамитовий та теплий, і манера триматись поскромнішала — він навіть час від часу всміхався до нас.

Спершу він говорив такими абстрактними словами, що нам важко було второпати його. Загально кажучи, наскільки я тепер пригадую, то було щось на тему недосконалости людини як такої, легко здатної і помилятися. Кілька разів він повторював аксіоми, що, мовляв, людині властиво помилятись та що вік живи — вік учись. Він закликав нас ставитися з розумінням до тих, які помилились, і виявляти великодушність до тих, хто її потребує. Усе це звучало чисто як церковна проповідь, і потроху ми почали здогадуватись, до чого йдеться. Чим довше він говорив, тим усе більше ми переконувалися, що ті чутки про Сталінову статтю були таки правдиві. Невдовзі і сам він сказав нам це.

— Чимало важливих подій сталося нещодавно, — мовив він далі. — Деякі з них добрі, а деякі й не дуже.

По цьому він почав розлогий виклад про недавні добрі події, повторюючи фрази, що їх ми вже знали напам'ять. А потім, перевівши голос у нижчий регістр, заходився викривати те, що він назвав «не дуже добрим». Оце тут він уперше згадав ім'я Сталіна і його статтю «Запаморочення

від успіхів». Власне, він просто ознаймив нам, що зараз її прочитає, і так і зробив. Читав він її повільно, слово по слову, немов боявся, щоб не пропустити жодного речення.

Слухаючи Сталінову статтю, ми дізналися, що колективізація пройшла надзвичайно успішно; що більш ніж п'ятдесят відсотків селян у Радянському Союзі колективізувалися. Це означало, що п'ятирічний плян колективізації сільського господарства було перевиконано вдвоє. Але далі, на наш подив, ми почули, що всі ці успіхи ніякі не успіхи, оскільки досягнуто їх коштом викривлення партійної лінії, коли порушувалася засада добровільної колективізації і застосовувалися методи примусу. Внаслідок цього подекуди до розряду куркулів потрапили середняки, а то й незаможники. Партійні працівники на місцях вживали щодо них брутальних і навіть кримінальних заходів. Селян тероризували грабунками, конфіскацією власности, арештами. Мали місце випадки примусового усуспільнення житлових приміщень і дрібної живности, як от кіз, овець, свиней та свійської птиці. Через такі здирства дискредитувалася сама ідея колгоспного ладу, і в селян пропала всяка охота вступати до колективних господарств.

Ми слухали ці слова з неабиякою увагою, бо ж усе наше існування залежало від них. Ані одна душа не сміла ворухнутись чи бодай звук вимовити.

Нарешті представник райпарткому дочитав статтю до кінця. Не глянувши на нас, він витяг носовика й почав витирати піт з чола. Робив він це повільно, ніби намагаючись виграти час чи надуматись, що робити далі. Так і не обдарувавши нас ані поглядом, він оголосив, що зараз зачитає постанову Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків). Пізніше я встановив, що цей документ був надрукований у газеті «Правда» 15 березня 1930 року. З нього ми довідалися, що партія вирішила покінчити з примусовими методами колективізації, припинити усуспільнення селянських жител та дрібних свійських тварин і провести розслідування здійснюваних методів розкуркулювання.

Нам важко було пойняти віри в те, що ми чули. Знову настало велике замішання. Чи ж правда воно те, що в статті та в постанові мовиться? А що, коли це тільки штучка така, провокація? Аджеж могло й таке бути. Таж

оце щойно вчора ці самі партійні активісти чинили всілякі насильства, які тільки знали чи могли вигадати, аби лише загнати нас у колгосп. Нас запевняли, що Центральний Комітет дав наказ будь-якою ціною усуспільнити всіх нас до Першого травня! Не один з наших односельців заплатив життям за спротив цьому несамовитому тискові. Тисячі й тисячі інших затаврували як куркулів, повиганяли з їхніх хат і заслали в далекі концентраційні табори. А більшість із нас вступила до колгоспу тільки тому, що це був єдиний спосіб урятувати життя.

Тепер же ось Центральний Комітет каже нам, що то була помилка, що то місцеві власті винні в таких надмірностях, бо вони перестаралися і викривили партійну лінію. То де ж правда? На кому врешті лежить вина за позбавлення нас волі, за тисячі смертей, за зруйнування всього нашого способу життя?

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Скінчивши читати партійну постанову, «товариш представник» випростався й повільно обвів поглядом приміщення. Потім відпив води й повторив свій попередній жест з носовиком.

Збори завмерли і всі очі збіглися на представникові райпарткому.

— Бувають такі речі, які не так просто пояснити, — почав він спроквола, зазирнувши у свої папери. — А оце, що я вам збираюся сказати, якраз і є така річ.

І він, затинаючись та загикуючись, часто поправляючись на слові, повідомив нас, що ні партія в цілому, ні окремі представники її не відповідають за примусову колективізацію і той терор, що запанував по селах в усій Україні. Ні, комуністичну партію не можна звинувачувати за ці злочини, бо вона ніколи не схвалювала примусу чи насильства.

Це його твердження прозвучало як саркастичний осміх чи дурний дотеп. Та ми вже призвичаїлися сприймати такі вислови спокійно.

— Справжніми винуватцями, — заявив нараз представник партії, — тими, які викривили партійну лінію і принесли так багацько горя вашому селу, були євреї! Так, це їхня робота, а наша рідна більшовицька партія тут ні при чому.

Але то був тільки початок. Повагавшись хвильку, він заходився пояснювати, як ото євреї з покоління в покоління виховувалися в переконанні, що українці — антисеміти і що вони винні в усіх жахливих жорстокостях і насильстві проти єврейського племени. А такого євреї не могли пробачити й забути. І вони знають, як помститись. Ні для кого не секрет, провадив він далі, що євреї, використовуючи партію як трамплін для своїх цілей, пролізли в усі органи влади в центрі й на місцях, особливо в органи безпеки та судочинства. Наше районне ГПУ, підкреслив він, повністю в їхніх руках. Вони використовують ці офіційні посади у своїх власних інтересах. Комуністична партія, проголосивши політику суцільної колективізації і ліквідації куркульства, довірила місцевим органам і спеціяльним партійним представникам, як от тисячникам, майже необмежену владу. Євреї і скористалися цією владою задля того, щоб помститися на українцях. Вони навмисне перестаралися у викачуванні хліба від селян і спричинили голод в українських селах. Ба й більше того: вони пришпилювали ярлики «куркулів» і «ворогів народу» селянам здебільш без ніяких на те підстав, заганяючи їх до таборів та кидаючи в тюрми.

Ми не могли злегковажити те, що нам розповів цей райпарткомівець. Такі заяви та звинувачення були чимось зовсім небаченим. Такої антиєврейської промови ми ще не чули ні від кого, а тим паче від партійного начальства. Аж тут офіційний представник районної парторганізації відкрито оголошує, що євреї — винуватці в усіх тих страхіттях, які коїлися по селах від початку колективізації. Ми сподівались того, що він намагатиметься обілити партію від її злодіянь. Зрештою, він же сам був партійцем! Але чого звинувачувати євреїв? Таку тактику важко було збагнути. «Товариш Цейтлін», мабуть, був єврейського походження, хоч запевне ми цього не знали. Але він не був гіршим від котрогось іншого партійця чи безпартійного активіста. Крім того, він, як і всі йому подібні, діючи від імени партії, тільки виконував партійні резолюції та настанови. І чого це тільки «товариш Цейтлін» має відповідати за всі насильства, що діялися в нашому селі?

І ще одне: антисемітизм у Радянському Союзі був суворо заборонений на законодавчому рівні. Завдяки саме радянським законам євреї змогли посісти ключові по-

зиції в партії та урядових структурах. Антисемітизм вважався кримінальним злочином. За кожне ледь-ледь зневажливе зауваження чи навіть анекдот, що його можна було кваліфікувати як антиєврейський, належалася тяжка кара. А тут представник райпарткому офіційно пропагує антисемітизм. Чому? Виглядало так, наче він свідомо намагається спровокувати єврейський погром. Що це було? Його власна ініціятива чи партійне доручення?

Крізь цю промову просвічувала стародавня настанова «поділяй і владарюй», хоча, можливо, і традиційний російський заклик «Бий жидів, рятуй Росію!» крутився йому в голові. Зробити з євреїв жертовних козлів за всі злочини, сподіяні партією протягом колективізації, а також нацькувати на них селян, аби відвернути в такий спосіб їхню увагу від реальних проблем і справжніх винуватців, — ось чого, певна річ, хотілося йому!

Але така тактика партійного представника не мала успіху в нашому селі. Його антиєврейська риторика натрапила на презирливу мовчанку зібраних. Переказували пізніше, що з цією своєю антиєврейською промовою він об'їздив усі села району. Та хоч би де він виступав, погромів, попри всі його зусилля, спровокувати не вдалося.

«Товариш представник» закінчив промову, зібрав свої нотатки, пройшов з опущеними долу очима через кімнату до виходу і зник, навіть не оглянувшись. Більше ми його ніколи й не бачили. Місце на трибуні зайняв член сільради.

Ось цю мить і спалахнуло щось подібне до стихійного бунту.

— Досить нам тебе! — вереснув хтось один, коли сільрадівець спробував був заговорити.

— Забирайся геть! — сердито вигукнув інший. — Уже наслухалися, годі!

Сільрадівець конче хотів щось сказати, отож почав верещати на ввесь голос, розмахуючи руками над головою, але обурені вигуки не вгавали. Як за останній засіб, ухопився він за шклянку з водою і закалатав по ній олівцем, але той дзенькіт, як і голос його, потонули в зливі лайок та прокльонів розлюченого стовпища людей.

Раптом якийсь парубок підбіг до сцени. Наляканий і розгублений член сільради, виставивши поперед себе руки для оборони, позадкував до бічних дверей і зник за ними.

— Чули, що товариш представник сказав? — закричав парубок. — Нас обдурили. Забираймо своїх коней та корів з цього смердючого колгоспу, поки не пізно!

— А й справді! — відгукнулась юрба.

— Зразу ж!

Парубок зіскочив зі сцени і гайнув до виходу, а люди, мов той сполоханий табун, сипонули врозтіч слідом за ним. Порозбивали шибки у вікнах, і діти вилазили через них. Інші вибігали бічними дверима.

Вибравшись надвір, усі чимдуж поспішили рятувати своє добро.

— Хутчіш! — квапив один дядько свою жінку. — Хутчіш, бо ще нашу корівку хтось інший ухопить!

Вони обоє порвалися бігти.

— А як там буде з нашим возом? — поспитала котрась жінка. — Як його знайдемо поночі?

Подібні клопоти обсідали й інших.

— Така темінь надворі! Як ми розпізнаємо нашого коня й корову?

— Та вже біжи! — наполягав чоловічий голос.

— Швидше бо!

І вони гнали туди, хто як міг, борсаючись у глибоких заметах, навпростець через городи добираючись до головної дороги.

Як тільки ми з мамою пробилися крізь тисняву у дверях надвір, я помітив, що в центрі села горить багато хат. Високі омахи полум'я знімалися в нічне небо, червоними відблисками забарвлюючи сніги. Хтось крикнув, що наша стохатка теж горить. Я озирнувся й побачив, як полум'я вже охоплювало хату, яку ми залишили кілька хвилин тому.

Село клекотіло. Звідусіль долинали сердиті голоси. Жінки й чоловіки перегукувалися, сперечались одне з одним. Де-не-де чулися вереск і лайка. Декотрі жінки плакали, інші сміялися несамовитим сміхом. Навіть собаки люто гавкали, розбурхані галасливою колотнечею. Вряди-годи ввесь цей гамір перекривали поодинокі постріли. А хто стріляв — нікому не було й здогадно.

Я біг услід за матір'ю, їй бігти було важкувато. Вона часто падала і мало не з головою пірнала в снігові перемети, але вперто спиналася на ноги, поривалася до бігу й знову падала, їй також хотілося чимшвидше добігти. Вона

тривожилася, чи встигнемо ми допасти до нашої корови й коня, до нашого воза, поки їх хтось інший не забрав.

Ближче до центру села ми почали перестрівати перших бунтівників, що вже верталися додому зі здобиччю — своїми власними коровами й кіньми. Але не всі були задоволені й щасливі. Котрі не змогли віднайти всю свою живність, ті навіть плакали. Деякі з них знайшли своїх коней, а корів ні, або навпаки. Деякі познаходили свою упряж, а возів ні. Одне подружжя похилого віку, що запопало тільки свого воза, силкувалося тягнути його самотужки, але це вже було їм не по силі. Вони зупинилися з возом серед шляху, оглядаючись, чи не поможе їм хто. Бідна бабуся гірко плакала, розказуючи кожному стрічному, що ні коня, ні корівки своєї вона не знайшла. Але більшість, що роздобулася на своє неоціненне добро, мовчки обходила цих старих і квапилася до своїх домівок, немов боячись, що ось-ось можуть знов усе втратити.

Нарешті й ми добралися до колгоспу. Перш за все метнулися до корівника. Ми знали, де наша корівонька стоїть. Ось уже більше місяця ми навідували її мало не щодня відтоді, як нас змушено підписати заяву до колгоспу. Мама, було, позбирає сякого-такого корму, прокрадеться з ним у колгоспну корівню і довго потім дивиться, як наша корівка задоволено жвакає те, що вона їй принесла. Ці відвідини корівні ні разу не обходилися без сліз. Адже корова так багато важила для нас! Її молоко було тим головним харчем, що вберігав нас від голодної смерти впродовж останніх кількох років. Без. нього ми навряд чи й вижили б.

На щастя, корова стояла на своєму місці. Я залишив маму стерегти її, а сам метнувся до стайні. Але тут мені не пощастило: нашого коня вже не було. Кинувся надвір, де стояв був наш віз — і воза не знайшов. Не марнуючи часу на розшуки, я побіг назад. Ми поспішили додому з коровою. Шкода було втратити коня й воза, але, дякувати долі, хоч корову привели додому.

Наступного дня ще з досвіту нас розбудила густа стрілянина десь на дальніх кутках села. Гримотіло так, наче там справжній бій розгорівся. Навіть гарматні вибухи чулися час від часу, так само, як тоді, кілька тижнів тому, коли батерія стояла в полях за північною околи-

цею села і набої шугали над нашими головами, розриваючись десь аж у водах Тясмину.

Але й стрілянина не могла утримати нас із братом від наміру таки піти назад до колгоспу, щоб розшукати коня і воза. Вийшовши з дому, ми бігцем перетяли широку центральну вулицю й невдовзі опинилися біля спаленого клюбу. Далі йти побоялися, бо з-за руїн побачили кілька військових вантажних машин на майдані. По ньому і по найближчих вулицях походжали патрулі. Біля крамниці й пошти стояла варта. Десь із околиць чутно було постріли з рушниць. Помітили ми також кілька непорушних людських тіл на забризканому кров'ю снігу.

Що властиво діялося протягом ночі в центрі села — ми не знали, але побачене так прикро нас вразило, що нам перехотілося йти туди, куди ми зібралися. Ми вирішили чимшвидше вертатись додому.

Після нашого повернення нашій родині не лишалося нічого іншого, як тільки чекати, що буде далі. Становище, в якому опинилося наше село, було непевне й небезпечне. Ми щойно розтрощили колгосп, спалили декотрі будівлі й розібрали більшу частину своєї худоби та реманенту. Цим стихійним вибухом ми продемонстрували своє небажання господарювати колгоспом, але ж у нас не було певности в тому, що ми перемогли. Та й хто його знає з тим представником райпарткому — чи то всерйоз він казав минулого вечора на зборах, а чи тільки хотів відвернути нашу увагу від того, що справді мав на думці? І коли так, то що воно таке оте «справді»? Була ж якась причина всьому тому, що він наговорив.

І ще одне вельми турбувало й непокоїло нас: чи ми ще колгоспники тепер, після всього, що трапилося? Бо формальної заяви на вихід з колгоспу, оскільки я знав, ніхто не писав. То який же тепер наш стан? Чи вже відчепиться від нас партія, чи ні?

Поки ми стривожено чекали дальшого розвитку подій, надійшли деякі новини. Виявляється, що після бунту вранці щонайменше двадцятеро селян застрелено на смерть. Вони загинули, коли пробували забрати назад свою худобу й реманент.

Інша трагічна новина була та, що цього самого ранку ще й заарештували чоловік двадцять. Серед них був і той

парубок, що перший почав бунт у нашій сотці. Того ж дня повикидали з хат жінок, дітей та інших членів родин убитих та заарештованих і вивезли із села. Військові вантажні машини доправили їх на станцію залізниці, де вже чекали на них порожній потяг і районне партійне та державне начальство.

Тиждень чи два після бунту минули без ніякої офіційної реакції на ці події. Усе дошкульніше гризло нам голову найпекучіше питання — колгоспники ми таки чи ні? Непевність нашого становища доводила нас мало не до розпачу. Для нас це було справою життя або смерти. Уже ж надходила пора, коли починалися весняні польові роботи. А тепер більшість селян не могла того робити з тієї простої причини, що не володіла землею. Зі вступом до колгоспу землі їхні усуспільнено й проголошено «соціялістичною власністю» і як така вона охоронялася державним законом. Під час бунту декому з селян вдалося забрати назад свою худобу і реманент, якщо вони його віднайшли. Але як вони могли забрати назад землю? Це було просто неможливо; земля вже не була їхня. Обробляти її вони то могли, але не мали запоруки, що зберуть урожай. Таж не було певности, що вони бодай доживуть до жнив!

Аж ось нарешті в середині квітня, приблизно через півмісяця після заколоту, оголосили загальні сільські збори, що мали відбутися в колишній церкві. Тієї бурхливої бунтівної ночі хтось був навіть пробував відновити її: вівтар та образи, на наш великий подив, збереглися і зайняли свої законні місця, а комуністичні декорації і пропаґандистське причандалля повикидали геть. Але на той час, коли ми зійшлися на вечірні збори, тут знову був уже клюб. Червоний колір знов запанував над усім. На місці вівтаря красувався червоний прапор. Скрізь, де не кинеш оком, видніли плякати з гаслом «Смерть куркулям!» Замість святих образів порозвішувано портрети більшовицьких вождів.

Коли ми з мамою прийшли туди, заля була вже повна. Збори ще не почалися. Усі люди мали якийсь змучений і заклопотаний вигляд; на їхніх обличчях віддзеркалювалися виснага, недосит і тупа відстороненість. Кожен здавався сумним і задуманим, та й було від чого. Вони знали, що на цих зборах вирішуватиметься їхнє майбутнє.

Невдовзі з'явилося начальство — переважно люди незнайомі нам. Декотрі з них виглядали як городяни: добре вбрані й вгодовані. Знати було, що вони не займалися фізичною працею. Очевидно, було там і кілька робітників із заводів, але більшість — такі самі селяни, як і ми: змарнілі, обшарпані, безнадійно зажурені. Коли вони ввійшли, в залі залягла мертва тиша. Той самий сільрадівець, що керував минулими зборами нашої сотки й пережив бунт, піднявся на сцену й надав слово новому тисячникові.

— Оце наш новий тисячник, товариш Черепін! — вигукнув він.

На трибуні тим часом уже стояв цей самий «товариш Черепін», звільна обводячи присутніх байдужим поглядом. Це був невисокий, широкий у плечах чоловік, якому лисина й окуляри надавали схожости з професором. Але зовнішність його, як ми згодом пересвідчилися, була облудна. Насправді він був садист, що міг без вагання відібрати в нас останню пригорщу зерна або викинути немовля через вікно просто в сніг.

Промова його була типовим зразком офіційного звернення партійного керівника до селянської авдиторії: спокійний голос, батьківський тон, нескладні речення. Як і інші такі самі оратори, він перелічив геть усі революції у світовій історії, до яких нам не було ніякісінького діла. Тоді пом'янув усіх засновників комуністичного руху, описав жахливе життя в капіталістичних країнах і нарешті оголосив, що справжній рай можливий тільки в «Країні Рад».

— Де ще в світі селяни мають змогу вільно проводити оце такі збори, як наші? — традиційно запитав він і сам зразу ж відповів: — Ніде! Тільки у вас є такий привілей, бо ви живете в Радянському Союзі!

Сказавши це, він раптово затнувся, ніби йому забракло слів. А за хвильку продовжив уже стишеним голосом:

— У вашому селі мали місце деякі прикрі події. Чи відповідатиме дійсності припущення, що вони сталися з вашої згоди?

— Ні! — відповів він сам собі після короткої павзи, під час якої наче задумався над чимось. — Далеко не всі з вас схвалювали те, що сталося! Те, що сталося, то справа ворогів народу — куркулів. Так, дійсно, то заподіяли куркулі.

Українська мова «товариша Черепіна» була досить правильна, якщо не зважати на трохи дивну вимову. Та

все-таки нам важко було встежити за ходом його думок. Він ставив риторичні запитання і був ухильний у своїх відповідях на них; він говорив про те, що сталося, не кажучи конкретно, що ж саме то було. Звичайно, ми знали, про що він говорить, але дивувалися, яка йому була потреба плести околяси наздогад буряків.

Однак трохи перегодом він заговорив уже однозначніше. Він заявив нам, що, піддавшись під куркульський вплив і зробивши те, що ми зробили, ми всі втратили право на життя! Так, бо в цьому світі немає місця для тих, хто проти комуністів, хоча ми ще можемо довести, що гідні жити в комуністичному суспільстві, якщо пристанемо на колективне господарювання і запишемось до колгоспу. Це стосувалося тих, хто ще не записався. А ті, що зазіхнули на «соціялістичну власність», тобто забрали свою худобу й реманент з колективу, повинні визнати свою тяжку помилку і негайно все повернути назад. Коли ж хто свідомо подумує про вихід з колгоспу, то хай напише заяву на правління артілі. Поза тим він повідомив нас, що усуспільнюються тільки коні та сільськогосподарське знаряддя. А на житло, корови й дрібну живність, таку як свині, кози, вівці, свійська птиця, право особистого володіння за колгоспниками зберігається.

І на закінчення він попередив нас:

— Раз і назавжди запам'ятайте собі, що на кожного, хто здійме руку проти комуністичної партії і радянського уряду, чекає неминуча смерть!

На цьому, однак, збори не закінчилися. «Товариш Черепін», завершивши промову, доручив одному пропаґандистові прочитати нову статтю Сталіна від 3 квітня 1930 року, що називалася «Відповідь товаришам колгоспникам».

Згідно з цією статтею, дозвіл на вихід з колгоспу селянам-колгоспникам зовсім не означав, що політику колективізації припинено. Це тільки свого роду тактика. Сталін підкреслював, що, як і кожна війна, війна проти клясового ворога неможлива без закріплення вже завойованих позицій, перегрупування сил, забезпечення фронту резервами і підтягування тилів. Сталін заявив, що тільки «мертві душі виходять з колективних господарств», а також, що вихід з колгоспу — це ворожий акт супроти комуністичної ідеології, хоча, однак, не всі ті, що вийшли з колгоспів, є ворогами чи мертвими ду-

шами. Це селяни, яких комуністичній партії ще не вдалося переконати в справедливості ідеї комунізму, але «яких ми, безперечно, переконаємо завтра».

А ще Сталін повідомляв у статті, що уряд вирішив усю колективізовану тяглову худобу звільнити від оподаткування терміном на два роки. Корови й дрібна живність, як от свині, кози, вівці та свійська птиця, також звільнюються від податку незалежно від того, чи вони усуспільнені, чи залишилися в особистому користуванні колгоспників. Це означало, що кожен, хто мав намір вийти з колективного господарства, тепер муситиме двічі подумати, перш ніж до цього вдаватись.

Закінчилися збори майже опівночі. Надворі йшов дощ і було дуже холодно. Дорогою додому ми вирішили таки залишитись у колгоспі. Іншого вибору не було.

Проте всупереч нашим сподіванням і обіцянкам партійного начальства на зборах, ніяких поважних змін на краще в нашому житті після бунту не сталося. Насильницька колективізація відновилася і ще й посилилась, оподаткування натурою й грішми тривало з новим завзяттям та енергією.

Десь на початок 1931 року наше село було вже повністю колективізоване. Але таке раннє завершення колективізації не означало, що наші селяни охоче пристали на колективний спосіб господарювання. Вони не погоджувалися з ним ніколи. Та що зробиш, коли півсела лежало руїною, а більш ніж третина населення була знищена фізично або відправлена на заслання. Усі харчі, які ми мали, у нас конфіскували. Під кінець 31-го року починався масовий голод. Не було іншої можливости вижити, крім як залишатися в колгоспі, де хоч якісь харчі обіцяли за щоденну працю.

Але боротьба селян проти колективізації не припинилася й тоді, коли усіх силою позаганяли до колгоспу. Навпаки, протягом найближчих років опір зробився ще запеклішим. Уряд використав новостворені колгоспи, щоб з урожаю 30-го й 31-го років забрати стільки зерна та іншої сільськогосподарської продукції, скільки йому захотілося. Подейкували в нас у селі, що держава забрала більш як три чверті всього, що вродило 1931 року. Ми чули, що в декотрих сусідніх селах забрано все до зернини. Це дуже легко робилося, бо ж ніхто не протесту-

вав. А щодо розміру оплати, то й балачок не було. Ціни встановлював уряд, а не селяни.

Звісно, що за таких умов селяни втратили будь-яку зацікавленість у колгоспній праці. Внаслідок цього загальна площа засівів істотно зменшилася, а, крім того, чимала частка вирощеного хліба й городини лишалася на полях.

Незавидна доля судилася тій нещасній скотині, що опинилася в колгоспі. Комуністичні власті усуспільнили її, не подумавши перед тим, ні де тримати її, ні чим годувати. Тому значна частина худоби виздихала через нестачу паші та бездоглядність.

Ну, а дрібна живність та свійська птиця були розкрадені або пішли на перекуску всемогутнім партійним бонзам.

Та в найстрашнішому становищі опинилися коні. Більшовицька пропаґанда зі шкіри пнулася, доводячи на всіх перехрестях, що на зміну кінській тязі ось-ось надійдуть трактори. Таким чином коні в колгоспах раптом стали нікому не потрібними дармоїдами. Здавалося, що восени 30-го року з ними не знали, що робити. Нарешті хтось вирішив випустити коней з колгоспної неволі, де не було кому доглядати їх і не мали чим годувати. Тож їх просто випустили в порожні поля й ліси блукати самопасом у пошуках прокорму. Серед коней почалися захворювання. Хвороби та ще брак належного догляду викликали в нашому селі падіж сотень коней. Те саме творилося по всій Україні. На полях і в лісах усюди біліли кінські кістяки. Ці жахливі втрати спричинили поважну проблему для колгоспного керівництва, оскільки кінське тягло все ще залишалося вирішальним чинником у сільськогосподарському виробництві.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

У колгоспі наше особисте існування зробилося цілковито залежним від диктату комуністичної партії і примх місцевого начальства. Кожна бодай найменша дрібниця в нашому житті була під наглядом. А розпорядок нашого дня підлягав якнайсуворішій регламентації. Накази треба було виконувати без ніяких вимовок, навіть не думаючи про їхній сенс чи мету. Широка мережа насаджених таємною поліцією доносчиків, сексотів і агентів-провокаторів стежила за кожним нашим кроком.

Ми постійно були підозрювані у зраді. Навіть вияв смутку чи радости становив підставу для підозр. Смуток бо свідчив про невдоволеність нашим життям, а радісний настрій — байдуже, спорадичний він чи мимовільний і скороминущий, — трактувався як небезпечне явище, що може підірвати відданість справі комунізму. Доводилося скрізь і завжди бути обачним у виявах власних почуттів. Нам усіляко давалося зрозуміти, що жити кожному з нас дозволено тільки доти, доки ми дотримуємося партійної лінії — чи то в приватному, чи в громадському житті.

Під цю пору — усього через два роки після примусової колективізації — нормальні людські взаємини цілком розпалися. Сусіда примушували бути доносчиком на су-

сіда, друзі мусили зраджувати друзів, дітей учили заявляти на своїх батьків, через що навіть родичі намагалися менше спілкуватися між собою.

Куди й ділася традиційна привітна гостинність селян, поступившись місцем недовірливості й підозріливості! Страх став постійним нашим супутником: людина була пройнята містичним жахом, опинившись у безпорадній самоті й безнадії перед лицем державної потуги.

Керівними органами колгоспу були парторганізація, загальні збори колгоспників і правління. Допоміжні контрольно-каральні функції виконували ревізійна комісія та колгоспний суд. Організаційну підтримку партії надавали комсомол і комнезам (ця організація незаможних селян існувала й далі після завершення колективізації). Рука в руку з ними діяли інші організації, що їх укупі з усякого роду таємними і нетаємними агентами, агітаторами, пропаґандистами й активістами керівництво використовувало, щоб стежити за кожним подихом колгоспників.

Фактично колгоспними справами заправляв секретар парторганізації колгоспу. Решта колгоспних керівників були прості виконавці його розпоряджень. Партійний секретар був місцевим диктатором, посідаючи функції приблизно такі, як політичний комісар у Червоній Армії. Як там командир не міг дати жодного наказу без схвалення політичного комісара, так і голова правління колгоспу не мав права нічого вирішувати без схвалення партсекретаря.

Найвищим органом колгоспного самоврядування, згідно з колгоспним статутом, були загальні збори членів артілі. Насправді ж ці збори являли собою лише орган, через який партійна організація накидала народові свою політику і свої ухвали в усіх найважливіших питаннях.

У поточній роботі виконавчим органом колективного господарства було правління, що його обирали на загальних зборах терміном на два роки. Разом з головою до правління входило дев'ять членів. Обирали їх, як вважалося, за особисті заслуги, знання і досвід у господарюванні, але на ділі ці демократичні засади нехтувано. На кожну посаду висувалося тільки по одному кандидатові, а його добирали з-поміж членів партії або людей, що заслуговували на партійне довір'я. Оскільки голосу-

вання відбувалося простим підніманням рук і кожний явний прояв опозиції проти партії наражав виборця на переслідування, то партійним верховодам зовсім не важко було забезпечити бажаний склад правління.

На голову правління обирали обов'язково членів або кандидатів у члени партії. Професійна кваліфікація при цьому не бралася до уваги, бо ж більшість претендентів на посаду голови були городяни, неспроможні відрізнити жита від пшениці чи борони від плуга. Для кандидата на голову достатньою рекомендацією була вірність партії та партійній політиці в ставленні до колгоспників. У нашому селі головою колгоспу ні разу не ставав хтось із місцевих, хоч по інших селах декілька таких призначалися на цю посаду.

Інших членів правління та нижчих колгоспних керівників обирали за таким самим принципом, як і голову. Кандидат на члена правління не конче належав до партії, але він мав бути «безпартійним комуністом», тобто вірним послідовником більшовицької ідеології. Таких ще називали «активістами».

Ще одним, буцімто незалежним, елементом структури колгоспу вважалися ревізійна комісія і колгоспний суд. Комісія, що складалася з рядових членів колгоспу й обиралася на щорічних звітно-виборних зборах, перевіряла діяльність правління і таким чином впливала на його політику. Вона також контролювала фінансові заходи правління, тобто те, що стосувалося виробництва, розподілу прибутків і щорічного доходу. Однак усі акти й звіти ревізійної комісії ще перед зборами піддавалися пильній партійній перевірці та оцінці.

Колгоспний суд, хоч він і називався офіційно товариським судом, насправді перетворився на жахливий каральний орган.

Найвпливовішою — після партійної — силою в структурі колгоспу була комсомольська організація. Комсомольці посідали керівні пости нарівні з повноправними комуністами. Але комсомол також слугував вірною і надійною опорою для різноманітних нових починань. Коли партія плянувала якусь кампанію чи просто пропаґандистський захід, комсомолові відводилась роля головного рушія, важеля, на який досить було натиснути, щоб запрацювала вся політична машина.

Всі члени сільгоспартілі були розподілені по бригадах і ланках. Вони плянувалися як суто виробничі підрозділи, але невдовзі ми відчули їхній вплив і на кожній іншій ділянці нашого життя.

У нашому колгоспі було вісім бригад. Спершу вони формувалися за територіяльною ознакою, через що більш-менш збігалися зі стохатками. Члени першої бригади, наприклад, належали до першої стохатки. Кожна бригада попервах охоплювала приблизно сто господарств і мала десь зо дві сотні працездатних колгоспників.

Ланка відповідала десятихатці. Кожна ланка в бригаді обіймала десять-п'ятнадцять господарств і мала — залежно від того, який різновид робіт на неї покладався, — від восьми до тридцяти пар робочих рук.

Трудові завдання в колгоспі розподіляли по бригадах, а ті у свою чергу визначали певну роботу для кожної ланки. Характер роботи в колгоспі, зрозуміло, залежав від пори року.

Керівник бригади теоретично обирався з-посеред її членів, і кожен тямущий селянин, згідно зі статутом, мав право бути обраним на цю посаду. Та в дійсності бригадирів призначало правління за рекомендацією або при схваленні парторганізації. Часто-густо бригадири були не нашими односельцями, а присланими до нас районним керівництвом. Зате ланкові звичайно були з нашого села, їх призначали керівники бригади, але список відповідних кандидатів затверджувався парторганізацією і правлінням.

Бригадири поступово стали найважливішою проміжною ланкою між вищим начальством і народом, у наслідок чого набули практично необмеженої влади над членами своїх бригад. Рядовий бригадник не мав права відлучитися з села або використати вільний від роботи час за власним уподобанням без відома й дозволу бригадира. Бригадники, наприклад, не могли плянувати весілля чи іншої якої важливої події без згоди на те бригадира. Кожен крок доводилося погоджувати і координувати з його волею.

Довіреними помічниками бригадира були ланкові. Від призначуваних на цю посаду не вимагалось якоїсь майстерности чи характеру: важила тільки особиста відданість кандидата.

Ставши членами колгоспу, ми опинилися під подвійним управлінням. Сільські власті залишалися при всіх своїх функціях. І далі діяли стохатки, десятихатки й п'ятихатки зі своїми комісіями, пропаґандистами, агітаторами та всякого роду начальниками. Завданням їхнім було, як і перше, залучати до колгоспу тих селян, які все ще господарювали одноосібно, а також забезпечувати заготівлю харчових продуктів для держави. Так само регулярно скликалися недільні й вечірні збори, і нам так само належало ходити на них, хоч ми вже були членами колгоспу. Не забували про нас і різні комісії. Вони й далі час від часу, під тими чи іншими приводами, навідувалися до наших осель. Крім того, ходили до нас чередою всілякі уповноважені, пропаґандисти, агітатори, представники комсомолу, піонерів, комнезаму. Нас раз-у-раз закликали здавати хліб, платити різні податки і розкладки, «добровільно» підписуватися на державну позику, з нас без угаву стягували «добровільні» внески мало що до державних, а то ще й до якихось міжнародних фондів на допомогу закордонним комуністичним партіям.

Усі ці повинності й обов'язки, накладені на нас, ще подвоїлись і посилилися після того, як ми вступили до колгоспу, бо ж на додачу до звичайних сільських властей колгоспне начальство зробилося фактично ще однією місцевою властю. Коли не було зборів загальносільських, чи стохатки, десятихатки або п'ятихатки — іди на колгоспні збори або на бригадні чи, врешті, на збори ланки. На них колгоспні командири перебирали на себе ролю сільрадівського начальства. Мало не щодня відбувались якісь зібрання чи політосвітні лекції в полі у робочий час. «Порядок денний» на колгоспних зборах був майже той самий, що й на сільських сходинах. Тому, скажімо, деякі справи, порушені на зборах стохатки ввечері, обговорювалися і наступного дня вже на зборах бригади в полі.

Нас зобов'язували вивчати промови партійних і державних вождів, а також нові законодавчі постанови чи адміністративні директиви. Коли, наприклад, з'являлася промова котрогось провідного вождя, текст її розсилали з усесоюзного центру через республіканські органи до кожного населеного пункту. Спущена в село, промова доводилася до кожного селянина двома каналами: через сільрадівську адміністрацію і через колгоспне

керівництво, її зачитували і проробляли по всіх адміністративних підрозділах вечорами і в неділю, а потім знову зачитували й розтлумачували людям на бригадних та ланкових зборах у полі. Такій процедурі піддавалося все, що центральна й місцева влада хотіла примусити нас виконувати або знати.

Одним із нововведень, що з'явилося з новим режимом, був у нашому селі колгоспний суд. До того всі судові справи розглядалися в районному центрі, а тепер село одержало свій власний судовий орган.

Спочатку колгоспний суд не мав ніякої особливої впливової чи каральної сили і діяльність його зводилася до суто дисциплінарних стягнень. Він мав право накладати лише невеликі штрафи або присуджувати до примусової праці на колгоспних чи громадських роботах не більш як на тиждень. Але невдовзі він почав розглядати всі справи, включно з кримінальними, цивільними й політичними. У руках комуністів цей суд став слідчим органом. Юрисдикція його поширилася на всіх мешканців села.

Суддя в цьому суді судив так, як того воліла партія. Під час сесії обабіч судді засідали парторг, голова сільради й голова колгоспу. Вони й керували ходом розгляду аж до того моменту, коли оголошувався вирок. Бо зачитати його довіряли ігнорованим доти членам суду.

Серед справ, які виносилися на цей суд, були образи представників владних структур, жарти й анекдоти про видатних діячів правлячого режиму, пошкодження сільськогосподарського знаряддя, крадіжки колгоспного майна, неявка на збори та пропаґандистські заходи, запізнення зі сплатою податків і таке інше. Суворість вироку залежала головним чином від розміру шкоди, завданої партійній політиці.

Кари, визначувані цим судом, були доволі жорстокі. Якщо хтось не прийшов на роботу вчасно, то це каралося примусовою працею від одного до трьох місяців. Ще суворіші присуди ухвалювали тим, чиї «провини» мали політичне забарвлення. Опозиція партійній політиці й образа виконавців її вважалися мало не державною зрадою. Колгоспний суд здебільшого передавав такі справи у вищі судові інстанції або органам державної безпеки, або туди й туди водночас, із рекомендацією присудити до страти або тривалого ув'язнення у «виправнотрудовому таборі»,

як юридичною мовою називалися концентраційні табори. Такі рекомендації вгорі приймалися, очевидячки, з неабияким ентузіязмом, бо звинувачені в подібних провинах уже ніколи не поверталися в село.

«Сесії» колгоспного суду відбувалися вечорами мало не щонеділі. На кожному засіданні розглядалося по чотири-п'ять справ. Присутність на суді всіх мешканців села була обов'язкова. Оскільки в приміщенні суду не вистачало місця для всіх наших односельців в один і той самий час, то розписали розклад відвідин судових засідань стохатками по черзі. Звичайно на кожне засідання заганяли селян із трьох стохаток; за неявку належалася кара у вигляді грошового штрафу або примусової праці. Бувало, що суд і судив тих, які не з'являлися на засідання.

Мені довелося бути присутнім на багатьох таких засіданнях. Одне з них особливо запам'яталося. Воно відбулося в один з вечорів навесні 1931 року в приміщенні колишньої церкви. Організатори колгоспного суду наполягали на тому, щоб проведено було це засідання з усім ритуалом. Спочатку з'явився на сцені наш тисячник, «товариш Черепін». Вичекавши, поки втихне гамір, він урочисто проголосив:

— Товариші! Колгоспний суд іде!

Заля завмерла. На сцену вийшло троє всім нам знайомих односельців: суддя — Сидір Коваленко, незаможник, що ледве вмів читати й писати; за ним два народні засідателі; прокурора і оборонця і в заводі не було. Як ці три особи зробилися членами судової колегії, цього ніхто не знав. Вони були звичайні собі незаможники, які, однак, з партією чи комсомолом нічого спільного не мали.

Коли члени суду зайняли свої місця, на сцені з'явилися голова сільради й голова колгоспу.

Ось усі вони посідали і суддя оголосив першу справу. Заводять двох підсудних, кожний під конвоєм міліціонера. Суддя починає читати обвинувачення, з якого ми дізнаємося, що їх обвинувачено за трьома статтями, а саме: агітація проти радянської влади, спроба підриву авторитету партійних та радянських керівників і третє — пропаганда українського націоналізму.

Це було завершенням однієї досить кумедної історійки. Я був свідком цієї, на перший погляд, незначної

події, піднесеної до рангу судової справи, і мені здається, що варто її розповісти в усіх деталях.

Є таке прислів'я — «Що в тверезого на умі, те в п'яного на язиці», і воно чи не найкраще насвітлює цю пригоду. У п'яному стані обидва підсудні вибалакали свої думки, а вони якраз і не збігалися з партійною лінією.

Відколи почалася колективізація, з полиць сільської крамниці майже начисто зникли товари повсякденного вжитку. Гас, сірники, сіль та інші звичайні речі стали рідкісним явищем. Та ось якось у неділю оголосили, що до крамниці завезли оселедці й продаватимуть їх по фунту на душу. Отож тієї неділі перед крамницею простяглася величезна черга через увесь майдан. Петро Зінченко, один із сьогоднішніх підсудних, мав бажання викупити свою пайку. Це був чесний і працьовитий селянин, симпатичний вдачею і розумний собі, але ходила про нього слава, що в неділю він любить вихилити зайву чарку. А що того дня була неділя, то він своїм звичаєм був, звісно, напідпитку.

— Слухай-но, Катре, — підійшов він до молодої жіночки, що стояла в черзі вже біля самих дверей крамниці. — Пропусти мене перед себе, посватаю. Оце тільки но купимо оселедця й зразу весілля справимо.

Жіночка відмахнулася від нього.

— Атож, я розумію, — вів своєї Петро. — Ти не хочеш заміж без вінчання в церкві. — Він показав рукою на знесені церковні бані. — А ми там, у церкві, й повінчаємось... під портретом нашого дорогого й мудрого вождя й учителя товариша...

— Цить, дурню! — вигукнула жіночка, лиха на нього, що він силкується примоститись перед нею.

Але Петро все не відступався. Він змінив тон і заговорив голосом, що звучав достоту, як голос «товариша Черепіна».

— Гей ти, ворог народу! — гримнув він на ту жіночку. — Яким правом ти опинилася в черзі по оселедець попереду героя й інваліда революції, та ще й члена комнезаму?

Вона й далі, однак, не пускала його.

Ситуація стала трохи двозначною. Петро звик своїми жартами викликати регіт у товаристві. А тут він дотепністю просто перевершив сам себе. «Товариша Черепіна» він наслідував знаменито. Проте цим разом

ніхто не наважувався сміятись. Петро ж бо відверто кпив з радянської влади, а кожен боявся сексотів — звичайно, присутніх і тут.

— Товаришко, враже народу, — провадив він, звертаючись до тієї самої жіночки, — іменем нашої любимої комуністичної партії та дорогого уряду я вас арештую за відмову посприяти героєві пролетарської революції в його намаганні швидше придбати свою пайку оселедця, дану йому цими самими любимими партією та урядом.

Молодиця таки відмовилася сприяти героєві революції. Тоді Петро перекинувся увагою на старшого віку жінку, і все в тому самому жартівливому тоні.

— Чи бачили ви таке, бабцю? — запитав він, показуючи на молодицю. — Я помагав будувати цей комуністичний рай, на довершення якого маємо щорічний продаж оселедців, а вона, бач, не пропускає мене, щоб я купив оселедця передніш за неї. То чи можна мені стати перед вами?

Але й тут Петрові не поталанило. Бабця також не була схильна до жартів.

— Ти вже допався до свого раю. Геть відси! — буркнула вона.

— Що? — аж скрикнув Петро з несподіванки.

— А так, — відказала стара. — Допався до свого раю, то й раюй! Ондечки край черги.

Петро підскочив ближче до бабці.

— Дорогенька моя! — вигукував він. — Та я ж годами в цім раю свого янгола вишукую, і ось теперечки здибав! Та ще де — в черзі по оселедця!

Поки стара відмагалася від Петра, що поривавсь поцілувати її, ще один п'яничка підступив до черги, махаючи руками й співаючи на все горло.

Чоловік середнього віку, був він не менш за Петра знаний як дотепник. Звали його Антоном. За громадянської війни він був червоним партизаном. Його теж вважали «едукованим» чолов'ягою, принаймні ми всі знали, що він умів читати й писати.

Петро дав спокій бабці й кинувся назустріч Антонові.

— О, свояк свояка пізнає здалека! — гукнув він до Антона. — Хай живуть райські п'яниці!

— Гурра! — відповів Антін, обіймаючи свого приятеля.

— Хай живуть їдці оселедців! — і Петро зреагував ще голоснішим «гурра!»

— Слухай, пане-брате, — розпочав знову Антін, — ти буржуйсько-капіталістично-контрреволюційно-імперіялістична акула...

— Спасибі, — відказав Петро. — Дякую за честь.

— Оселедця закортіло, га? — вів далі Антін. — А хіба це не контрреволюційна забаганка?

Петро засміявся й сам перейшов у наступ.

— Ах ти ж, старий, миршавий, задрипаний поросюк! Ти, Антоне, гірш навіть поросюка, ти — ворог народу. Найгірший і наймиршавіший ворог, якого мені випало бачити за все своє п'яницьке життя!

— Це велика честь для мене, — відповів Антін.

— Як ти посмів прийти на щорічний продаж оселедців у такому виді? — провадив Петро, показуючи на Антона. — Прийти між люди в таких брудних штанях на своїх соціялістичних ногах?

І він, сміючись, тицьнув пальцем Антонові на штани, що світили дірками.

— Я питаю тебе, чи дозволено в нашому соціялістичному раю, під проводом нашого дорогого й любимого, нашого мудрого й всесильного, нашого вчителя і вождя, великого товариша...

— Заткай рота, смердюче стерво! Мені аж ригать хочеться! — гаркнув Антін.

— Оце ж я й мав на думці, — не змовкав Петро. — Тебе на риги потягло, коли я заговорив про нашого дорогого й любимого...

— Уб'ю тебе, гада! — скипів Антін.

Петро все поривався назвати на ім'я цього вождя, що його стосувалися всі пропаґандивні прикметники, вживані при особі Сталіна. Затятий протест з боку Антона не зупинив його, а тільки трошки відвернув думку вбік.

— Добре, ти мені краще дай пряму відповідь про свої штани, — домагався Петро. — Як це можливо, що ти виставляєш напоказ свої костисті коліна, наче злидар з капіталістичної країни?

— А отже ти й не прав, товаришу червоний партизане, — відказав Антін. — Мої штани й не брудні, й не драні. Це така нова мода.

— Теж мені мода! — Петро й далі хилив на своє. — Ти хочеш сказати, що оті дірки зовсім і не дірки?

— А так, пане-брате, не дірки, — підтвердив Антін. — То тільки маленькі отвори, щоб вітер гуляв.

Петро зітхнув.

— А творці цеї моди теж мають такі отвори? — запитав він.

— Щодо їхніх штанів, то я не знаю, а тільки щодо голів.

Вибалакавшись отак уволю, вони повернулися своєю увагою на чергу по оселедці. Петро, знову наподоблюючи «товариша Черепіна», став виголошувати:

— Товариші, мої співвітчизники! Відтепер, товариші, вам щороку належиться по цілому оселедцеві. Ми назвемо його Червоним Оселедцем, бо хто з вас, товариші, не здужає спожити своєї пайки, той муситиме здати лишки дорогій партії та урядові. А ті відтак розподілять їх між трудящими країн капіталізму, що терплять голод. Товариші, включайтеся в соцзмагання за збір лишків оселедців для трудящого люду капіталістичного світу!

Ніхто в натовпі не сміявся ні під час, ні після цієї «оселедчої» промови. Свідомі небезпеки самого слухання таких слів, люди повідверталися до Петра спинами.

Побачивши, що гумор його не знайшов відгуку в публіки, Петро залучив Антона до іншого розважального жанру, а саме до танцю і співу.

Вони заходилися виспівувати нові антикомуняцькі пісеньки, складені поміж селян у часи колективізації. Заспівали їх кілька, аж поки переконалися, що їм таки не вдається розвеселити народ, і тоді подались геть, пробиваючися ліктями через чергу й співаючи:

Комуністи, комуністи!
І не жалко ото вам
Продавати Україну
По-дішовці москалям?

Ось на цьому співі вони й були затримані і тепер опинилися перед колгоспним судом у ролі підсудних, кожен під вартою окремого міліціонера.

На той час я ще зовсім нічого не знав ні про юридичні системи, ні про судові процесуальні норми, але навіть мене вразила та трагікомічна пародія на правосуддя, що розігрувалася перед нами. Зачитавши акт звинувачення, у якому ані словом не було згадано про обставини й суть злочину, суддя Сидір розпочав допит підсудних.

— Підсудний, ваше прізвище! — прочитав він тремтячим голосом з папірця, піднесеного близько до очей, запитання до Петра.

Ця вимога, очевидячки, страшенно здивувала Петра.

— Що? — перепитав він, широко розтуливши рота. (Бо ж випало так, що вони з Сидором були близькі сусіди й усе життя товаришували.) — Ти хіба вже не знаєш мене?

Сидір страшенно розгубився і, здавалося, не знав, що робити далі. Він безпорадно подивився на «товариша Черепіна». Від цього моменту наш партієць повністю перебрав на себе процес судочинства. Всі інші озивалися тільки тоді, коли «товариш Черепін» ставив запитання.

— Ти чув, що спитав суддя? — злісно просичав «товариш Черепін», дивлячись на Петра, як на шкідливу комаху. — Назви своє прізвище, ім'я, по-батькові...

— Та він же знає моє прізвище. Усі знають... — почав був Петро.

— Твоє прізвище! — повторив Черепін, підносячи голос.

Петро спочатку безпорадно озирнувся довкола, немов не годен був зрозуміти, що сталося, і слухняно відповів. Наступні запитання линули вже зливою:

— Дата й місце народження?

— Фах і місце роботи?

— Національність?

— Партійність?

— Хто були батьки?

— Їхній соціяльний стан до революції?

— Чи користувалися батьки найманою працею?

І це був тільки заспів до тривалого й виснажливого допиту. Петра зобов'язали викласти в подробицях свою біографію від дитинства і до сьогодні. Особливо цікавився «товариш Черепін» тим, що Петрові батьки, діди, інші родичі, а також його жінки батьки, діди й інші родичі робили до і під час революції та громадянської війни. Чи перебували вони на державній або військовій службі за царату? Бідні були чи багаті? Чи експлуатували наймитів? Як вони сприйняли жовтневу революцію?

Для нас, селюків, таке випитування було дивним явищем, і цим воно лякало. Мало хто з нас знав точну дату навіть власного народження, не те що своїх родичів. Покійних діда й бабу та інших членів родини згадували

добрим словом, але навряд чи хто знав, мали вони найманих робітників, чи не мали. Тож ми спершу просто не могли збагнути, яке відношення мали Петрові предки до цього суду. Але чим далі тривав допит, нам з разючою очевидністю відкрилося, що мусимо тепер відповідати й за дії наших предків.

Петро знав, скільки йому приблизно років, а от коли народився — не знав з тієї простої причини, що його народження не було зареєстроване.

А «товариш Черепін» витлумачив це як неповагу до суду. До того ж Петро не зміг дати докладного звіту про всі свої переміщення і види діяльности до і під час жовтневої революції та громадянської війни. Це витлумачувалося як спроба приховати свою участь у контрреволюції. Ще глибше порпання в Петровому особистому житті виявило, що його батько під час світової війни був якимось ніби унтер-офіцером у царській армії. Жодна жива душа в нашому селі, в тім числі й сам Петро, не знала, яке саме звання йому дали, та це не шкодило його славі героя, бо в царській армії не багатьом селянам вдавалося дослужитися хоча б до такого чину. Та однак він загинув у бою на передовій, і в селі про нього забули. Петро й гадки не мав, що через той невеличкий чин, хоч би яким він був, може здійнятись така веремія. Але «товариш Черепін» схилявся до іншої точки зору.

— Так-так... Твій батько був унтер-офіцером у царській армії, еге ж? — значуще наголошував він оте «офіцером», що в ті роки звучало як анатема. — Скажи мені, — провадив він, витримавши павзу, — чи ж багато бідних селян служило унтер-офіцерами в царській армії?

— А відки мені знати? — відповів Петро.

— Небагато! — заявив Черепін, вп'явши погляд у Петра. — Чини діставали тільки ті селяни, котрі вірно служили цареві й царському режимові. Хіба ж не так?

— Мій батько був... — хотів щось сказати Петро.

— Тобі слова не надавалося! — гостро урвав його «товариш Черепін». — Ми знаємо таких типів, ми ще пам'ятаємо ті часи. Твій батько був підвищений рангом за свою відданість цареві; а після підвищення він став тим рабським наглядачем в армії, яких ми всі так ненавиділи. Якби його не вбили, він був би став контрреволюціонером, ворогом народу.

— Але ж... — знову силкувався щось сказати Петро.

— Замовкни! — грізно осмикнув його «товариш Черепін».

— Таж він загинув ще за три роки до революції! — вигукнув Петро.

«Товариш Черепін» просто не встиг перебити йому мову, отож тільки сидів і дивився на Петра з презирством. Після хвилинної мовчанки він нахилився до судді Сидора й прошепотів йому щось. Той поквапливо наказав Петрові сісти.

Потім він викликав підсудного Антона. Від нього також вимагали відповідей на безліч запитань, але допитували недовго. «Товариш Черепін» знов нахилився до судді, котрий механічно повторив і цьому наказ сісти, а тоді оголосив, що слово надається «товаришеві Черепіну». Це мало бути ніби прокурорське обвинувачення, але в дійсності воно виявилося черговою політичною промовою, повною утертих фраз. З цієї промови ми зрозуміли, що Петра й Антона обвинувачують в агітації проти комуністичної партії та радянського уряду і в поширюванні українського націоналізму. Звичайно ж, їм обом перепали налички контрреволюціонерів і ворогів народу. Щодо Петра було зосібна підкреслено, що він — син колишнього царського унтер-офіцера і як такий може будь-якої хвилини стати саботажником. Виходячи з цього всього, «товариш Черепін» запропонував передати їхню справу до народнього суду й органів державної безпеки.

Коли «товариш Черепін» закінчив, хтось заплескав у долоні й до нього приєдналися інші. Що-що, а аплодувати ми вже навчилися. А потім зробилося так тихо, як буває в церкві.

— А які ж такі злочини вони зробили? — раптом почувся голосний вигук з задніх лав.

— Що саме вони там накоїли? — підтримав його хтось з іншого місця.

Заля ожила. Почулися іще голоси охочих знати, в чому ж таки полягають злочини підсудних. Суддя Сидір по-собачому відданим поглядом вдивлявся в «товариша Черепіна», а засідателі нервово зайорзали на своїх стільцях.

Але «товариш Черепін» завжди був напоготові до будь-яких несподіванок. Не звертаючи ніякої уваги на

суддю, він поволі випростався на повен зріст і діловим тоном нам розтлумачив:

— Оскільки злочин підсудних полягає в їхній антипартійній агітації і одночасно в їхньому висміюванні партії, уряду і мене, вашого партійного представника, оскільки вони пропагували український націоналізм і оскільки повторювати прилюдно їхні ворожі висловлювання на суді означало б повторення їхнього злочину супроти партії та держави, суд дотримується думки, що прилюдне наведення їхніх висловлювань може завдати шкоди інтересам партії та уряду.

Оце й усе. Трохи було плутано, як на наші уми, але відповідь ми почули.

— Ще будуть якісь запитання? — поцікавився для годиться «товариш Черепін».

Більше запитань не було.

Тоді ми, на наше здивування, почули, що підсудним надається можливість сказати останнє слово на свій захист. «Товариш Черепін» шепнув щось судді Сидорові й той оголосив, що першим говоритиме підсудний Антін.

Антін, тримаючи обіруч свою засмальцьовану шапку й переступаючи з ноги на ногу, мовчав, не знаючи, що сказати. Він тільки знов і знов повторював, що не пам'ятає, що робив чи казав уранці тої неділі, бо був п'яний.

Настала Петрова черга. Дещо розгублений спочатку, Петро швидко оговтався і взяв себе в руки. Довгим, проникливим поглядом він зміряв начальство, а глянувши на членів суду, лише похитав головою, мовляв, розумію ваше становище, що з вас візьмеш? Потім перевів чомусь погляд на драну Антонову сорочку та власні ноги, обмотані онучами. І аж тоді заговорив:

— Товариші... — механічно вирвалось йому з вуст загальновживане тоді офіційне звертання.

— Ми тобі не товариші, — перебив його «товариш Черепін». — Ти тут під судом!

— А хто ж допитує? — відказав Петро. — Суддею ж наче Сидір!

У залі почувся сміх. Суддя Сидір, що досі сидів, немов аршин, на своєму стільці, глянув на членів суду й побачив, що ті теж дивляться на нього й перезираються між собою.

Проте цей стан замішання тривав недовго. «Товариш Черепін» зірвався на ноги.

— Я тут веду допит! — випалив він бундючно. — А на те, що я запитую, треба відповідати, бо я представник партії.

Витримавши належну павзу, він мовив далі:

— Маємо вже досить твоїх дотепів, — і гупнувши кулаком у стіл, крикнув: — Продовжуйте, товаришу суддя!

Петрові таки дали закінчити останнє слово. Він не просив помилування. Він лише заявив, що коли Антін чим-небудь і справді завинив, то це тільки тим, що він, Петро, втягнув його в ту розмову. Він просив суддів виправдати Антона. Відтак суд вийшов на нараду.

Через коротку часину сценічна завіса знову звилася вгору, відкриваючи глядачам суд у повному складі на своїх місцях.

Суддя Сидір тремтячим голосом освідчив, що оскільки даний злочин виходить поза юрисдикцію колгоспного суду, ця справа передається на розгляд вищої судової інстанції, яка вона там є, і до органів державної безпеки. Підсудні мають залишатися під вартою.

Тоді ми востаннє бачили Петра й Антона, наших сільських жартівників, незаможників і ревних оборонців жовтневої революції.

Покінчивши зі справою Петра і Антона, суд розглянув ще кілька дрібніших справ. Один сумирний тихий дядько мусив доповісти судові, чому він не виконав норми державної хлібоздачі. Нам було ясно, що суд над ним мав бути показовим, бо більша частина наших односельців також не мала спромоги розрахуватися з цими хлібоздачами. А йому просто випало нещастя потрапити в жертовні козли для прикладу іншим. Суд оголосив підсудного ворогом народу і справу його так само передав у вищу судову інстанцію і органам держбезпеки.

Такий самий присуд спіткав ще двох дядьків. Одного звинувачено в тому, що перш ніж вступити до колгоспу, продав свого коня, а другий мав дістати покарання за те, що обізвав котрогось комсомольця яничаром.

Наступна справа була інакшого роду. Судилося двоє бідолашних селян. Обидва були обшарпані, бородаті й покриті лепом. Вони не розмовляли між собою, бувши явно пересварені. Один з них мав своє улюблене місце, де ловив рибу, і вважав його своїм. Коли ж якось уранці він пішов туди, то побачив, що воно вже зайняте: його сусідові це місце теж припало до вподоби. Спалахнула

суперечка. Перший селянин вимагав звільнити місце для себе — він бо звик до нього, своїми руками обладнав там щось і взагалі роками вже рибалив на тому місці. Але другий також виявився впертим і не бачив причини, чого він мав би поступитися сусідові. Таж кінець-кінцем, твердив він, річка, риба, вода, повітря, все те належить усім людям порівну. Чи не так говорив їм пропаґандист у неділю на зборах? На першого, одначе, навіть такі вагомі аргументи не вплинули, і він затопив сусідові кулаком межи очі. Зчинилася бійка, з якої загарбник вийшов з синцями під очима й розквашеним носом.

Він вирішив помститись і поскаржився в сільраді, наслідком чого обидва опинилися на лаві підсудних.

Найкольоритнішим у їхній справі був вирок. «Товариш Черепін» виголосив його особисто — либонь, не наважившись довірити такого важливого моменту навіть Сидорові, судді.

«Товариш Черепін» заявив, що оскільки річки, земля й ліси належать народові, то обоє — і позивач, і відповідач — винні в зазіханні на загальнонародню власність, чим вони вчинили переступ. З огляду на це обох засудили на два тижні примусової праці.

А Панас Коваленко (ніякий не родич судді Сидорові) — незаможник, нині колгоспник — не знав, що означає слово «жлоб». Це й привело його перед колгоспний суд, і врешті коштувало йому життя.

Пригода, внаслідок якої Панас опинився в суді, сталася на колгоспному полі за кілька днів перед судом. Була пора весняної оранки й сівби, і одного дня Панас зайнявся боронуванням. Так випало, що саме в той день до колгоспу завітала партійна комісія з району і, обстежуючи поля, зупинилася неподалік від Панаса. Панас їх також помітив. Вони стояли серед шляху, обговорюючи щось. Балакали, видно, про нього, бо один начальник показував у його бік пальцем.

Коли Панас з бороною наблизився до них, «товариш Черепін», що водив начальників по полях, звелів йому зупинитись. Як тільки він став, підійшло до ріллі все начальство.

— Що це ти робиш? — спитав його «товариш Черепін», виструнчений по-військовому.

— Ви ж самі бачите що, — відповів Панас.

— Що це значить? Ти не вмієш говорити? — розсердився «товариш Черепін».

— Вмію. А хіба ви не бачите, що я роблю? — відказав Панас, уже трохи роздратованим голосом.

Тут до розмови втрутився один з районного начальства.

— Товариш Черепін хоче знати, як ви називаєте цей вид роботи, котрим оце зараз займаєтеся.

— Це я борону́ю, — відповів Панас, поглядаючи примруженим оком на незнайомців і «товариша Черепіна». У того самого начальника була в руці якась брошура, і він зараз же заходився гортати її, щось там розшукуючи. Знайшовши потрібну сторінку, він уважно перечитав її і пильно подивився на борону, а тоді на «товариша Черепіна». Відтак запитав Панаса:

— І це ви завжди отак боронуєте?

— А як же міг би я інакше? — була Панасова відповідь. — З давніх-давен мої предки так робили, тож і я так.

— І то ви вживаєте тільки одну борону, коли боронуєте? — провадив далі начальник.

У брошурі, з якою він звірявся, писалося, що колгоспи мають обробляти ріллю після оранки «у три борони», тобто заволочувати ріллю послідовно тричі, раз-за-разом. Однак хтось далекий від хліборобства міг уявляти собі ці «три борони» накладеними одна на одну. І так неправильно пояснювали собі цей вислів партійні начальники. Тепер же вони стояли приголомшені, побачивши, що Панас волочить тільки однією бороною. Це було відвертим порушенням партійних інструкцій і тому — непрощенним злочином.

Коли ж начальники виявили своє збентеження, а Панас стояв собі спокійно, найголовніший начальник впав у гнів. Одвернувшись від Панаса, він узявся за «товариша Черепіна», котрий і далі стояв струнко.

— Товаришу Черепін! — сказав партійний начальник. — Вас партія та уряд прислали сюди пильнувати, щоб усе йшло гладко й добре, згідно з партійними настановами. А ви не виправдали надій партії!

«Товариш Черепін» зосереджено слухав, утупившись незмигним поглядом у райпарткомівця. А той, показуючи на брошуру, вів далі:

— Ось у цих інструкціях, — і він вимахнув брошурою, піднісши її вгору, — виразно сказано, що боронування

треба проводити у три борони. А цей колгоспник, як ви самі бачите, волочить тільки в одну. Чим ви можете пояснити факт, що у вашому колгоспі нехтуються партійні інструкції?

Поки найстарший з начальства говорив, усі інші поглядали то на борону, то на «товариша Черепіна», то на Панаса. Ситуація робилася зовсім прикрою. Кинувши останній погляд на Черепіна й колгоспника, як на найгірших зрадників, і не чекаючи виправдань, комісія залишила їх двох серед поля й подалася до свого автомобіля. Цей наглий відхід комісії призвів до сварки між обома «винуватцями».

«Товариш Черепін» на ввесь голос звинуватив Панаса в порушенні партійних настанов щодо боронування. Ті настанови однозначно закликали до обробітку в три борони, твердив партієць. Значить, треба було накласти три борони, одну на одну. Він твердо знав, що довів ці інструкції до всіх бригадирів, і так само твердо знав, що Панасові було відомо про них, та все таки він, Панас, цілковито зігнорував його вказівки. І, безперечно, зробив це зумисне.

Він зробив це, щоб принизити керівну ролю партії в сільському господарстві й цим підірвати соціялістичну систему господарювання на селі.

Панас, зі свого боку, намагався пояснити, що інструкції треба розуміти як потрійне боронування, і він збирався тричі заволочити — раз-за-разом. Однак він не міг так зробити саме того дня, бо, по-перше, в колгоспі не було досить борін, а по-друге, кінь був занадто кволий, щоб потягнути три зчеплені борони.

Але це пояснення не допомогло Панасові. «Товариш Черепін» наполягав на своєму — що Панас ігнорував його вказівки зумисне. Що більше, він назвав Панаса зрадником, саботажником і, звичайно ж, — ворогом народу. А це вже було занадто. Навіть бідняк Панас не міг того стерпіти.

— Відчепись від мене, ти, жлобе! — вигукнув він спересердя.

Для «товариша Черепіна» це був зовсім неймовірний поворот усієї події. Щоб хтось посмів його так обізвати! Він же був представник партії! Усе, що він робив, — то робив від імени партії. Кожен, хто мав справу з ним, мав

справу з партією і урядом, уособленими в його персоні. Отже, кожен, хто виступав проти нього, той виступав і проти партії та уряду. А тут ще цей зачуханий мужик посмів обізвати його жлобом! З цим він уже не міг ніяк змиритися. Таких образ він не дарує нікому, тим паче мужикові. Цього неотесаного селюка треба буде провчити. Він, «товариш Черепін» — старий революціонер, старий більшовик, червоний партизан у громадянську війну, він навчить Панаса, як треба балакати з представником партії та уряду! Цей темний мужлай, ця скотина, мусить бути покараний так, щоб і він, і, коли на те пішло, будь-хто інший на його місці, ніколи в майбутньому не наважився таким чином ставитись до повноважного представника партії. Цей репаний мужик пам'ятатиме, поки жити буде, як він його провчив.

— Все це ти поясниш перед судом, — процідив крізь зуби «товариш Черепін», силкуючись опанувати себе. — Тебе вчасно повідомлять. Але затям, що я тобі цього так не прощу!

Панас залишився на полі сам. Він знав, що в «товариша Черепіна» слово з ділом не розбігається.

Але ж усе-таки — що воно таке «жлоб»? Це питання вразило Панаса своєю таємничістю, як тільки «товариш Черепін» покинув його самого. Він гадав, що знає значення цього слова. І нічого в ньому такого не було, щоб підвести людину під суд. Скільки разів він чув це слово поміж людей! Більш того, його й самого не раз так прозивали, але він ніколи не вважав це за якусь образу.

І ось тепер, згідно з погрозою «товариша Черепіна», Панас став перед колгоспним судом. Черепін так захопився своєю риторикою, що нам здавалося, наче він геть забув про саме цю судову справу. Аж ні: десь так за годину він нарешті заатакував і Панаса. Голосом невинно ображеної людини він довів до загального відома, що під час виконання своїх службових обов'язків зазнав приниження і дискредитації від громадянина Панаса Коваленка. Всі звернули увагу, що він не назвав його «товаришем», бо таке звертання належалось ніби тільки до лояльних громадян. Ми всі розуміли, що це був кепський знак. На нашу думку, Панаса вже було визнано винним. Назвавши Панасове прізвище, Черепін зупинився і довго вдивлявся в обличчя присутніх, мовби шукаючи в них співчуття.

Потім знову заговорив. Панасів злочин він описував пронизливо-надривним голосом. З кожним його словом злочин наче все більшав і більшав, а сам Панас малів і малів.

— Оце ось створіння, — розлючено вказував промовець обома руками на Панаса, — не тільки проігнорувало партійну інструкцію. Мало того, воно ще посміло образити мене, представника нашої партії та уряду. Завважте: принижуючи мене, він тим самим образив і зганьбив партію та уряд; він своїм учинком також образив нашого дорогого й любимого вождя й учителя, товариша...

Прізвище вождя більшовицької партії потонуло в належному вибухові оплесків.

«Товариш Черепін» на трибуні самовдоволено озирнувся. Панас стояв, прикипівши очима до своїх чобіт. Коли оплески поступово стихли, «товариш Черепін» повагом виголосив присуд: злочин Панасів настільки серйозний, що він радить передати справу органам державної безпеки і вищим судовим інстанціям.

Усе зійшло б гладко, коли б «товариш Черепін» не пропустив істотної подробиці: як то спромігся Панас образити і партію, і уряд, і «товариша Черепіна», та ще й самого вождя — усіх заразом?

— Та як же він вас образив? — вигукнув хтось із кутка.

Тут уже й іншим закортіло дізнатись достеменно, що ж, власне, скоїлося між «товаришем Черепіном» і Панасом. Хтось навіть поцікавився, чи були свідки при тій події, хай там яка вона була. Спочатку «товариш Черепін» якусь хвилину спокійно дивився кудись у далечінь. Далі він підвівся, надпив води, придивився до шклянки, немов хотів переконатись, чи допив її до дна, обережно поставив шклянку, кахикнув у кулак і наче мимохідь дзеленькнув, закликаючи до порядку. Гамір і вигуки негайно вщухли, залягла мертва тиша. Ніхто не важився й ворухнутися. Ми всі чекали, що він скаже.

Проте «товариш Черепін» не поспішав. Він мовчки втупився в присутніх, ніби намірившись загіпнотизувати кожного в залі. Нарешті він промовив:

— Позаяк характер злочину громадянина Коваленка такий, що дискредитує нашу любиму партію й уряд і мене як представника нашої партії в цьому селі, то думаю, що було б недоцільно повторювати його тут привселюдно.

Помовчавши ще трохи, він додав чітким голосом:

— Я повторюю свою вимогу — і це вимога нашої любимої партії та уряду: оскільки зловмисність злочину підсудного не викликає сумніву, його справу необхідно передати у вищий суд і в органи державної безпеки.

Виголосивши цей свій вердикт, він свідомо вичекав часину, немов сподіваючись якогось заперечення. Потім зауважив щось судді Сидорові, мабуть, наказуючи розпочати судове слухання, хоча й без цього усім було ясно, що Панаса ще до початку слухання було вже засуджено. А Сидорові, як і в попередніх справах, просто забракло слів. Розгублений і безпорадний, він тільки поглядав то на підсудного, то на «товариша Черепіна». Аж після того як Черепін щось там прошепотів йому на вухо, Сидір викликав підсудного і сказав:

— Як товариш Черепін заявив у своїй патріотичній промові, ти, Панасе, зневажив нашу партію і уряд і, крім того, товариша Черепіна особисто. Ну, а тепер, — перейшов він з офіційного тону на довірливо-опікунчий, — а тепер скажи нам, що це тобі в голову зайшло?

— Нічо, товаришу... Нічого мені такого не заходило... — почав Панас жваво.

Сидір, скинувши поглядом у бік Черепіна, підправив його: «Нічого, товаришу суддя!»

Панас неохоче повторив підказану йому словесну формулу, але на цьому проблема процедурного звертання підсудного до судді не вичерпалася: втрутився «товариш Черепін» і виправив обох їх: «Нічого, громадянине суддя!»

Панас слухняно й це повторив.

Далі суддя поновив допит підсудного.

— А навіщо ж ти сказав таке? — спитав він чемно, як ото батько, бува, дорікає своїй дитині за негарну поведінку.

— Яке таке?

— Ти ж знаєш, що ти казав.

— О, ти маєш на увазі слово «жлоб»?

Так оно в чому річ! Панас несамохіть прохопився тим злочинним словом, що його «товариш Черепін» не наважувався повторити прилюдно.

Відповідь Панасова спричинила сенсацію серед присутніх. Хтось пирхнув смішком. Перелякавшись, Сидір став закликати до порядку, та ніхто його не слухав. Збуд-

ження в залі дедалі наростало. Навіть «товариш Черепін» трохи занепокоївся, хоча ненадовго. Він рвучко схопився на ноги і зателенькав, вимагаючи тиші, але гамір не вщухав. Кілька секунд він простояв безмовно, ніби надумуючись, як бути далі. Нарешті підніс голову і вереснув на всю силу горлянки:

— Партія та уряд не потерплять тут бунту!

Ту ж мить усе заніміло. «Товариш Черепін» якусь хвилину задумано впирався очима в присутніх, а тоді звільна почав говорити, смакуючи кожне слово.

— Як усі ви, товариші, бачили і на власні вуха чули, він, — Черепін тицьнув пальцем на Панаса, — зробив це знову. Він типовий ворог народу, бо саме вороги народу використовують кожну нагоду, яку тільки вдасться, щоб дискредитувати нашу любиму партію та уряд. Як ви помітили, я не бажав виявляти суті даного злочину, бо не хотів ще раз піддавати нашу любиму партію та уряд цьому злісному паплюженню привселюдно.

«Товариш Черепін» на хвилинку спинився. У залі відчувалося сильне напруження. Ми сиділи тихо, похиливши голови. Надто добре ми знали, що той, кому причеплено наличку «ворог народу», пропав навіки. Жодної можливости оборонитись у нього не було.

— Я ще раз кажу, — вів далі «товариш Черепін», високо тримаючи голову, — я не бажав прилюдно повторювати цієї зухвалої образи, щоб не плямити зайвий раз ні нашої любимої партії, ні уряду, ні вас, товариші. Я кажу «вас», бо більшовицька партія і радянський уряд — це, товариші, ваша партія і ваш уряд.

Ця нотка була чимсь новим у його промові: він і нас втягнув у цілу ту справу і нам було дивно чути таке, бо ніхто з нас не відчував себе ображеним. Навпаки, наші симпатії були на боці Панаса.

— Але він, підсудний, — провадив тим часом «товариш Черепін», — використав цей високодостойний суд, щоб привселюдно повторити своє чорне діяння.

Ми вже налаштувалися вислуховувати нову патріотичну промову, аж раптом озвався Панас:

— Люди добрі! — розпачливо вигукнув він. — Та чи ви при своєму розумі? Я ж нічого такого не сказав, щоб його тут не можна було повторити!

Та ніхто ані пари з уст не випустив, аби його підтримати. Усі мовчали, а «товариш Черепін» тільки обводив пильним поглядом присутніх.

— Ні, таки сказав, сказав, — промовив він до Панаса по хвилі мовчанки.

А потім заходився на власну руч допитувати підсудного, не звертаючи ніякісінької уваги на суддю, котрий тільки мовчки переводив збаранілі очі то на Черепіна, то на Панаса.

— Поясни, як ти посмів сказати таке на партійного представника? — звернувся він до Панаса мало не доброзичливим тоном. Відповіді не було.

— Чи тобі нема що сказати на своє виправдання?

Панас пробурмотів щось собі під ніс, чого ніхто не розчув.

— Це ти сам зі своєї доброї волі сказав на мене, представника партії, що я... отой самий?

— Але ж, товаришу Черепін... — почав був Панас.

— Ніякий я тобі не товариш! — гаркнув «товариш Черепін». — Скільки разів я повинен тобі повторювати?

— Ну, добре... — буркнув Панас, але «товариш Черепін» перебив його грізно:

— Я ще не скінчив!

— Та я мав на думці... — спробував знову Панас.

— Що ти там мав на думці — не рахується. Рахується тільки те, що ти сказав, — обрізав його «товариш Черепін» і після павзи продовжив: — Можливо, ти не мав наміру назвати мене, партію і уряд так, як ти назвав...

— Та знаєте, я гадав... — знов почав був Панас.

— Тобто я маю на увазі, може, ти трохи погарячкував? Чи так воно було?

«Товариш Черепін» явно хотів витягти з Панаса публічне зізнання, що він насправді не думав прозивати його так і що він розкається за те слово, яке вихопилося у нього в полі.

— Так, так, оце ж я й хотів сказати, я зовсім не мав на думці...

Знати було, що Панас здавався. Він водно повторював:

— Я не хотів, я зовсім не мав на думці...

«Товариш Черепін» аж розплився усміхом. Він бачив, що ворога зломлено. Витримавши ще одну зі своїх багатознач-

них павз, він нарешті нахилився до судді Сидора й зашепотів щось йому на вухо.

Але в залі знов прокотилася хвиля збудження. Людям хотілося добрати доладу, що ж достеменно означає слово «жлоб».

— А що це таке — «жлоб»? — вигукнув хтось голосно.

З нас хіба що хтось один-другий знав, що воно за слово. Тоді Панас пояснив, що він сам не знає точного його значення. Уперше він почув це слово в місті: хтось обізвав його жлобом у черзі по хліб.

Однак «товариш Черепін», безперечно, добре знав, що це слово значить. Але він і далі наполягав на тому, що воно страшенно образливе для нього й для партії.

А властиво, так воно не було. Я теж знав, що означає це слово, і не зміг стриматися.

— Прошу слова для пояснення! — збуджено вигукнув я і, не чекаючи дозволу, випалив: — Це не українське слово, а російське, і означає воно «тупий нахаба».

Після цього мого хапливого пояснення усім стало ясно, що Панас не завинив у тому, в чому його обвинувачував «товариш Черепін», та й взагалі не вчинив ніякого злочину. Але це йому однаково не допомогло. Настійливість «товариша Черепіна» взяла таки гору, і суд визнав, що Панас образив не тільки його, але й партію та уряд, отож справу слід передати у вищу судову інстанцію.

Панаса ми вже більш ніколи й не побачили. Але відтоді, ніби в пам'ятку про Панаса, «товариша Черепіна» ми звали не інакше, як «товариш Жлоб». Звісно, поза очі.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Однією з найдивніших прикмет колгоспного життя було запровадження різноманітних кампаній для розв'язування безлічі проблем. У наступні роки не минало й дня, щоб нас не закликали взяти участь у тій чи іншій кампанії.

Приміром, з наближенням кожнісінької весни оголошувалася посівна кампанія. До неї мусили бути причетними всі поголовно — чоловіки і жінки, молоді і старі, здорові і хворі. А що вона тяглася аж до літа, то безпосередньо за нею починалася наступна кампанія — збиральна. Далі йшла осіння посівна кампанія. Четвертою була зимова кампанія, що являла собою, власне, прелюдію до відкриття чергової весняної посівної кампанії.

Рівнобіжно з цими основними кампаніями колгоспникам нав'язувано участь і в інших кампаніях. Сюди входили кампанія оподаткування і самооподаткування, кампанія добровільної хлібоздачі державі та ще багато інших. І чи то незалежні одна від одної, а чи з'єднані наче вервечка проклять, ці кампанії лежали на нас докучливим тягарем.

А в той же час, коли протягом довгих робочих днів усі ці кампанії морочили колгоспникам голови, обсідали нас ще й інші, менші гризоти, їх окреслювано лагідно «проблемами» і «питаннями». Були серед них такі, як ось «проблема добрив», «питання збільшення опоросів сви-

номаток», «проблема підвищення надоїв корів», «питання яйценосности курей» і так без кінця. Звичайно, сподіватись якогось збільшення сільськогосподарської продукції від крику й галасу на всі ці теми було щонайменше наївно; зате для нас кожна така кампанія з усіма причетними й непричетними до неї відгалуженнями проблем та питань означала, що наново починається пошукування жертовних козлів для пояснення невдач.

Завдання, ставлені партією і урядом перед колгоспами, вкладалися в чіткі вимоги: усе погане має стати добрим; з нечисленних одиниць має постати велика кількість; чого обмаль — того має зробитись більше; мале має перерости у велике. А що завдань цих було без ліку, то не видно було й кінця-краю людській самопожертві, яка зводилася до вічної праці в поті чола, тривог і принижень.

Начальство вимагало не тільки об'єднання зусиль задля оперативного виконання плянів, а й радісного та бадьорого ставлення до визначених завдань. Найменший прояв байдужости викликав підозру, бо свідчив про опір офіційній політиці, а отже, і про саботаж, як то витлумачувалося партійним керівництвом.

З усіх цих кампаній, питань і проблем мені найвиразніше відклалася в пам'яті кінська кампанія. Вона була найчудернацькіша й найбезглуздіша, а для декого і найтрагічніша.

Внаслідок колективізації докорінно змінився характер власности в тваринництві. Вступаючи до колгоспу, селянин мусив здати на усуспільнену ферму всю свою худобу. Звичайно він намагався віддати до колгоспу тварин якнайменше. Багато селян, лихі на політику колективізації, порізали худобину ще перед тим, як їх примушено вступити до колгоспу. Інші намагалися поміняти або продати скотину. Але всього ж не продаси, і от саме ці недорізані та неспродані рештки й потрапили на колгоспні ферми під нову колективну власність.

Якщо це правда, що смерть ліпша від життя в цілковитих злиднях, то усуспільненим тваринам випала гірша доля, ніж тим порізаним, бо колгоспні ферми перетворилися для них на місце уповільненого скону. Забезпечення худоби було абияке або й зовсім ніяке. Кормів для неї не вистачало, а господарі, від яких її відібрано, збайдужіли до долі усуспільненого поголів'я.

Наслідки були катастрофічні. Коли говорити про коней, то відсутність догляду і пошесть, що виникла в зимові місяці, вигубили сотні їх у нашому селі. В такий спосіб постала поважна проблема перед керівництвом колгоспу, бо сільськогосподарське виробництво, як і раніше, повністю залежало від кінної тяги. Отож із цієї причини й вирішили організувати кінську кампанію в нашому колгоспі.

Поголоска про те, що «товариш Черепін», повернувшись із райпартконференції, має про щось важливе повідомити колгоспників, розійшлася ще напередодні зборів. Конюхи передбачали, що справа торкатиметься коней. Вони про це здогадувалися тому, що «товариш Черепін», приїхавши з конференції, негайно перевірив, як у них з кіньми.

Збори й цього разу відбувалися в колишній церкві. Коли ми з матір'ю надійшли, вони вже почалися і людей усередині було повно-повнісінько. Промовляв, звичайно ж, «товариш Черепін».

Ті самі слова й заклики лилися з його вуст неперервним потоком. Цілою зливою слів він прославляв класову боротьбу та світову пролетарську революцію. Це був його улюблений коник, на якому він хвацько вигарцьовував, поки авдиторія дожидала початку основного дійства. Пробалакавши отак з годину, «товариш Черепін» нарешті змінив тему й підійшов до суті справи.

Нагадавши нам усім, що Радянський Союз має випередити капіталістичні країни всього світу, особливо Сполучені Штати Америки, він підкреслив, що коні — це надія майбутнього. Чого раптом «коні» заступили «трактори», на які були покладалися такі великі надії в численних недавніх промовах, — це вирішували в найвищих партійних інстанціях. Таких зиґзаґів колгоспникам не пояснювалося.

— Коней, товариші, коней і побільше коней! — вигукнув «товариш Черепін». — Нашій дорогій вітчизні потрібні коні, наша любима комуністична партія вимагає від нас коней! — Він зупинився на мить. Потім, утупившись очима в присутніх, повільно, але виразно процідив крізь стиснуті зуби: — Нам потрібно більше і то кращих коней, товариші! Таке наше гасло під теперішній момент.

Однак це нове гасло було втиснуто в зашоргану гамівну сорочку партійного торохтійства. А ще ж пару тижнів тому «товариш Черепін» пророкував добробут

теперішньому й прийдешньому поколінням, якщо члени колгоспу «збільшать плодючість свиноматок».

А іншим разом, говорячи про «продуктивність корів», він підкреслював, що, коли колгоспники розв'яжуть «молочну проблему», — її їм таки треба розв'язати, інакше й бути не може! — тоді Радянський Союз стане країною, де «ріки течуть молоком і медом».

Під час попередніх зборів селянам вдавалося незворушно висиджувати, зобразивши на обличчях зосереджені вирази, і лише після закінчення зборів слухачі вибухали хто сміхом, а хто й критикою.

Безглуздя «кінської промови» нічим не різнилося від безглуздя інших промов. Що коні чогось варті були в хліборобстві — це знали скрізь і всі. Але жоден з колгоспників (що перед ними «товариш Черепін» промовляв) не мав свого коня. Усіх же коней було усуспільнено. А тепер «товариш Черепін» запально пропонував, щоб колгоспники якось узяли та й збільшили йому кінське поголів'я. Принаймні так ми зрозуміли його.

— Нам потрібно розв'язати кінську проблему! — повторював знов і знов «товариш Черепін». —А, говорячи діялектично, щоб мати коней, то треба спершу мати лошат. Наше майбутнє, товариші, залежить від коней, бо верхи на конях нам буде легше й швидше досягти своєї мети.

Це вже було щось таке, що треба було розчовпати та почудуватись. Звичайно, ніхто з нас не тямив, що означало слово «діялектично». Отже, це місце промови лишилося для нас незрозумілим, в усякому разі для мене. Зате друга частина цього твердження була ясна. Ми всі вміли їздити верхи на конях. Я навіть уявляв собі, як то «товариш Черепін» верхи на коні здоганяє свою «мету». Але що він хотів нам цим сказати?

Перемовчавши хвильку — мабуть, для того, аби ми краще збагнули важливість його повідомлення, «товариш Черепін» мовив далі притишеним голосом:

— Але, товариші, навіть ця ділянка нашого суспільного життя не вільна від руїнницької діяльности наших клясових ворогів. І цей, найважливіший чинник нашого існування, заражений контрреволюційною діяльністю капіталістичних елементів.

Наш страх нараз перемінився в співчуття, коли в такий оце спосіб увагу було звернено на конюхів. Бо це ж явно їх обвинувачувалося і засуджувалось.

Голос «товариша Черепіна» загримів знову, а присутні насторожились, ховаючись один в одного за спинами.

— Що в нашому колгоспі діють вороги народу, то це — встановлений факт. Скільки лошат у наших стайнях? Ви навіть не знаєте! А скільки має народитись у найближчому часі? Чи хтось із вас може мені сказати? — Він змовк на секунду. — Ні, ніхто не може!

Люди сиділи мовчки. У цю мить кожний намагався нічим не виявляти свого почуття. Надмірний вияв емоцій — хай там з якої причини — щедро «винагороджувався» в минулому. Тож тепер, віч-на-віч з «товаришем Черепіном», що кидав селянам звинувачення у «низькій продуктивності колгоспних кобил», вони аж принишкли.

— П'ятнадцять! — вигукнув він. — Усього тільки п'ятнадцять лошат в усій нашій колгоспній фермі!

І тут через необізнаність «товариша Черепіна» з сільським господарством та його термінологією дійшло до ситуації, яка для селян була анекдотичною, але для тих, хто потерпав від неї, стала, на жаль, трагічною. Говорячи про кобил у колгоспних стайнях, він запитався, скільки з них «вагітні», вживши саме це слово. Старший конюх, до котрого звертався «товариш Черепін», пирснув сміхом, коли почув слово «вагітні» стосовно кобил. Це було щось небачене. Адже людей привчили слухати партійних вельмож з такою ж увагою, яку колись виявляли до священнослужителів.

Почувши сміх старшого конюха, «товариш Черепін» глянув на нього, а тоді на решту присутніх. Потім багатозначно відсьорбнув води зі шклянки. Старший конюх розгубився: його веселощі враз розвіялися від похмурого погляду партійного секретаря. До нього почала доходити вся серйозність ситуації, але було вже запізно.

— Ти смієшся! — ошкірився на нього «товариш Черепін». — Тобі це смішно. Мої слова — це для тебе смішки. Слова партії та уряду для тебе смішки! — Його голос наростав гнівом. В очах у нього пашів огонь.

Конюх побілів на обличчі і, аби якось урятувати себе, силувався щось промовити. Піднісши руки вгору, він пробурмотів:

— Я... Я тільки хотів сказати, що...

— Я все ще представник партії та уряду тут! — заверещав розлючений Черепін.

Зрозумівши, що йдеться, може, за те, жити йому чи не жити, конюх ледве встиг видушити з себе два-три слова вибачення, як «товариш Черепін» своїм криком знов його заглушив.

— Та мені смішно стало, бо ж кобил не називають «вагітними», тільки жінок... А кобила — жеребна!

Конюх так і не скінчив того, що хотів сказати. Він, мабуть, просто не міг знайти належного слова. Отож він знову став вибачатись за свою «дитячу поведінку», запевняючи, що то вийшло у нього незумисно, і просив пробачити йому, що перебив таку високоідейну й патріотичну промову.

Дотягши до кінця своє прохання, він наполохано повів очима круг себе, благаючи хоч якої-небудь підтримки. Але очі всіх були прикуті до «товариша Черепіна», а звинувачений безжально був полишений сам на себе. Колгоспники сиділи мовчки, чекаючи, що Черепін казатиме далі.

— Як бачите, товариші, — нарешті порушив тишу цей достойник, — інцидент, що тільки-но трапився, це чудовий приклад того, що товариш Сталін... — Промову урвали гучні й тривалі оплески. — ... товариш Сталін... — І знов хтось заплескав у долоні, але «товариш Черепін» не звернув уже на це уваги і провадив: — ... що товариш Сталін називає вилазками клясового ворога.

Тут він значливо зупинився, самовдоволено дивлячись на слухачів. Тоді знову перевів погляд на старшого конюха.

— То скажи нам, будь ласка, чому ж це у нас немає... а якщо і є там... то чому так мало... тих, як там ти їх називаєш... кобил? Чому, га? Можеш ти це пояснити? Ні, не можеш! Тут нема чого й пояснювати. І так усе ясно.

Розгублений конюх зірвався на ноги, намірившись сказати ще щось, тоді передумав, знову сів і підняв руку. Але ніхто того наче й не завважив. «Товариш Черепін» вів далі:

— Бо хіба можуть замкнуті в конюшні й міцно прив'язані до ясел кобили зробитися ото такими, як воно там називається у вас? — Він швидко проскочив повз останні слова й провадив: — Ні, ні, тисячу разів ні! Ніколи!!! І клясовим ворогам це відомо. Вони це знають дуже добре. Ось чому вони відділили кобил від коней, ось чому вони їх міцно прив'язують до ясел! Цим і пояснюється низька продуктивність наших кобил, і через це так мало лошат у нашому колгоспі! Ось через що наш колгосп ніколи не матиме достатньо кінського поголів'я, поки

існуватимуть такі умови й поки ці вороги народу орудуватимуть у наших конюшнях.

«Товариш Черепін» завершив промову з виразом самовдоволення, що так вправно впорався зі своїм завданням. Він ще раз ковтнув трошки води і сів. Як і раніше, у залі панувала цілковита тиша.

Та збори тривали ще кілька годин. Лише далеко за північ, коли мало не всі партійці виголосили кожен своє слово з осудом і обуренням поведінкою старшого конюха, — аж тоді збори закінчились. Нарешті до трибуни підійшов комсомольський ватажок для зачитання резолюції. Наскільки я пригадую собі, звучала вона десь так:

«Заслухавши доповідь секретаря партійної організації товариша Черепіна і взявши до уваги інструкцію районного партійного комітету про запровадження кінської кампанії у всерайонному масштабі, ми, члени сільгоспартілі імени Леніна, постановили негайно включитися до вищезгаданої кампанії. Запроваджуючи кінську кампанію, ми урочисто запевняємо нашу партію, усіх трудящих, і нашого дорогого й мудрого...»

Останнє речення потонуло у зливі гучних оплесків. Але коли тиша знову запанувала, він повторив: « ...ми зобов'язуємося добитися стопроцентної вагітности серед наших кобил».

Оплески зірвалися цілим шквалом. Резолюцію було прийнято одноголосно.

Наступного дня всіх конюхів познімали з їхніх посад і перевели на польові роботи. А старшого конюха забрали в район, і він зник безслідно.

У житті коней зайшли радикальні зміни. Щоб дати, за словами «товариша Черепіна», «кобилам можливість завагітніти», їх перестали прив'язувати у стайні. Таким був недвозначний наказ партійного секретаря.

Та, не зважаючи на всі нововведення в колгоспі у перебігу кінської кампанії, кінські проблеми так і не вдалося розв'язати, принаймні на той час. Сільські дотепники мізкували, що коняче питання залишилось у ганебному стані тому, що партійні й урядові вказівки і далі ігнорували одну важливу обставину. У партії — виглядало на те — не знайшлося нікого, обізнаного з істотною ролею жеребця у всій цій проблемі збільшення кінського поголів'я.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Одного ранку, коли я з'явився, як звичайно, до колгоспної контори, щоб одержати належну роботу на день, мені дали доручення одвезти голову колгоспу до райцентру. Не гаючи часу, я запряг коня до воза і, як тільки голова зібрався, ми вирушили в дорогу.

Мій пасажир, «товариш Маєвський», був із приїжджих. Його нам прислали з району. Здоровань років під сорок, він мав обличчя кругловиде й гладке і завжди чисто виголене. Ми ніколи так і не довідалися, ким він працював до того, як опинився в нашому селі, але кожному видно було, що він далекий від усього сільського. Найкоштовнішим особистим набутком його був наган, що звичайно до половини виступав із кобури у нього на поясі. У кабінеті наган завжди лежав на столі; хазяїн мав звичку брати його немов знічев'я в руки, коли відвідувач у чомусь пробував не погоджуватися з ним.

Тільки-но ми виїхали за село, Маєвський заснув ззаду на возі, так що дорога наша пройшла дуже спокійно.

У районі ми затримались недовго, і в обідню пору вже верталися назад до села.

День був чудовий, яскраво сяяло сонце. Повівав легенький вітерець і співали жайворонки. Минувши один поворот на шляху, я побачив далеко попереду якогось чоловіка. Він повільною ходою прямував у тому ж на-

прямку, що й ми. Під'їхавши трохи ближче, я впізнав його: це був Василик, мій далекий родич і наш сусід.

Ця несподівана зустріч видалася мені дуже прикрою. Щойно кілька днів тому в наше село приїздила міліція, шукаючи його. А тепер він осьдечки, за яких пару сот кроків від мене. Через дві-три хвилини я порівняюся з ним, і — я це добре знав — він обізветься до мене. Це означало певну смерть, бо ж на моєму возі був найлютіший тип із сільського начальства.

Я натягнув віжки і притримав трохи коня, але це нічим не зарадило, бо Василик шкандибав надто повільно. Раптом я побачив вузький путівець праворуч від головного шляху. Мене ніби щось підштовхнуло, і я завернув коня туди. Я був певний, що Василик невдовзі зверне на стежку через поле лівобіч, адже то була найкоротша дорога до нашої хати.

Та цей путівець був дуже нерівний, і торохтіння та шарпанина майже відразу пробудили мого пасажира. Я вдавав, наче дрімаю. Це збісило Маєвського. Він штурхонув мене в спину чоботом і наказав вернутись на головний шлях.

Я спробував ще раз об'їхати Василика, пустивши коня галопом. Але хоч як швидко ми оминали Василика, Маєвський усе таки помітив його. Він наказав мені зупинити коня і скочив з воза. Василик побачив його, зрозумів небезпеку й чкурнув у пшеницю. Маєвський побіг слідом за ним. Трохи згодом я почув постріл, відтак ще один, тоді скрик і ще третій постріл...

До воза Маєвський підходив, аж сяючи від задоволення.

— Втекти хотів, — сказав він, обтираючи наган. А тоді, ні сіло ні впало, прицілився ним коневі в голову. Цю хвилину обличчя його випромінювало щастя.

— Велику помилку він зробив, — мовив він далі, звертаючись не так до мене, як до себе. — Не знав, що то значить мати діло з червоним партизаном. Що ж, тепер знає...

Ховаючи нагана в кобуру, він хвалькувато додав:

— Сотні контриків пробували втекти від мене і ні один не уник смерти!

А тоді зиркнув у мій бік.

— Так, так, — процідив він крізь зуби. — Так, так, то ти хотів допомогти йому.

І поліз назад на воза, а через хвилину-дві знову, здається, заснув твердим сном.

Василикова доля, як уже бути точним, вирішилася ще тієї лютневої ночі, коли кількасот моїх односельців було заарештовано й вивезено на заслання. Його батько, хоч і бідняк, дістав наличку куркуля і внаслідок цього з усією родиною, включно з Василиком, опинився серед арештантів.

Відтоді минуло з рік часу, коли котрогось дня ми отримали непідписаний лист з північного морського порту Архангельська, в якому повідомлялося, що Василика застрелено при спробі втечі з табору.

Та ось одного червневого вечора, коли ми вже вкладалися спати, почувся стукіт у наші двері й чийсь голос знадвору. Завагавшись на хвильку, я відчинив двері. В хату ввійшов хтось такий, що в ньому ледве можна було впізнати людину. Та в мене чомусь не було сумніву, що то Василик. Тиснучи мені руку, він силувався всміхнутись. Виглядав він украй виснаженим. Одяг на ньому був подертий і брудний, ноги обмотані якимсь ганчір'ям.

— А ми чули, що тебе застрелили! — скрикнула мати, впізнавши Василика. — А що трапилося з твоїми мамою і татом та й з усіма?..

— Та я й справді мертвий, — урвав він, пробуючи ніби жартувати. — Я тільки привид. Чи ви коли бачили привида?

Те, що він нам розповів, направду таки скидалося на вісті з того світу, які хіба лише привид і міг знати. Я переповім усе те точнісінько так, як ми почули від нього.

... Та лютнева ніч була морозяна й заметільна. Валка саней з арештованими селянами виїхала з села під конвоєм міліціонерів та гепеушників, озброєних гвинтівками і кулеметами.

Дорогою до станції сталася низка трагічних подій. Один підліток років шістнадцяти спробував утекти. Він скочив з саней і метнувся в якийсь двір, але кулеметники пришили його вогняною чергою до землі. Хлопця було поранено; його схопили й притягли назад до валки. Не вважаючи на поранення, охоронці прив'язали його мотузками до саней. Рана та виявилася смертельною, і він помер ще до того, як валка доїхала до залізничної станції.

Разом з однією сім'єю на санях їхав рядовий гепеушник. Без огляду на людей круг нього, він почав чіплятися з сороміцькими пропозиціями до молодої дівчини з тієї сім'ї. Коли він уже дуже розпаношився, мати дівчини не витримала й дала йому ляпаса. Конвоїр вихопив наган і пострілом упритул забив матір.

Коли прибули на станцію, до дівчини підійшов старший з ҐПУ, начальник конвою. Голосно, щоб усі довкіл почули, він заявив, що конвоїр застрелив її матір з мотивів самооборони. Мовляв, її мати, «заарештована як ворог народу», напала на охоронця з метою викликати бунт між куркулями, транспортованими на заслання. Отож дія гепеушника була законна, патріотична і навіть героїчна. Дівчину та її двох менших братів забрали тоді з колони і більше вже ніхто їх і не бачив.

Вістка про хлопця й жінку ще не встигла дійти до кінця валки, як уже сталося кілька інших випадків. Декілька чоловіків похилого віку, між ними і мій дядько Гаврило, не витримали труднощів дороги й брутальности з боку охорони й померли на півдорозі до станції. Котресь молоде подружжя водночас покінчило з життям, перетявши собі вени.

А що безперестанку йшов сніг, то деякі сани загрузали в ньому, і тоді зупинялася вся колона. Під гуркіт пострілів і крики міліціонерів та гепеушників, вереск немовлят та жіноче голосіння й плач чоловіки мусили підпрягатися до коней і витягувати сани з заметів.

Не доїжджаючи до станції, валка завернула на путівець, що провадив до товарняка серед поля на запасній колії. Передні кілька вагонів були вже вщерть заповнені арештованими селянами з сусідніх сіл. Біля кожного вагона стояли на варті червоноармійці.

Коли до поїзда підтягнулася вся валка, начальник ҐПУ передав наказ усім залишатись на своїх санях. Охоронці зайняли позиції навколо валки. Не гаючи часу, старший з гепеушників рушив від саней до саней зі списком у руках, вичитуючи з нього прізвища та імена. Відібрані в такий спосіб групи людей відводили зразу під конвоєм до потяга й заганяли одну за одною у вагони.

Коли заповнили й замкнули перший вагон, стало ясно, що жінок відокремлюють від чоловіків, а дітей від батьків. З усіх частин валки почулися розгнівані голоси,

чоловіки домагалися права їхати всією родиною разом. А один хлопчак кинувся бігма до вагона, де вже були його батьки. Враз понад людськими головами пройшлася кулеметна попереджувальна черга, але хлопчак не спинив бігу. Тоді пролунали один за одним три прицільні постріли й хлопчина впав мертвим.

У ту мить загальне збудження обернулося відвертим вибухом. Люди сипонули врозсип і зчинилася колотнеча. Кілька чоловіків рвонулося від колони в бік кущів поміж залізничною колією і полем. Один з возіїв саней напнув віжки і спробував від'їхати саньми вбік від станції. Вартові почали стрілянину, й ті, які шукали рятунку в кущах, непорушно застигли на снігу. Той, що тікав саньми разом з родиною, також не уник смерти. Кулеметна черга накрила їх усіх: чоловік і жінка загинули на місці, а чоловікова старенька матір і троє дітей були поранені.

Під націленими на них зусібіч цівками приречені на вигнання селяни мусили врешті припинити опір, і порядок та спокій відновилися знову.

Широко роззявлені пащі вагонів-телятників поглинали гурт за гуртом бранців. Коли всіх повантажили, двері вагонів позасували й замкнули, а біля кожного вагона поставили вартових. Забитих полишили лежати на землі.

Василик потрапив ув останній вагон. Йому пощастило, що він був разом з усією сім'єю. Але хлопцеві мукою було дивитись на те, як тяжко доводиться його батькам і сестрі в цих жахливих умовах. У їхній вагон, призначений для перевезення живої худоби, напхали не менш як півсотні чоловік. Ніяких ні полиць, ні лавок там усередині не було. Та й взагалі доводилося тільки сидіти на голій дерев'яній підлозі з дірками: бракувало місця навіть для хворих, щоб покласти їх.

При зачинених дверях у вагонах було зовсім темно. Тільки через шпарини в стінах вагона пробивалися благенькі стяжки денного світла. Панував суцільний шарварок: ті, котрі стояли, шукали собі місця сісти, а по тих, котрі сиділи, топталися стоячі. Зчинилися крики й сварки, жінки плакали за чоловіками, яких загнали до інших вагонів, діти просили їсти, а всі разом тремтіли від холоду.

Брак харчів та відповідної одежі дошкуляв найбільше. Вигнанцям не дозволили брати з собою нічого зі свого май-

на, крім речей особистого вжитку, що їх вони здужали нести в руках. А оскільки ніхто не підозрював, що їй чи йому доведеться покинути не лише домівку, а й рідне село, мало хто здогадався взяти з собою бодай те найнеобхідніше.

Для задоволення природних потреб слугував металевий бак, поставлений посеред вагона на всіх п'ять десятків чоловік. Біля нього завжди гурмилися люди, чекаючи своєї черги. Добиратися туди доводилось просто через голови тих, що сиділи на підлозі. Через цю прикру обставину ще більше поставало суперечок, а то й бійок.

Спроби привернути увагу начальства до цих нестерпних умов виявилися безуспішними. Отак у голоді й холоді, запхані в смердючі вагони, вигнанці розпочали свою примусову мандрівку до невідомого місця призначення. Потяг рушив десь опівночі. Коли переїхали мостом через Дніпро, усім стало ясно, що їх везуть на північ. Їхав потяг повільно, часто зупиняючись. Бувало, він простоював годинами. На одній із зупинок двері відімкнули й до половини відсунули. Перше, що побачили перед собою арештанти, були два червоноармійці з гвинтівками навперевари. Ще кількоро рядових стояло напоготові з мішками й відрами. Начальник конвою оголосив, що зараз роздаватимуть по буханцеві хліба на чотирьох осіб та по оселедцеві кожному. Питну воду будуть роздавати з відер. Арештованих перестерегли, що відра — державна власність, і кожен у вагоні повинен пильнувати, аби її не було ушкоджено. І ще належалося вибрати одного «старшого» на вагон, щоб той відповідав за розподіл їжі й води і стежив за порядком та «чистотою» у вагоні, в якому й далі не було ніяких санітарних вигод.

Після таких коротких настанов військові всунули у вагон мішки з хлібом та оселедцями й кілька відер з водою, і двері знову замкнулися.

Серед зголоднілих людей відразу почалися колотнеча й сперечання. Кожний мав свою власну гадку, як поділити їжу й воду, і міркування ці висловлював уголос. Дужчі відпихали слабших. Сварки й передрачки супроводилися жалібним скиглінням дітей.

Цілою проблемою виявилося вибрати старшого з-поміж групи, бо його обов'язки вже самі собою наближували б цю особу до начальства. Та сяк чи так, але врешті вибрано одного і розпочали поділ харчів.

Над ранок другого дня подорожі поснулих в'язнів розбудив розпачливий жіночий зойк: у жінки помер чоловік. Під час бунту на сільському майдані його поцілила в ногу куля. Своє поранення він приховав перед ґепеушниками, боячись, що його розлучать з жінкою, а потім приб'ють десь у в'язниці ГПУ. Отож до рани потрапила інфекція й призвела до смерти. На наступній зупинці тіло забрали з вагона. Жінка небіжчика, ридаючи, благала конвоїрів, аби дозволили їй бути присутньою при похороні, але її навіть з вагона не випустили. Ті, що виносили мертвяка, казали, що за ніч повмирало багатенько арештантів, а їхні трупи поскидали купою на платформі.

Ця перша смерть у вагоні дуже вразила людей. Тепер поменшало плачів і зойків, ущухли лайки й суперечки. Кожен усвідомлював, що наступним покійником може стати він чи вона.

Потяг хоч і повільно, але таки посувався вперед. Ставало дедалі холодніше. Всупереч загальним сподіванням, у Москві на вантажній станції потяг довго не затримався. Після коротенької стоянки почувся довгий гудок, і ешелон рушив далі. Вогні Москви мали змогу побачити крізь щілини тільки ті, що сиділи під стінами.

Наступною зупинкою був Александров. Тут уже стало нестерпно холодно і вигнанці в товарняку страшенно потерпали. На цій станції Василик втратив матір і сестру. У матері, що заснула навсидячки, стався сильний серцевий приступ, і вона так і не прокинулася. Коли забирали її тіло, дочці дозволили вийти з вагона враз із тими, які виносили тіло, а Василикові з батьком того привілею відмовили. До вагона сестра не повернулася разом з носіями; казали, що її затримав начальник конвою.

Коли потяг рушив далі, Василиків батько мовчав. Він не виявив ні жалю, ні хвилювання, і тільки повторював час від часу: «Любі мої дівчатка, любі мої дівчатка...»

Після Александрова потяг ішов уже швидше. Багато міст і сіл він минув не зупиняючись. А сніг падав безнастанно.

З написів з назвами станцій знати було, що потяг рухається в напрямку до міста над Білим морем — Архангельська. Але куди саме везуть — ніхто точно не знав.

Аж на двадцяту ніч подорожі потяг зупинився. Крізь шпарки в стінах не можна було запримітити жодних

слідів людського житла, та пожвавлена метушня конвоїрів підказувала, що це не така звичайна собі зупинка.

Коли вранці двері відчинилися, то замість видати кожному денну пайку харчів та води, конвоїри наказали всім виходити з вагона й ставати коло нього рядком. Хто сам не в силі був вийти, того виносили й клали на сніг. Увесь потяг і його живий вантаж конвоїри оточили звичним своїм кільцем. Більшість із них були уродженці Середньої Азії.

Як тільки всіх виладувано, порожній товарняк від'їхав. Для родин виселенців, які залишались у цій безмежній і безлюдній пустелі, зникнення потяга було наче символом, що це вже кінець усього. Василикова перша думка була, що тут буде його могила, що тут їх усіх і постріляють на місці.

Навколо ніщо не свідчило про ознаки життя: ніде ні доріг, ні будівель, тільки покрита снігом рівнина навсібіч на неозорі кілометри. Лише кілька опушених снігом бадилин та кущів порушувало де-не-де одноманітність приполярних обширів. А ген-ген на обрії мріла темна смужечка лісу — ото очевидячки там і було місце призначення бранців.

Начальник конвою попередив, що кожен, хто спробує вийти з колони, буде застрелений на місці. Після перекличку колону повели. Хворих, що не здужали йти пішки, залишили під охороною на місці. Нікого з них опісля вже ніхто не бачив. Дітей, які не могли самі долати таке бездоріжжя, несли на руках батьки. Пересуватися крізь ці сніги й дорослим було надзвичайно важко, тож кожен ступав у слід, протоптаний конвоїрами, які провадили до лісу.

Тоді стояла найхолодніша для цих країв пора, і з півночі з несамовитою силою мела хуртовина. Бредучи глибоким снігом, арештанти замочили собі ноги, що швидко почали мерзнути. Багато хто з в'язнів почав відставати, і їх залишали ззаду.

Василиків батько заслаб ще у вагоні під час етапу — мабуть, схопив запалення легень. Василик допомагав йому йти, скільки міг, та хворий і ослаблений старий урешті впав і вже не зміг підвестись. Один чоловік у колоні поміг синові звести батька на ноги, і далі Василик став його нести. Іти з батьком на спині через глибокі сніги було дуже важко, але він не хотів полишити батька на загладу. Начальник конвою помітив їх двох і нака-

зав Василикові покинути батька. Хлопець не послухав наказу: йому не сила було кидати батька в снігу на видиму смерть. Тоді начальник гукнув конвоїрів, і два здоровенні монголи підступили ближче, збили Василика з ніг і вирвали від нього батька. Тільки тоді син помітив, що батько вже неживий. Під гвинтівкою конвоїра він мусив залишити батькове тіло серед снігів.

Після трьох чи й чотирьох годин виснажливого шкутильгання в глибоких заметах колона врешті добралася до місця призначення в глибині лісу.

Довкруги тут панувала тиша: ані не зворухнеться, ані не шелесне ніщо. Земля вкрита сніговою плахтою. З усіх боків стояли високі темні сосни, гілля яких звисало під тягарем снігу та інею. Під ними трохи віддалік видніло кілька малих хижок — єдина ознака людської присутности. То були приміщення, побудовані спеціяльно для охоронців, як пізніше довідались етаповані.

Начальник конвою оголосив засланцям, що тут буде їхня нова домівка. Він пояснив, що як «ворогів народу» їх треба було б знищити, але уряд вирішив дарувати їм життя в надії на те, що вони почнуть жити по-новому. Далі він ще сказав, що засланців поділять на три робочі групи.

Перша група, до якої ввійдуть молоді й здорові, буде працювати в лісі як лісоруби, друга група обгородить селище огорожею з колючого дроту, а остання група будуватиме житло. До цієї, третьої, групи включено всіх жінок та дітей. Начальник запевнив засланців, що потрібні інструменти ось-ось привезуть. Харчів так само не було, і хоч він знав, що люди з етапу не їли нічого цілий день, це його не обходило. Він вважав, що нічого їм не станеться до ранку, коли привезуть харчі. Далі він наказав чоловікам поробити сякий-такий захисток для своїх родин і розкласти вогнища, щоб перебути ніч, яка швидко насувалася.

Підтримувала цих селян на дусі, коли вони готувалися до своєї першої ночівлі в цій приарктичній тайзі, тільки благенька надія на те, що якось пощастить вижити та ще й, може, повернутися колись до своїх домівок.

Всі, хто ще тримався на ногах, розсипалися в лісі. Не маючи ні сокир, ні якого іншого знаряддя, вони тільки завдяки своєму заповзяттю спромоглися поставити тимчасові прихистки-балагани й розпалити багаття ще до того, як зовсім запала ніч.

Василик пристав до однієї знайомої сім'ї, щоб з ними разом зліпити халабуду з соснових гілок, але вона не дуже й захищала їх від північного морозу. Так і просиділи всі люди цілу ніч навколо своїх вогнищ у той час, як лютувала хуртовина й завивав вітер. А сніг раз у раз загрожував, що загасить полум'я.

Нарешті настав ранок і буря вщухла. Начальник конвою наказав усім засланцям зібратись в осередді табору. Кожен мусив зайняти місце в строю для переклику, включно з дітьми та хворими. За ніч чимало людей померло: хто від холоду, а хто від виснаження й недоситу. Тіла померлих наказано було перенести на галяву посеред табору й покласти перед строєм, оскільки їх теж треба було перелічити й звірити за списком.

Після переклику один з конвоїрів зачитав різним бригадам, яке робоче завдання на них покладається. Потім видали всім харчові пайки, бо вночі якраз прибув транспорт з харчами та знаряддям до праці.

Василика призначили в бригаду лісорубів і того ж ранку послали на роботу в ліс.

Він був сповнений рішучости таки втекти, щоб знайти й поховати батькове тіло, певний чомусь, що воно все ще лежить там на полі, де він його востаннє бачив. Крім того, Василик тішив себе надією в дорозі додому розшукати свою сестру, яку забрали в Александрові. Та кілька його спроб вирватися з неволі завершилися невдачею: охорона була занадто пильна й досвідчена, щоб дати змогу «ворогові народу» так легко втекти, і за кожну спробу Василика суворо карали, хоч жодні покарання не могли відстрашити хлопця від його наміру, а лише зміцнювали в ньому рішучість.

Більш як два роки минуло, поки нарешті Василикові пощастило таки з утечею.

У травні 32-го року, коли він все ще працював як лісоруб, а його бригада вантажила дерево в залізничні вагони, він познайомився з одним залізничником, також українцем, раніше засланим у ці місця. Цей новий приятель дав Василикові одяг і пару чобіт. Аж отак, перевбравшись у більшменш звичайну одежу, спромігся він ошукати конвоїрів.

Переховуючись у паротязі, як кочегар, дістався він до Архангельську, хоч це було якраз у протилежному напрямку від мети його мандрівки. Звідси він прислав нам

у село того непідписаного листа, надіючись збити зі сліду органи розшуку. Відтак почав добиратись, переважно вантажними потягами, ближче до України.

В Александрові він зупинився ненадовго, аби розшукати сестру й могилу матері, але марно. Гробокопи на цвинтарі не могли пригадати собі, чи закопували жінку, яка б з опису була подібна до його матері. Не зміг він знайти і батькової могили, та й про сестру нічого не дізнався. Врешті він зрозумів, що даремні його розшуки за річною.

Новий знайомий, адресу якого дав йому той залізничник, нарадив Василикові податись до Москви. Він казав, що у такому великому місті куди легше буде оминути міліцію. Тож Василик вирішив спробувати щастя там, хоч без спеціяльного дозволу в Москву не пускали нікого. Він прибув туди попутним товарняком, до якого вскочив на ходу.

Але Москва не надавалася для Василика. Він погано говорив по-російському, та й зовні надто був схожий на українського селянина, на яких тоді скрізь полювали, як на зайців. Крім того, там йому неможливо було знайти працю. Скрізь, куди він звертався по роботу, питали документів. Щоб його знову не зловили й не кинули за грати, він вирішив повертатися на свою батьківщину, в Україну.

Мавши вже досвід, як користуватися залізницею без усяких квитків, Василик до Києва дістався без особливих пригод. Тут він знов заходився пробувати, чи не вдасться десь зачепитись за роботу, але так само без успіху. Кожен пізнавав у ньому селюка, а селянам заборонялося залишати село без спеціяльного дозволу.

Кінець-кінцем він поклав собі вернутись до рідного села. Так він прибився до нас. У нашій хаті Василик пожив кілька тижнів, та йому ж хотілося працювати і взагалі бажано було довго не затримуватись в одному місці, отож він вирішив перебратися до міста. Після ще однієї безуспішної спроби знайти роботу в місті він вертався знову в село, та тільки для того, щоб знайти собі смерть від руки Маєвського.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Коли ми з «товаришем Маєвським» в'їхали в село, він прокинувся й наказав мені зупинитися біля сільради. Першому ж міліціонерові, якого ми перестріли, він заявив, що я заарештований і звелів посадити мене у в'язницю.

Після вивезення куркулів хату мого дядька Гаврила перетворили на приміщення сільської ради. Оточена охайними надвірними прибудовами й розкішними деревами, вона дуже привабливо виглядала ззовні й була досить простора всередині, щоб умістити в собі все сільське керівництво. А те, що й стояла вона в центрі села, було ще одною причиною, чому начальницький вибір випав саме на неї. Устаткувавшись з усіма вигодами у новій конторі, сільрадівське начальство подбало й про досі не знану в селі інституцію — тюрму. Для неї нашвидку переробили дядькову комору, повикидавши звідти все комірне причандалля і зробивши в стіні отвір замість вікна.

Опинившись у цій буцегарні, я зрозумів, що на мене лягає вина за спробу допомогти «ворогові народу» ухилитися від «радянських законів і волі трудящих». Коли мої очі потроху призвичаїлись до навколишньої темряви, я розпізнав своїх в'язничних товаришів: тут сиділо вже з дванадцятеро односельців. Майже всі вони були мені

знайомі, а поміж ними й Дмитро, наш сусід і далекий родич. Він, орючи колгоспну ниву, натрапив лемешем на камінь і надщербив плуга. Дарма що така халепа траплялася частенько, бригадир сказав, що Дмитро це зробив зумисне, аби вповільнити виробничі темпи й зменшити врожай у колгоспі. Дмитро спочатку сприйняв слова бригадирові за жарт. Та коли побачив, що той говорить цілком поважно, не стримався й зацідив бригадира в обличчя. Ну і через це опинився під арештом.

Яких п'ять років тому Дмитро оженився з дівчиною-красунею, а два роки опісля став батьком. Була то найщасливіша хвилина в його житті, казав він мені. А тепер його щастю, а можливо й життю, приходив кінець.

Подібний випадок довів до тюрми й іншого мого сусіда. Він також орав у полі плугом, а кінь спіткнувся й розтягнув сухожилля на нозі. І таке часто траплялося, але «товариш Черепін» був іншої думки. Він заявив, що сухожилля ушкоджене внаслідок недбалости орача, і запроторив мого сусіда в буцегарню, одірвавши чи не навік від хворої жінки й чотирьох дітей.

Застав я тут також батька мого приятеля-однокляснника. Я кликав його дядьком Петром. У селі він більше був знаний на прізвище як Шост. Я не дуже й здивувався, побачивши його тут у тюрмі, бо Шост належав до тих, які й досі відмовлялися записатись до колгоспу.

Шост був бідняк і взагалі в певному розумінні типовий український селянин тих часів. Він мав десь так із шість десятин чорнозему, пару коней, корову, одного чи двох кабанів і кількадцять курей там, качок та гусей. Жив він у старій хаті, та й господарські його прибудови були не в ліпшому стані. Сама хата мала дві половини: в одній — комора переховувати зерно та інші сільськогосподарські продукти, друга правила за оселю. Вона складалася тільки з двох кімнат. Передня кімната служила водночас вітальнею, кухнею, їдальнею і вмивальнею. Друга була спальнею, в якій спала вся сім'я. Обстанова була проста й невибаглива. Стояла там довга лава вздовж однієї стіни, а в кутку — стіл з кількома саморобними ослонами. На східній стіні висіли образи, а на передній — кілька родинних фотографій.

Тоді рідко в кого з селян можна було побачити в хаті справжнє ліжко, не було його і в Шостів. Родина спала

на широкій дерев'яній лаві й на печі. Долівка була глиняна, покрівля — солом'яна, стіни побілені вапном.

Шост ніколи не тримав наймитів, бо в нього на господарстві роботи вистачало тільки для членів сім'ї. У маловрожайні роки йому доводилося ще й підробляти, щоб прогодуватися з родиною цілу зиму. Він їздив до поблизьких міст і працював там на будівництві шляхів або й деінде, ночував разом з іншими сезонниками в бараках, аби заощадити з невеличкої платні грошей і придбати більше харчів для родини.

Навесні Шост завжди повертався до рідного поля. Він вірив у свою земельку, як у Бога. День і ніч він гибів на полі й радів, дивлячись, як достигає врожай на його нивці. Але так чи інак, а хліб у них на столі не переводився.

Бувши порядною людиною, він, як і всі українські селяни, мав розвинуте почуття самоповаги й дуже любив бути незалежним — обидві ці риси передались йому від козацьких предків.

Коли більшовики заходилися колективізувати селянські господарства, Шост показав себе стійкою і непокірною особистістю. Вступати до колгоспу він рішуче відмовився. Протягом кількох поколінь це поле належало Шостам, і він сподівався передати його ще й своєму синові, коли старість уже не дозволить йому самому ходити за плугом. А потім земля ця належатиме його внукові, і так воно й далі триватиме, як од віків заведено.

На цій латці землі Шости пережили не одну війну і не одне чужовладдя. Вони виростали на цій землі й звідси розходилися в широкий світ, часом уже й не вертаючись назад, але завжди в них жевріла думка, що саме тут їхня рідна домівка. Відмовитись від своєї землі Шостові було однаково, що відмовитись від життя.

Щоб зломити його, сільрадівці й організатори колгоспу не зупинялися ні перед чим. Наймогутнішою зброєю в їхніх руках було оподаткування. Вони обкладали його грошовими й натуральними податками. Коли Шост гадав, ніби вже розрахувався, сплативши все, що вимагалося, на нього накладали нові побори, аби відібрати ще більшу частку того, що давала йому земля.

Нарешті настав такий день, коли в Шоста вже не лишилося ні грошей, ні зерна на сплату податку. Тоді в нього забрали коней, а потім корову, ще потім — і реманент.

А Шост — зламаний, але нескорений — все не поступався. Тож одного дня прийшли люди у формі й заарештували його. Шоста оголосили куркулем і, звісно, приліпили йому наличку «ворога народу».

І ось тепер він сидів у тюрмі. Він просив мене, щоб я й далі дружив з його сином Іваном, коли вийду на волю. Він був певний, що мене випустять, бо я ж вважався ще неповнолітнім. На той випадок, якщо якесь горе спіткає його жінку, він переказував прохання до моєї матері заопікуватися Іваном та його донечкою Варкою. Це були останні Шостові слова до мене, які він ще міг вимовити. Потім я вже чув тільки важке його дихання й тихе схлипування.

Надворі стояла вже темінь, коли ми почули брязкіт ключів і голос міліціонера, який викликав на ім'я тих, кому принесли харчі з дому. Аж тепер мені відкрилася ще одна трагічна сторона тюремного побуту.

Коли я сказав про те, що зголоднів, товариші по камері пояснили мені, що ніякої їжі я не дістану, якщо мені з дому не принесуть. Мені також розповіли, що немає ніяких приписів щодо харчування та інших видів обслуговування арештантів. Про харчі й постіль мають подбати самі ув'язнені. Хто мав сім'ю, той міг сподіватися, що йому принесуть щось поїсти, а самітні були полишені на ласку співв'язнів. Але ж тоді була пора голоду на селі. Єдині харчі, що їх ще мали селяни, а отже і в'язні, — це були городина та садовина.

Коли міліціонер видав усі передачі й замкнув двері, а камера знову потонула в темряві, я якось відчув, що не всі арештанти отримали вечерю. Я також не отримав її, та я й не сподівався на це, бо знав, що моя мама ще не довідалася про мій арешт.

На щастя, я недовго побув під арештом. Десь після півночі мене розбудили й наказали забиратися геть з тюрми. А надворі чекала на мене мама. Дорогою додому вона розповіла, що стривожилася, не дочекавшись мене ввечері з роботи, і кинулась шукати. Не так важко було їй дізнатись, де я, важче виявилося розшукати ініціятора мого арешту — «товариша Маєвського». Нарешті вона знайшла його в якоїсь молодої жіночки й почала благати, щоб він звільнив мене. Але той і слухати її не хотів, повторюючи раз у раз, що між неповнолітнім і повнолітнім «ворогом народу» нема ніякої різниці. Але мати не відставала від нього, і врешті він погодився черконути записку

міліціонерові з уповноваженням випустити мене. Мамі здалося, що Маєвський це зробив, тільки щоб похизуватись перед коханкою, яке всевладдя він має в селі.

Я розповів мамі про вбивство Василика, і, порадившись гуртом, ми вирішили, що взавтра вдосвіта ми з братом підемо шукати його тіло, аби хоч поховати по-людському.

Намір цей був вельми небезпечний для нас. Адже Василик був син куркуля, а політична атмосфера в ті дні стояла така, що кожен, хто мав будь-які стосунки з людьми цієї категорії, сам вважався куркулем.

Та мама не зважала на небезпеку, що загрожувала нам усім. Василика треба було поховати як належалось, а там — хай буде, що буде.

За вікнами ще й не сіріло, коли мама розбудила нас двох і дала нам останні настанови. А коли ми вже виходили з хати, увіпхнула мені в кишеню якийсь папірець. То, сказала вона, молитва, яку треба прочитати над могилою небіжчика, поховавши його. Вона ще й попередила, щоб я, коли прочитаю, відразу знищив папірця, бо буде біда, як знайдуть у мене цей речовий доказ. Мама поцілувала нас на дорогу, і ми вирушили виконувати свою сумну місію.

Поки ми дійшли до місця, де Василика спіткала смерть, настав чудовий літній світанок. Небосхил на сході спершу зайнявся червоною загравою, а потім з неї викотилося сонце, схоже на величезну вогнисту кулю. Пшеничні лани навкруги завмерли в тиші, самі тільки перепілки видзвонювали ранкову пісню.

Василика ми знайшли, не довго й шукавши. Тіло його лежало недалечко від шляху серед високих стебел пшениці. Земля навколо просякла кров'ю, а різні мухи, мурашва та комашня роїлися над небіжчиком і повзали по тілу. Ми відразу ж заходилися копати могилу. Не легко то було для двох виголоджених підлітків — викопати яму в твердому ґрунті, але ми таки впоралися з цим. Одну стінку ями ми зробили похилою, щоб легше було скотити в неї тіло. На дно натрусили трохи соломи. Тіло загорнули в ряденце, принесене з дому, і схилом обережно стягли в яму. Тоді хутко закидали тіло землею, зрівняли яму і поставили хрестика з двох патичків, які злагодила мама. Я прочитав молитву, яку вона дала, а потім, знищивши папірець, ми побрели додому з важким болем у наших серцях.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Рік 1932 став свідком останньої битви з доби колективізації: це була битва за хліб, а точніше кажучи — за врожай 32-го року. По один бік у ній виступала комуністична влада, а по другий — ледь живе з голоду селянство. Владні структури йшли на все, аби тільки викачати з села якомога більше сільськогосподарської продукції, без огляду на наслідки своїх дій. Селянство, що вже стояло на краю голодної смерти, з останніх сил намагалося зберегти рештки харчових припасів і, всупереч відвертим намаганням властей, утриматися при житті.

Читачам слід нагадати, що до самого кінця 1931 року комуністи вели свою антиселянську війну під прикриттям гасла ліквідації «куркульства як кляси». Але в 32-му році постала інша ситуація: так звані куркулі були вже фізично знищені, а колективізація, коли не говорити про невелику кількість одноосібників, які все ще чіплялися за свою незалежність, завершена. Отже, тепер боротьба точилася між комуністичною потугою і вже колективізованим селянством; кампанію за колективізацію змінила хлібозаготівельна кампанія.

Затяжна й холодна зима 31 — 32-го років дуже звільна піддавалася наступові весни. До квітня сніг уже розтанув, але стояла мрячна й дощова погода. Часто важкий туман облягав село, немов прагнучи приховати від стороннього

ока убозтво нашого існування. А потім холодні вітри розганяли туман, приносячи замість них студені зливи.

Десь під цю пору становище селян зробилося просто розпачливим. Це була незабутня весна 32-го року, коли настав голод і почали траплятись перші випадки голодної смерти. Пам'ятаю ту нескінченну процесію жебраків на всіх шляхах і стежках, що сунули від хати до хати. Вони були на різних стадіях голодування, брудні й обшарпані. Простягаючи руки, вони благали їжі, хоч якої-небудь їжі: картопельки, бурячка чи бодай якогось зеренця. То були перші жертви голодомору: нужденні чоловіки й жінки, бідні вдови й осиротілі діти, які не мали ніякої надії вийти живцем з цього жахливого випробування.

Декотрі зголоднілі селяни все ще намагалися заробити на харч якоюсь роботою в селі чи поза селом, їх часто можна було бачити, цих смутних, змарнілих чоловіків, що з сокирою чи з лопатою снували від двору до двору, шукаючи роботи. Може, хто найме їх перекопати город чи нарубати дров. Вони ладні були це зробити за якусь пару картоплин. Та небагато хто з нас мав і ті дві зайві картоплини.

Голодні нуждарі юрбами вкривали картоплища: вони шукали на полі бодай картоплини, що залишалась від торішнього врожаю. Байдуже, яка вона була, — морожена чи зогнила, — її все ще можна було спожити. Інші тинялися лісом, шукаючи їжі. Людно було й над берегами річки: там довкола було чимало свіжої зелені — молодих пагінців очерету та іншого водяного ростива. Можна було спіймати що-небудь їстівне і в самій воді.

Але більшість тих, що шукали, як прохарчуватись, за звичкою попередніх років ринули до міста. Там завжди легше було знайти яку-небудь роботу — чи то в парках, чи прибирати подвір'я або замітати вулиці. Однак тепер часи змінилися. Тепер заборонялося наймати селян на будь-яку працю в місті. Ця заборона мала подвійну мету: не тільки стримати відплив робочої сили з колгоспів, але також — і це було головне — унеможливити селянам одержання в містах харчових пайок.

Були й такі селяни, що шукали порятунку на міських базарах. Вони несли туди на продаж свою найкращу одежу ще з дореволюційних часів, якісь родинні пам'ятки, вироби ужиткового мистецтва, жіночі оздоби, що передавалися від покоління до покоління, домоткані сороч-

ки, рушники й обруси, прикрашені традиційною національною вишивкою, українські килими ручного тканння та інші цінності. Усе це продавалося напівзадарма або вимінювалося за що-небудь їстівне. Але багато виголоднілих селян приходили на базар не для того, щоб купити щось або виміняти: вони не мали чого виносити на продаж і не мали грошей для купівлі. Просто ці прилюдні місця були для них останньою можливістю знайти якийсь харч. Тож і оселялись вони там на стало. Я бачив чимало таких селян, коли часом ходив туди з доручення матері. Вони блукали серед базарного натовпу з простягненими руками й заплаканими очима, благаючи перехожих не дати їм померти з голоду. Але городяни здебільшого швиденько обминали їх, опустивши долу очі, немов боялися, а чи соромилися навіть глянути на них. Невдовзі ці голодні жебраки стали таким буденним явищем, що в місті звикли до цього і не звертали вже на них ніякісінької уваги. З розпачу голодняки стали шукати порятунку на смітниках. Нещасні люди порпалися в покидьках і мотлосі, вибираючи все, що викидалося: кукурудзяні качани, недогризки з яблук, лушпиння з фруктів, ба навіть і кістки. Вночі ці голодняки спали прямо на базарній площі попід столами й лавками, в кущах та дворах.

Уночі деяких з них, бувало, лупцювали, а то й забивали на смерть, інших забирала міліція під час нічних обходів — їх садовили на вантажівки, вивозили за місто й викидали напризволяще десь серед поля, суворо забороняючи повертатись до міста. Чимало з них, одначе, таки верталися, не вважаючи на небезпеку; інші понуро плентались назад до своїх сіл, підкорившись неминучості смерти; а ще інші були такі знеможені, що там і вмирали, де їх викинула міліція.

Багато приречених шукали собі порятунку біля залізничних станцій і залізничпих колій. Ті, які ще мали щось цінного на продаж, несли його туди в надії на покупця з-поміж проїжджих. Інші приходили голіруч, аби вижебрати шматок хліба чи крихти якоїсь іншої їжі. Але знаходилися ще й такі зухи, що добиралися до станцій з наміром проїхати до якихось віддаленіших міст, головним чином у Росії, де не було ніякого голоду. Та здійснити це мало кому вдавалося. Адже квитки продавали тільки тим, хто мав довідку з печаткою від колгоспу. Така довідка

свідчила, що пред'явникові дозволено виїзд до вказаного місця призначення. Співробітники ГПУ й міліція провадили регулярні перевірки документів подорожніх. А обшукували навіть тих, хто з цілком законними документами повертався в Україну з поїздки до Росії. Виявлені в їхньому багажі продукти харчування конфіскували.

На той час наше село вже являло собою економічну руїну. Злидні охопили всіх. Щоправда, особливими багатіями ми ніколи не були, але з економічного погляду ми завжди спромагалися бути самовистачальними і ще ніколи так довго не голодували. А тепер, виморені голодом, ми зустрічали весну 32-го року з великою тривогою, бо ж допомоги зосторонь ні від кого було сподіватись. Голодна смерть зробилася повсякденним явищем. На сільському кладовищі щодня відбувався чийсь похорон. Нерідко можна було спостерігати такі дивні поховальні процесії: діти тягли саморобні візки з тілами своїх батьків або, навпаки, батьки ручною тачкою везли тіла власних дітей. Домовин не було, і священики не правили похоронних відправ. Тіла померлих з голоду просто складали у великій спільній ямі на купу, одне на одне, і це було все. Ховати в окремих могилах не дозволялося навіть тим, хто ще подужав би їх викопати. Цей чудернацький наказ вийшов від нашого «товариша тисячника», котрий нібито мав сказати: «А хіба спільна могила то щось негодяще?» — натякаючи на те, що коли радянська людина живе й працює в колективі, то вона може бути й похована в колективній могилі.

Оглядаючись на ті події тепер, мені здається, що я жив у світі якоїсь диявольської фантазії. Події, які я бачив тоді й пережив і які я тепер описую, здаються мені нереальними через їхню жорстокість і неймовірне жахіття. Все те, що тоді діялося, просто неможливо порівняти з реальним життям у нормальному людському суспільстві.

Ніколи я не забуду святкування в нашому селі Першого травня 1932 року. Червоний Першотравень — важливе комуністичне свято, і сільське керівництво не могло його відбути абияк. Цього дня мало відбутись офіційне відкриття весняної посівної кампанії, хоч фактично сіяти й садити почали ще з початку квітня.

Наш колгосп спеціялізувався на вирощуванні картоплі, помідорів, капусти, цибулі та іншої городини, що вимагає постійного догляду й багатьох робочих рук. Щоб

привернути увагу людей до відкриття весняної посівної кампанії, напередодні Першотравня керівництво колгоспу оголосило: учасники святкування, яке відбудеться вранці, одержать гарячий обід з польових кухонь на майдані. Після святкування й обіду колгоспники зразу ж вирушать у поле до праці.

Я прийшов на майдан разом з усією школою. Вже такий був усталений звичай, що школа (а вона була в нашому селі дев'ятиклясною) відігравала основну ролю в цих радянських урочистостях. Ми мали співати, деклямувати й гратися в різні ігри, показуючи кожному, які ми щасливі. Учителям щоразу доводилося докладати чимало зусиль, пояснюючи нам, як ми маємо прибирати на себе щасливий і безжурний вигляд, а цього року нам же особливо важко було вдавати «щасливу молодь». Багато наших однокласників уже повмирало з голоду, а багато інших хворіли від недоїдання і не могли брати участи в цьому святі. Проте ухилятися від комуністичних свят не вільно було нікому. Ми, учні, мусили брати в них участь, як і всі; ми мусили радіти й сміятися, хотілося нам того чи ні.

Виходячи строєм на майдан, ми мали співати пісні, вивчені для цієї нагоди. Ми також несли величезний червоний прапор і полотнища зі звичайними комуністичними гаслами, як от «Хай живе комуністична партія!», «Хай живе радянська влада!», «Спасибі комуністичній партії за наше щасливе й квітуче життя!»

Найперше, що впало мені у вічі, коли ми прийшли на майдан, то були якісь великі казани, підвішені над вогнем. Міліціонери стояли навкруг тих казанів живим кордоном, охороняючи їх наче якийсь дорогоцінний скарб, — кожен був озброєний, з наганом у руці. Неподалік від казанів, при яких куховарило кілька молодиць, зібралося все сільське начальство. Величезне стовпище голодних учасників свята відгороджував від казанів шерег тракторів, поставлених один упритул до одного.

Цього видовища, яке я бачив на майдані, мені не забути довіку: буквально сотні виголоджених людей були втуплені поглядами в одне місце — в казани, що парували гарячою стравою. Деякі глядачі ще могли встояти на місці власними силами, інші ж були такі кволі, що їх доводилось підтримувати родичам або знайомим. А багато інших уже могли тільки лежати на землі. Незвична

тиша й спокій у натовпі свідчили про напружене чекання, що ось-ось станеться щось надзвичайне.

І коли на одному з тракторів з'явилася постать нашого «товариша тисячника», готового розпочати свято своєю черговою промовою, очі всіх, перше прикуті до казанів, що так принадливо парували, і диму від вогнів, обернулися до нього. Він розпочав з того, що поздоровив нас усіх із святом. Далі промовець нагадав нам, що, відзначаючи Перше травня, ми мусимо (він підкреслив: мусимо) продемонструвати солідарність з усіма пролетарями, хоч і не пояснив, як саме. У кінці свого довжелезного балаку він оголосив, що цим святкуванням Першотравня наш колгосп урочисто відкриває весняну посівну кампанію. А найкращий спосіб відзначити дві такі великі патріотичні події, напучував він, це активно включитися в соціялістичне змагання за швидке виконання і перевиконання виробничих норм на полях.

Отут уже його голодним слухачам терпець почав уриватись. Сотням пар очей уже давно стало нецікаво дивитись на нього, і люди знов зосередили голодні погляди на казанах. Їм уже не сила було довше чекати. Дуже помаленьку, але невпинно юрба почала посуватись наперед, ближче до казанів.

— А зараз, — вигукнув тисячник свої останні слова до зголоднілих слухачів, — зараз, дякуючи нашій дорогій комуністичній партії, ми відсвяткуємо ці дві такі великі події нашою традиційною гарячою гречаною кашею!!!

Обшарпаний і голодний натовп уже не годен був дочекатись, поки він закінчить. Чоловіки, жінки і діти — усі, хто міг рухатись, — кинулися до казанів. Сотні людей верещали, зойкали й кляли одне одного, вони збивали з ніг слабших і топталися по тих, які лежали на землі й намагалися добратись до казанів плазом.

Але дістатися до них не спромігся ніхто. В ту мить, коли вже здавалося, що розбурханий натовп ось-ось поперекидає всі ці казани, пролунав постріл, а за ним — ще один... Це, однак, не спинило натиску. Тоді котрийсь відчайдушний парубчак вихопився на трактора і почав щось кричати. Та пролунав третій постріл. Парубчак на тракторі хитнувся і впав. Аж це третє, фатальне попередження нарешті подіяло, і юрба вгамувалася.

«Товариш тисячник», що під час усієї бучі безпорадно застиг на тракторі, тепер уже опанував себе. Зневажливо дивлячись з височини свого становища на юрбу, він сердито вигукнув:

— Перестаньте поводитись, як дикі звірі! — І далі мовив: — Станьте в чергу і трохи почекайте! Найперше дістануть їсти ті, що здатні піти на роботу в поле.

Сказавши це, він зійшов з трактора й зайняв місце біля казанів, щоб особисто наглядати за розподілом їжі.

Поступово лад був наведений. Голодні вишикувалися в чергу, як і належалось. Дехто стояв, дехто лежав у черзі, кожен тримаючи якусь посудину: миску, горня чи бляшанку. Нарешті «товариш тисячник» милостиво кивнув на знак, що можна почати першотравневе частування. Кожному припало по два великі черпаки гречаної каші. Нікого не забули й не оминули.

Коли цей обід закінчився, «товариш тисячник» знов виліз на трактора, щоб зробити важливе оголошення. Від сьогодні, сказав він, ті колгоспники, що працюватимуть у полі, будуть щодня діставати по фунтові хліба й по дві гарячі страви. І зразу ж наказав тим, хто ще був на це спроможний, рушати в поле й братися до праці.

Але небагато людей пішло в поле. Гречана каша не могла зробити чуда. Чимало з них були заслабі, щоб іти на якусь довшу відстань, а декотрим то й підвестись було не по силі. Вони так і залишилися сидіти чи лежати на майдані, вилизуючи рештки каші зі своїх посудин.

Ми, школярі, разом з учителями одержали по порції каші останніми. Поки голодні люди поглинали свої пайки, ми мусили співати патріотичних першотравневих пісень з подяками комуністичній партії та радянському урядові за те, що вони нам дарували щасливе й заможне життя. І ввесь той час нас просто корчі брали від голоду, і ми страшенно заздрили тим, які вже їли свою кашу.

Застреленого на тракторі відтягли з того місця, де він упав, і так і залишили лежати в усіх на очах на майдані. Трохи згодом я помітив, що до нього підкрався охлялий з голоду пес і, обережно обнюхавши лежачого, почав злизувати кров з його рани.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Основна битва за українську пшеницю врожаю 1932 року почалася вже десь так за два місяці до початку жнив.

Із кінця травня в наше село стали з'їжджатись якісь сторонні люди і поступово ми почали довідуватися, що вони за одні. Партія змобілізувала 112 тисяч своїх найнадійніших і найактивніших членів, щоб організувати ударне проведення жнив і забезпечити оперативну й безперешкодну реквізицію хліба і перевезення на державні зсипні пункти. Невдовзі цих партійців почали звати «стотисячниками», або скорочено — «тисячниками» (як ото раніше називали «двадцятип'ятитисячників»). їх було дев'ятеро в нашому селі, по одному на кожну стохатку, і ще один, що мав стати тисячником при сільраді: цей очолював усю групу. Попереднього тисячника, «товариша Черепіна», разом з його командою перекинули в інше село. Ці нові тисячники незагайно перебрали ціле наше село під свою диктатуру, примушуючи нас коритися своїй волі і своїм вимогам.

Прізвище нашого нового сільського тисячника було Лівшиць. Ми називали його «товариш Лівшиць» або просто «товариш тисячник». Ніхто не знав, звідкіля він, але видно було, що з якогось великого міста. Манери в нього були, як у городянина, і хоч говорив він по-українському калічено, проте силкувався висловлюватись

ввічливо і навіть вишукано. Був він середнього зросту, без сивини в чорному волоссі, хоча років мав десь під п'ятдесят. Нам здавалося, що він жонатий, бо на пальці носив просту золоту обручку, але про його жінку чи сім'ю ми нічого не чули. Типовий собі міщух, він своїм виглядом не показував нічого надзвичайного. А однак вираз його очей і те, як він звертався до нас, прозраджували ненависть до тих людей, якими він мав керувати.

Вся повнота влади в селі відразу перейшла до «товариша Лівшиця» і його компанії. Вже другого дня їхнього владарювання ми дізналися, що вони відновили адміністративний поділ села, встановлений 30-го року нашим найпершим тисячником «товаришем Цейтліном». Ми знову опинилися в тенетах таких територіяльних одиниць, як стохатки, десятихатки й п'ятихатки. Нам знову треба було ходити на безкінечні збори і вислуховувати нудотливі пропаґандистські промови. Ми знову мусили брати участь у «соцзмаганні» між цими адміністративними одиницями. Нам по-новому довелося «топтати стежку», цим разом за нездачу «прихованих лишків» харчів тощо.

Цей новий тисячник на додачу до постійних секретних інформаторів ҐПУ витворив нову донощицьку мережу — дуже просту, але водночас і дуже ефективну. Була це мережа «сількорів», тобто сільських кореспондентів. А формувалася вона так: звичайних селян, переважно комсомольців і школярів, сільська парторганізація або особисто сам тисячник призначали на дописувачів до газет. Позірною метою їхніх дописів до газет було інформувати про те, як ідуть справи в селі. А на ділі цих сількорів привчали вишукувати всіляких «зрадників» і «саботажників». Особливо ж їх привчали доносити на тих селян, що приховували харчові припаси від хлібоздачі, а також на тих, хто в той чи інший спосіб виявляв ворожість до партії та уряду. Інакше кажучи, їх навчали шпигувати за односельцями й сповіщати про всі свої знахідки й спостереження редакцію районної газети. Правда, сількори не знали, що їхні дописи передавалися в певні державні органи, як правило, до ҐПУ або до міліції. Коли в надісланих ними кореспонденціях добачали яку-небудь варту уваги інформацію, в село посилали агента ҐПУ або міліціонера з метою перевірити й вжити відповідних заходів.

Таким чином готувалася сцена для чергової драми з новим складом дійових осіб під орудою нового тисячника. Прелюдія до неї сталася в нас по сусідству: нашого сусіда, Степана Шевченка, виселили з хати.

Степан був незаможник. Він мав гарну родину, що складалася з дружини й двох дітей: хлопчика дев'яти років і дівчинки семи. Всі вони були здорові й начебто задоволені своєю долею. Такий самий бідний селянин, як і всі ми, Шевченко відрізнявся від нас тільки тим, що категорично відмовився вступати до колгоспу і, хоч як це дивно, примудрився при цьому вижити, принаймні так виглядало до червня 1932 року.

Він уже посплачував усі накладені на нього податки грішми й натурою за цей, 32-й, рік, і гадав, напевне, що влада дасть йому спокій бодай на деякий час. Але він виявився надмірним оптимістом.

Одного дня він отримав офіційне розпорядження про необхідність здати державі п'ять центнерів пшениці. Все те він здав. Та ледве встиг він з цим упоратись, як надійшло нове розпорядження. Цього разу вимагали вдвоє більше пшениці, хоч власті добре знали, що він неспроможний стільки здати, тому що в нього вже нічого не залишилося. Пояснення його були даремні. Начальство наполягало на своєму і погрожувало йому висилкою на Сибір. Він знав, що це була не порожня погроза, тож мусив спродати все, що мав цінного, включаючи корову, аби купити потрібну кількість пшениці. По наївності він повірив, що тепер уже позбувся клопотів. Але доля його була припечатана ще тоді, коли він відмовився вступити до колгоспу. Вимоги надмірно високих норм хлібоздачі були тільки приводом, щоб довести його до руїни. І справді, невзабарі він отримав невблаганний третій наказ: здати дві тонни пшениці, та ще й негайно! Цього вже він ніяк не годен був виконати. У нього вже не лишилося нічого вартісного, щоб це продати й купити ще більше зерна. Він і його родина вже й так були позбавлені всього.

І ось одного фатального дня до нього завітала хлібозаготівельна комісія. Вона перетрусила всю його садибу, шукаючи схованого хліба, але не знайшла нічого. Попри те він таки одержав наличку куркуля, і йому з родиною наказано було негайно вибратися з хати. Хата й усе інше, що належало Шевченкам, конфіскувалося й

переходило в «соціялістичну власність». Заслухавши такий вирок, Шевченко і його сім'я вчинили відчайдушний опір, їхні плачі й голосіння та окрики начальства привернули нашу увагу. Ми з братом побігли подивитись, що там діється.

Шевченко зчепився врукопаш з кількома членами комісії: він намагався випручатися від них, водночас вигукуючи, що нікуди не піде з хати, яку власноруч поставив у поті свого чола. Він благав їх відчепитись від нього, бо він бідний і ніякого зерна вже не має. Його жінка трималася одвірка так цупко, що не сила була її одірвати. Їхні перелякані й безпорадні діти застигли на місці, як прикуті, і гірко плакали. «Товариш тисячник» не брав участи в цій шарпанині; він тільки покурював собі й пильнував, як підлеглі виконують його накази.

Здолавши врешті Шевченка, комісійники зв'язали йому руки за спиною і вивели з хати надвір, де вже стояла підвода напоготові. Жінку, яка все ще пручалася, довелося винести з хати за руки й ноги і з розгойду кинути на підводу. Дітям уже нічого не залишалося, як покірно приєднатись до батьків. Один з членів комісії взявся за віжки і скерував однокінну підводу з нещасними до центру села. Через деякий час повиходила з хати і решта комісійників. «Товариш тисячник» замкнув хату на колодку і відтак усі вони пішли собі геть, так ніби нічого й не сталося.

Пізніше нам стало ясно, що Шевченкову хату збиралися перетворити на штаб першої стохатки. Та хата, де раніш містився штаб, згоріла під час бунту. Оце ж тим і став Шевченко невинною жертвою більшовицького злочину: його хата, збудована тяжкою працею, потрібна була, щоб замінити знищену будівлю штабу. Згодом ми довідалися, що сім'ю Шевченка разом з іншими приреченими на заслання вивезли з центру села на станцію, а звідти — бозна куди, так що й слід їхній запався.

Котрийсь сільський дотепник, який зберіг ще почуття гумору, прозвав новоприбулих партійних проводирів «могильниками». Це прізвисько міцно пристало до них, і невдовзі «товаришів тисячників» ми між собою стали йменувати «товаришами могильниками». Звісно, ніхто не зважився б назвати їх так привселюдно. Але ж кращого прізвиська навряд чи й можна було придумати, бо

саме за їхнього проводу наше село переповнилося людьми, що доходили від голоду: одні вже вмирали, а інші збиралися вмирати. Це смертне мариво було очевидним для кожного, хто прибував до села. І водночас тисячники й тьма інших різнорідних повноважних представників партії та уряду й далі вишукували зерно від хати до хати все тим самим темпом, хоча навіч бачили жертв голодомору. Здебільша замість зерна вони знаходили на обійстях тіла померлих з голоду селян. Та навіть після цих моторошних знахідок вони не припиняли своїх пошуків. Місія цих партійних представників була для нас загадкою. Адже колективізацію вже провели, і як проблема вона відпала. Чого ж тоді вони шукали в нашому селі? Хіба що уряд потребував достеменних доказів, що ми справді всі вигибли? Хоч як це дивно, але така відповідь на це питання мені здається найвідповіднішою.

Однієї неділі в червні нас скликали на збори стохатки. Вони мали відбутися в колишній Шевченковій хаті. Коли ми з мамою прийшли, збори вже почалися. Увійшовши всередину, я побачив, що там усе цілком перероблено: стіни, що колись ділили хату на дві кімнати й кухню, знесли. Тепер приміщення це перетворилось на велику залю для зборів з підвищенням під однією стіною та трибуною, з якої саме промовляв сільський тисячник «товариш Лівшиць». Стіни були прикрашені, як водилося, портретами вождів партії, а довге червоне полотнище під стелею закликало: «Битва за хліб є битвою за соціялізм!» Інше гасло на стіні з правого боку сповіщало: «Смерть куркулям!»

Я обвів поглядом присутніх, їх не так уже й багато набралося: заля була тільки напівповна. Всього було чоловік тридцять, і кожне виглядало жалюгідно: одні були схудлі, просто живі кістяки, а інші навпаки — розпухлі з голоду. Але всі однаково мовчазні, пригнічені й байдужі до всього.

«Товариш тисячник» розповідав про спільну постанову Ради Народних Комісарів і Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків) щодо плянів хлібозаготівель з урожаю 1932 року. Основним у його промові було твердження про перемогу системи колективного господарювання над одноосібним. Спираючись на цю перемогу та ліквідацію куркульських елементів у

селах, твердив наш тисячник, СРСР досягнув небувалого розвитку у виробництві зерна, розширив площі під посівами й добився збільшення валового збору. У 31-му році хлібоздача державі збільшилася майже в два з половиною раза порівняно з 28-им роком, коли переважала одноосібницька система господарювання. «Товариш тисячник» ще раз підкреслив, що Радянський Союз подолав кризу в зерновиробництві тільки завдяки реалізації ленінської партійної лінії. Далі він проголосив, що в цьому, 32-му, році, як Україна в цілому, так і наше село повинні здати державі таку саму кількість зерна, як і торік.

Закінчивши читання і тлумачення тієї спільної постанови, «товариш тисячник» перейшов до прославляння колгоспного ладу. Він усіляко намагався довести нам, що завдяки колективізації сільського господарства СРСР незабаром дожене і випередить Америку та Західню Европу у виробництві зерна. Збільшення хлібоздачі з урожаїв 30-го і 31-го років, говорив він, можуть бути переконливим доказом цього. На завершення промови він поставив вимогу, що плян хлібозаготівлі в 1932 році мусить бути виконаний за будь-яку ціну. І це треба буде зробити негайно ж після жнив, не затягуючи до вказаного в постанові січня 33-го року. Цим самим ми, селяни, доведемо нашу відданість справі більшовицької партії. На цьому збори закінчилися. Не було ніяких ні запитань, ні обговорень. Очевидячки, «товариш тисячник» і його посіпаки квапилися якнайшвидше вшитися. Їх аж ніяк не цікавило почути, що в нас люди мруть з голоду.

Підбадьорлива балаканина «товариша тисячника» не мала в собі ніякого глузду. Названі ним загальні цифри хлібоздачі по всій Україні і по нашому селу зокрема нічого не говорили й не означали конкретно для нас. Ми аж занадто добре знали й розуміли, що наші засіки стояли порожнем. Ми також знали, що пояснювати збільшення хлібоздачі в 31-му році порівняно з 28-им роком перевагою колгоспного господарювання над одноосібним було ошуканством. До збільшення хлібоздачі спричинилися зовсім інші чинники, ми це дуже добре знали з власного досвіду. Щоб збільшити хлібоздачу в 30-му і 31-му роках, від селян забрали безоглядно всі запаси й резерви, не залишивши зерна навіть на сівбу і зовсім не турбуючись за їхні споживчі потреби.

Страшним ударом для нас було повідомлення тисячника про те, що в 32-му році ми мусимо здати стільки ж зерна, як і попереднього року. Нам просто неможливо було виконати цієї вимоги. Плян хлібозаготівель на 32-ий рік складався не на основі орієнтовних підрахунків засіяного, вирощеного й зібраного зерна: він базувався тільки на нереалістичному пляні офіційних органів.

До колгоспної праці наші селяни ані не звикли, ані не цікавилися нею. У колгоспі бракувало як робочих рук, так і тяглової худоби. Через голод багато селян або настільки ослабли, що не могли працювати, або покинули село, шукаючи їжі, тим то чимало колгоспних ланів стояло перелогом. Велика частка — може й половина — зерна залишалася на полях після збирання; такі втрати мали місце на жнивах 31-го року і ще більше їх слід було сподіватись під час жнив 32-го. Окрім того, навесні 1932 року селяни просто не мали запасів зерна для засіву. Засіки стояли пусткою або й взагалі були розібрані на дрова. Отож вимога Москви здати в 32-му році таку саму кількість зерна, що й у попередніх роках, була не тільки нездійсненна, а й загрожувала катастрофічними наслідками.

У той час, коли «товариш тисячник» зі своєю когортою продовжували кампанію хлібозаготівель у державні засіки з урожаю 1932 року, наше селянське життя змінювалося з поганого на гірше. Найважче доводилося тим селянам, які не в силі були вже обробляти присадибні городи коло хати або не здужали вже працювати в колгоспі. Як уже згадувалося, ті, які працювали в колгоспі віднедавна, одержували щодня по фунту печеного хліба (або по одному чи два фунти борошна) та ще двічі на день їх годували гарячою стравою, звичайно якоюсь бовтанкою, заправленою борошном. Наїдку того ледве вистачало, щоб утримати робочу людину при житті, але все таки це було ліпше, ніж зовсім нічого. Працездатним селянам доводилося ще й думати про те, чим прогодувати своїх утриманців, для яких вони не одержували додаткових харчів. Діти, старі й хворі жили з того, що їм крадькома приносили працездатні з місця роботи.

Перед лицем голоду селяни до чого тільки не вдавалися, аби тільки врятувати себе та своїх близьких! Дехто почав їсти собак та котів. Інші ловили птахів: ворон, сорок, ластівок, горобців, лелек, а навіть і солов'їв. Не

раз можна було бачити, як голодні селяни шукали в кущах над річкою пташині гнізда чи намагалися виловлювати у воді раків. Навіть їхні нестравні тверді шкаралупки виварювали, а відвар з них споживали як харч. Цілі юрби виголоднілих селян снували гаями й перелісками, шукаючи якихось корінців, грибів чи ягід. Декотрі пробували ловити дрібних лісових звірят.

Приневолені голодом, люди їли все і будь-що: навіть те, що вже зіпсувалося — гнилу картоплю, буряки чи інші коренеплоди, від яких за доброї пори навіть свині відмовилися б. Їли навіть бур'яни, листя й кору дерев, комах, жаб, а то й слимаків. Не бридилися споживати навіть м'ясо хворих коней і взагалі худоби. Часто те м'ясо було таке, що вже напіврозклалося, а ті, хто його їв, помирали від отруєння ним.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Хоч не хоч, а нам бачилося так, що всі ми заручники в якійсь смертельно жорстокій грі. Кожен наш порух задля того, щоб уникнути смерти, наражався на протидію офіційних чинників; кожна наша спроба відвернути нещастя натрапляла на офіційні контрзаходи. Щоб нам протидіяти й дозолити, власті часто вдавалися до акцій, які могли б здаватися смішними, якби не були такі неймовірно садистичні.

Однією з таких акцій, яку я й досі пам'ятаю дуже виразно, була кампанія здачі собачих і котячих шкурок державі. Соловейки вже звістували весну своїм співом у розквітлих садках. Але цього року ніхто не тішився їхнім співом, як бувало колись, бо голод доходив до свого кульмінаційного пункту. А що селяни з'їдали все їстівне, то й собаки та коти зробилися дуже бажаними ласощами. І ось одного такого весняного дня почулися перегуки рушничних пострілів десь на далеких кутках. Вони наближалися до нас від сходу, і коли постріли лунали ближче, їх супроводили голосний гавкіт, жалібне виття і скавуління собак. Водночас ми почули сміх і перегукування кількох чоловічих голосів. Це звучало страх як дивно тоді, коли вся людність у селі була пригнічена й мовчазна. Раптом і в нашому подвір'ї десь за стодолою пролунало кілька пострілів та почулося собаче скавучання і скімління. Ми

зразу здогадались, що це був голос нашого собаки Латки. Я гайнув з хати, і коли добіг до того місця, то побачив нашу Латку серед калюжі крови, вона лежала мертва. Поруч стояло троє стрільців, що дивилися на собаку, про щось балакали й реготіли. Я розплакався вголос і став гладити мертву тварину. Але мій плач не справив ніякого враження на вбивць. Один з них відіпхнув мене, вхопив Латку за хвоста і поволік її до вулиці, де стояла підвода, навантажена трупами постріляних собак та котів. Потім усі троє вмостилися на тій підводі й поїхали далі. Трохи перегодом вже десь далі знову почулися постріли й вигуки і передсмертне скавучання бідних тварин.

З часом з'явилося й пояснення цієї, хтось би подумав, безглуздої різанини. Наше село дістало рознарядку здати державі певну кількість шкурок собак та котів. Виконання її було покладено на сільських мисливців, дарма що в цьому селі після недавньої конфіскації будь-якої зброї не залишилося жодної мисливської рушниці. Отож постало питання, як виконати наказ про ту здачу? Допомога прийшла звідти, звідки ніхто її не чекав: від тисячників! Вони з доброї волі взялися за нас вигубити належну кількість собак і котів, хоч їх ніхто про те й не просив. Оце так наше село зробилося мисливським утіддям для тисячників. Усі дев'ятеро їх приїхали до нас у село зі своєю мисливською зброєю на додачу до тих наганів, які вони, як ми знали, завжди мали при собі. Тисячники відкрили мисливський сезон, не питаючись нашого дозволу і навіть не повідомивши нікого про свої заміри. Почавши зі східньої околиці села й прямуючи на захід, вони методично й безоглядно вистріляли геть усіх собак та котів, які потрапляли їм на очі.

Тіла нещасних тварин поскидали купою на колгоспному подвір'ї. Та оббілувати їх виявилося важче, ніж забити: була то клопітна справа, бо кваліфікованих шкуродерів майже не знайшлося. Купи мертвих тіл охороняли два чоловіки, призначені самим «товаришем тисячником». Подейкували, ніби він непокоївся, щоб часом наші виголоднілі односельці не порозтягували тих трупів. Минув тиждень чи й більше, а шкурки все ще не були поздирані. Купа та почала розкладатися, ширячи навкруги огидний сморід. Нарешті дійшла до нас чутка, що «товариш тисячник» розпорядився роздати ті мертві тіла охочим під його особистим наглядом! За кілька го-

дин їх і породжавали. Що ж, як каже народня примовка, — «Голодняку все до смаку». Залишалося питання: яке значення мала ця кампанія та її наслідки для всіх причетних до неї? Чи справді держава так потребувала тих собачих та котячих шкурок? Можливо, що так. Але ж сільські власті — виглядало на те — не спішились оббілувати мертвих тварин. То чи не було це все частиною генерального пляну голодом присилувати селян до цілковитої покори урядові? Той факт, що тисячники приїхали на село з мисливською зброєю, свідчив, що кампанія проти собак та котів була заплянована й підготовлена наперед. А може, вигублення собак та котів було заздалегідь продуманим засобом позбавити знеможене від голоду селянство останньої спромоги на харчі?

А одного дня на початку 32-го року рознеслася інша тривожна новина: «Соловейків убивають!» Соловейко — це ж національний символ України. Він в уяві неодмінно асоціюється з українським селом, його садками, полями і побіленими хатами-мазанками. Кожна сільська садиба має одну або дві соловейкові родини і вважає їх за своїх рідних. Ми в нашому селі звикли були слухати солов'їних співів так, як ото в містах люди слухають коицерти. Ніхто ніколи не шкодив соловейкам, навіть збиточні хлопчиська, що ганялися за іншими пташками. Переказ, поширюваний від покоління до покоління, запевняє, що смерть соловейка принесе нещастя тому двору або дому, де він помре чи буде вбитий (якщо такий злочин можна собі уявити).

Та голод немилосердний, і він зробив зголоднілих людей безжалісними до будь-якого живого створіння, не минаючи й соловейків. Забувши за переказ, голодні людські істоти заходились полювати не тільки на інше птаство, а й на солов'їв. З їхніх гнізд видирали і яєчка, і пташенят.

Так ото соловейки також стали здобиччю тисячників, як і пси та коти, хоч цього разу не було ніякої офіційної кампанії супроти них.

Тепер у сутінкові та світанкові години ми чули постріли з рушниць замість солов'їного співу. Полюючи на соловейків, точно так як і під час винищування собак та котів, тисячники діяли послідовно й систематично. Цим разом вони почали із центру села. Ми чули, що вони поділилися на дві групи: одна рушила на захід, а друга на схід. За кілька днів вони добралися до нашого кутка, і я мав

нагоду бачити їх у дії. Тихенько, не шелеснувши, скрадалися вони до дерева, на якому витьохкував соловейко, і терпляче вижидали слушної миті. Відтак один з них прицілювався і стріляв. Звичайно промахів не було, бо стрільці вони були першорядні. З кожним влучним пострілом товариші поздоровляли вдаху-мисливця.

Це безглузде полювання на солов'їв ми спостерігали з почуттям безсилої люті. Можна було знайти якесь виправдання, коли напівзбожеволілий від голоду селянин убивав любих пташок у своєму великому розпачі. Та ніяких виправдань не було для знищення їх так жорстоко й свідомо і з таким легким серцем, наче це була розвага чи стрілянина задля практики. Шукаючи пояснення цього найновішого подвигу тисячників, дехто з селян доходив висновку, що це була помста городян нам, сільським людям. Але тоді поставало питання: помста за що? Ми нічим не завинили перед ними або урядом, від імени якого вони діяли. Хоч як ми намагалися, нам не сила було збагнути те, що чинилося.

Одна річ була ясна: зі співом соловейків покінчили вельми ефективно, і збігло чимало часу, поки соловейки знову з'явилися в нашому селі — на нашу тиху радість.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Перша половина червня 32-го року принесла для нас деяку полегкість, і люди вже рідше вмирали з голоду. Почали достигати ранні ягоди й садовина, та й уже можна було споживати багато з тієї городини, яку ми посадовили. Хто не мав власних городів та садків, ті цупили від інших, що тільки й де тільки могли. Ночами вони хмарами сарани облягали городи, тягнучи все, що попаде: молоду цибульку, картопельку, морквинки, бурячки, корінці петрушки, полуниці й садовину. Таким оце чином чимало городів незабаром було вщент спустошено.

Крадіжки, нічні злодійства й грабунки, про які раніше ми рідко чували в наших околицях, тепер узвичаїлися. А вбивства чи самогубства перестали бути чимось неймовірним. Як наслідок цілковитого перевороту в громадському житті й розриву усталених міжлюдських стосунків постало беззаконня. Місцева влада, що мала дбати про закон і лад, у руках купки комуністів перетворилась на інструмент нашого гноблення і не могла, а чи й не хотіла нам дати того захисту, на який ми як громадяни мали право.

Так, ми чули, що двох братів — Федора і Василя, моїх добрих товаришів, забили на смерть і повкидали в занедбану криницю. Казали, ніби їх убив сусід за те, що

вони викрали з його хати вже зварену їжу. Іншого хлопця били так довго, аж поки вмер, за те, що він на чиємусь городі нарвав полуниць. Така сама доля спіткала одну молоду жінку за те, що крала городину. У всіх цих і подібних випадках не було ніякого ні слідства, ні суду, і винних ніхто не карав.

Колгоспний урожай також не міг уберегтися від голодних селян. Тільки-но западали сутінки, як у колгоспних полях, де росла городина, аж роїлося від селян, очманілих від голоду. Вони загрібали все, що могли намацати в темряві: підкопували картоплю, висмикували головки молодої капусти й поживні корені. Саме о цій порі почало наливатись колосся зернових. Ці колоски стали головним засобом утамування голоду для голодняків: вони цілими зграями пробивались на пшеничні поля, зривали колоски й часто таки там па місці вилущували з них зернятка і їли. Крім того, носили колоски додому й сушили; вибране з них зерно, хоч іще зелене й незріле, годилося, однак, на кулеші та каші. А ті, що працювали на колгоспних полях, намагалися крадькома прихопити якоїсь городини чи скількись колосків, щоб принести додому й підживити ними своїх дітей та хворих чи калік з родини. Та це джерело харчування незабаром стало непевним: «товариш тисячник» рішуче поклав йому край, зорганізувавши бригаду «комуністичних дозорців» і доручивши їм охорону колгоспних полів. У дозорці вербувалися партійні активісти, комсомольці, а також і школярі. Через багато років мені потрапили до рук такі статистичні дані, які наводив Павло Постишев, що його Москва тоді призначила правителем України:

«У різних областях України в охороні врожаю і збиранні колосків брало участь 540000 дітей, а 10000 дітей брало участь у боротьбі з розкрадачами».

Ці дозорці охороняли колгоспні поля вдень і вночі. Кожен працівник перебував під постійним наглядом не тільки в полі, але його ще й обшукували при кінці кожного робочого дня. Це робилось на виразний наказ «товариша тисячника», котрий боявся, щоб колгоспник не заховав у своєму одязі якусь городину чи колосок, навіть бувши під пильним наглядом дозорців.

Щобільше, партія та уряд видали кілька суворих законів, спрямованих на те, щоб уберегти врожай 32-го

року від голодуючих селян. Згідно з цими законами, на колгоспних полях, де вирощувано пшеницю, картоплю та городину, і покрай їх було побудовано сторожові вежі. То були вишки — такі самі, які можна бачити при в'язницях. Вони були укомплектовані дозорцями, що мали рушниці. Чимало голодних селян, помічених на тому, як вони нишпорили за чимось їстівним на полях чи десь поруч, впало жертвами цих молодих сторожів та дозорців, яким кортіло постріляти. А якщо зненацька схоплювали там котрогось голодняка живцем, то його суворо карали. Кого визнавали винним за крадіж «соціялістичної власности», хоч би й яке мізерне було те вкрадене, то ту особу виселяли з хати й засилали в табори примусової праці на північ Росії.

Один з найжорстокіших законів було ухвалено 7 серпня 1932 року. Цей закон проголошував, що вся колгоспна й кооперативна власність — така, як урожай на полях, громадські «лишки», комори, склади, крамниці, худоба і все інше, — відтепер повинна вважатись державним майном. Охорону цього майна від розкрадання належало здійснювати всіма можливими засобами. Кожен крадіж карався розстрілом і конфіскацією майна винного. Розстріл можна було замінити не менш як десятьма роками примусової праці в таборі й конфіскацією майна. Вироки для цих так званих злочинців, засуджених за крадіжки в колгоспі, не підпадали під амнестію.

Цей закон, як уже згадано, був скерований проти селянства, що потерпало від голоду. Іншого пояснення не може бути. Бо тільки цих бідних, голодних нещасників, що шукали їжі, голод гнав і примушував красти колишню громадську, а тепер державну власність. А держава, замість того щоб забезпечити їх харчами бодай у межах жебрацької пайки, змушувала бідолах красти отой «заборонений плід» і тим самим ставати злочинцями. І не тільки така мізерія, як картоплина чи кілька колосків, узятих з колгоспного поля, вважалися тяжкою провиною супроти держави: за великий злочин вважалось також збирати колоски, залишені в полі після жнив, ловити рибу в річках або збирати сухі галузки в лісі на опал. Після введення в дію цього закону все стало вважатися соціялістичною, тобто державною власністю, отже все опинилося під охороною закону.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Нарешті настали довгоочікувані жнива 32-го року. Про початок їх гучно оповіщали нескінченні політичні промови.

Десь у середині линня ми були свідками прибуття одного комбайна й двох жниварок, а другого дня на двох вагонах приїхав у село невеликий загін червоноармійців. Вагонози поставили поруч збиральних машин, а червоноармійці розташувалися в приміщенні школи. Ми швидко довідалися, що цим військовим не дозволяють виходити з шкільного будинку й спілкуватися з нами. Біля школи день і ніч стояли озброєні вартові. За ввесь час побуту військовиків у селі — це близько двох місяців — ми ніколи не бачили, щоб вони ходили вулицями або розмовляли з селянами.

Услід за червоноармійцями прибула група студентів і група робітників. Студенти були з учительського інституту, єдиного вищого навчального закладу в поблизькому до нас місті. А робітники — з машинобудівного заводу там таки. Ми часто чули, що наш колгосп організовувався під шефством цього заводу. Обидві новоприбулі групи поселили в приміщенні колишньої церковнопарафіяльної школи при ліквідованій нині Церкві. Цих новоприбульців також цілковито ізолювали від нас.

Нас сповістили, що офіційне відкриття збиральної кампанії відбудеться найближчої неділі (тоді й неділя

бувала робочим днем). Того дня рано-вранці всі колгоспники мали зібратися на майдані в центрі села. Ходила чутка, що під час відкриття роздаватимуть гарячу страву. І ця чутка зробила своє! Коли ми дійшли до майдану, там уже було повно людей, хоч ще тільки розвиднювалося і сонце щойно виступило з-за обрію. У колгоспі люди працювали не за годинником, а за сонцем: від сходу сонця і до заходу.

Посеред майдану, так само, як і на Перше травня, над вогнем підвішено було казани. Побіля вогню стояло кілька тисячників з рушницями за плечима. Трохи далі за ними в двох ваговозах сиділи червоноармійці. Дві групи студентів і робітників розставили окремо одну від одної по обидва боки комбайна. Усі ці офіційні представники й учасники святкування мали врочистий вигляд. Вони силкувалися не дивитись на нас, обідраних і голодних колгоспників.

Ми всі тихо завмерли оподаль від казанів, прикипівши очима до того киплячого й паркого варива. Але цим разом не було на землі слабих і вмирущих, як під час першотравневого свята. Ті люди вже всі повмирали. На майдані й довкруг нього тепер зібралися лише ті, що виявилися найбільш витривалими супроти голоду. Їм вдалося вижити, бо вони не гидували їсти все, «що було стравне й органічне, хоч би яким воно здавалося брид-ким, несмачним і відворотним.

«Товариш тисячник» виліз на комбайн, щоб почати те, без чого при цьому заході ніяк не можна було обійтися, — політичну промову. Та цього разу вона була на диво коротка. Хоча все-таки він якусь часину витратив на те, аби нагадати нам, що тільки колгоспники мають можливість відзначати зажинки в так гарно зорганізований урочистий спосіб. А перевівши мову на тему жниварок і комбайна, на якому він стояв, промовець не оминув нагоди похвалитись, що це лише у Радянському Союзі хлібороби можуть послуговуватися такою передовою сільськогосподарською технікою. Насамкінець він ще закликав нас бути вдячними комуністичній владі за те, що нам прислано червоноармійців, студентів і робітників на допомогу в збиранні нового врожаю. Звичайно, він не згадав того, чому виникла потреба в цій сторонній допомозі. Але він оголосив, що в час жнив колгоспники одержуватимуть щодня по два фунти хліба й двічі на день гарячу страву.

Завершивши промову гаслами «Хай живе комуністична партія!» і «Хай живуть колгоспи!», він після того запросив нас усіх підходити по свої порції гарячої каші.

Цим разом натовп організовано вишикувався в чергу й спокійно посувався до місця годівлі. Більшість селян ступала з похиленими головами, уникаючи поглядів тих, які їм насипали кашу в посуд. Вони відчували себе приниженими, що їх годують як жебраків у присутності всіх цих сторонніх людей з міста.

Щоб нагодувати такий великий людський гурт, пішло чимало часу. Врешті «товариш тисячник» втратив терпець і наказав вирушати в поле, хоч біля казанів юрмилося ще немало народу. Передусім треба було запустити комбайна. На ньому підняли червоний прапор, а обабіч причепили полотнища з гаслами, які засвідчували великий ентузіязм хліборобів з того приводу, що вони зможуть так оперативно здати зерно державі. Коли пустили двигун у комбайні, він повільно рушив з місця. Машина ця була велетенська й громіздка. Якби іншим разом і за інших обставин побачити таку озію в русі, то вона викликала б неабияке захоплення в селян. Але тепер вся увага голодних людей була зосереджена на каші. Багато хто, старанно вилизавши решткн каші з миски, сподівався дістати ще й другу порцію.

Тим часом військові ваговози рушили слідом за комбайном. Зразу після них потягнулися жниварки, а далі посунули довгою валкою кінні колгоспні підводи, кількадцять їх, із міськими робітниками й колгоспниками на них. За підводами пішки йшла решта селян, дехто на ходу ще кінчав їсти.

Усе свідчило про те, що всі деталі жнивної кампанії — врочисте відкриття, вихід у поле та навіть і безпосередній початок самих жнив — були продумані й проведені з військовою точністю. Як тільки похід прибув на поле, комбайн з'їхав зі шляху наліво і розпочав виконувати свою функцію — косити й молотити зерно. Червоноармійці повистрибували додолу з ваговозів і попрямували на призначені їм місця. Ваговози пристроїлися до комбайна, щоб приймати з нього змолочене зерно.

Водночас по другий бік шляху кінні жниварки також приступили до свого діла. Жінки з граблями, ступаючи услід за жниварками, швидко і вправно згрібали покоси й в'язали снопи, а чоловіки брали їх вилами, накладали

на підводи і звозили до молотарки, яку обслуговували студенти та робітники з міста.

Спершу все йшло гладко, як і було пляновано, та незабаром, попри дбайливе плянування, почалися ускладнення.

Згідно з інструкціями про порядок хлібоздачі, зерно нового врожаю треба було відправляти від молотарки прямо на державні заготівельні пункти, у нашому випадку — на залізничну станцію. Не встигли й зогледітись, як кузов першої військової машини виповнився намолоченим зерном і вона негайно від'їхала на станцію. Другу машину невдовзі також було завантажено зерном — раніше ніж перша встигла повернутись назад. Не було іншого виходу, як використати для перевезення зерна звичайні підводи, хоч вони зовсім і не надавалися на це. «Товариш Лівщиць» пообіцяв райкомові партії, що вирядить так звану «червону валку» з якнайбільшою кількістю зерна і то якнайшвидше. І він мав дотримати своєї обіцянки. Плян хлібовивозу треба було виконати вчасно. Отож він наказав насипати зерно в підводи, дарма що це спричинило б неминучі втрати. Насипані зерном з горою підводи вишикувалися валкою на дорозі, їх теж прикрасили червоними прапорами, а по боках начепили транспаранти, на яких проголошувалося, що колгоспники нашого села добровільно здають хліб державі. Ця «червона валка» спочатку завернула з поля назад і врочисто проїхала через усе наше село, і аж потім вирушила до станції.

Завданням «червоної валки» було також відіграти пропаґандистську ролю: вона мала об'їхати всі придорожні села, поширюючи вістку про те, які щасливі наші односельці, що мають нагоду здавати перший збір нового врожаю державі.

Тим часом молотарку довелося зовсім зупинити, бо не стало підвід, щоб підвозити до неї снопи. Побачивши таке, «товариш тисячник» швидко й легко знайшов вихід. Коли бракує коней, то їх можна замінити людьми. Тож він перекинув студентів, робітників і всіх, хто був на полі, до молотарки — підносити снопи.

— Чого поставали? — гукав він. — Гей, ти там, і ти — ану, беріться до роботи, і то хутчій!

І вони таки взялися. Як тільки снопи були готові, хапали їх і несли до молотарки. Видно було, як люди поспішали, мов мурашки, з в'язками снопів стиглого й су-

хого пшеничного зерна до молотарки, куди було йти більш як півкілометра. Про те, що чимало стиглого зерна осипалося дорогою, — зайве й казати.

Такими були зажинки 32-го року в нашому селі. Наступного дня з МТС приїхало ще дві вантажні машини, і далі ми жнивували вже більш-менш справно. Плян хлібоздачі державі був на першому місці, і ніхто не смів ані словечком згадати про потреби місцевих колгоспників.

Від самого початку жнив аж до закінчення ніхто з мешканців села не дістав ані фунта пшениці. Для них нічого не залишали. Нам було сказано, що все зерно треба відвезти на станцію. А там, як ми довідалися, його висипали просто на землю, накривали брезентом і полишали гнити.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Десь під кінець серпня хлібозаготівельна кампанія ще й посилилася. День і ніч нам нагадували, що ми все ще пасемо задніх у виконанні пляну хлібоздачі. Щодня проводили на цю тему безкінечні збори. Все це виходило за межі нашого розуміння. Ми вже більш як два роки були колгоспниками. Це означало, що ми не мали власної землі, а отже, як підказує здоровий глузд, не могли мати й ніякого власного зерна. Відколи почалася колективізація, державна хлібозаготівельна комісія по кілька разів перетрусила все село й забрала усі зернові припаси, що були в нас. Внаслідок цього наші селяни повільно вмирали з голоду. Це бачив кожен, хто з'являвся в нашому селі. Тільки тисячники та інші представники партії і властей вдавали, ніби нічого не помічають. Вони й далі обшукували наші дворища і забирали кожну зернину, яку ще знаходили.

Приблизно в цей самий час, наприкінці серпня, розійшлася чутка, що нам уже не дозволятимуть нічого купувати в сільській крамниці. А одного дня нас скликали на збори стохатки й оголосили, що вийшов новий закон проти спекуляції товарами повсякденного попиту. Селянам, які не виконали своїх норм здачі зерна та інших продуктів, відтепер забороняється купувати товар у державних крамницях. Щоб придбати який-небудь товар, поку-

пець мав показати довідку від сільради про те, що він виконав усі норми поставок державі. Оскільки всі крамниці на той час уже належали державі, а ніхто в нашім селі не спроможний був виконати всіх норм поставок, то й купити ніхто нічого не міг. У такий спосіб нас позбавляли змоги задовольняти найелементарніші потреби цивілізованого життя. Більшість із нас, приміром, втрачала доступ до такої розкоші, як гасова лямпа для освітлення, бо не могла придбати гасу. А той нужденний харч, що ми мали, — в основному городину — нам доводилося споживати несоленим. Ми мусили вмиватися без мила, бо нас позбавили права його купувати. А про інші речі першої потреби, як от цукор абощо, я вже й не згадую, бо ми й так їх не бачили в селі зо два роки.

Згодом виявилося, що цей закон був ще суворіший, ніж здавався нам напочатку. Селяни кинулися до сусідніх міст, де вони могли купити товари для домашньої потреби на чорному ринку. Але, згідно з цим самим законом, усі покупці на такому ринку залічувалися до спекулянтів, і для них було встановлено терміни ув'язнення в тюрмах або таборах від п'яти до десяти років, без права на дострокове звільнення чи амнестію. Отже, за те, що селянин купив на чорному ринку голку, котушку ниток, пару панчіх чи фунт соли і був при цьому спійманий, то його засуджували за спекуляцію часом аж на десять років примусової праці далеко на російській півночі.

Та все-таки зрештою настала деяка полегкість. У вересні 32-го року ми в рахунок авансу одержали натуроплату: по 200 жалюгідних грамів пшеничного зерна на трудодень. А через місяць нам ще дали трохи картоплі, буряків і цибулі. Оце був увесь харч, який мав утримати нас при житті до наступного врожаю. Ні один селянин, що працював у полі, не годен був набрати більш ніж 200 трудоднів. Норми праці були такі високі, що рідко хто міг заробити повний трудодень навіть за дванадцять чи й більше годин роботи в жнивну пору. День праці на жнивах оцінювався усього в три чверті трудодня, а то навіть і в половину. Отже, на 200 трудоднів родина з п'яти членів отримувала тільки десь вісімдесят фунтів зерна — пшеничного чи житнього, тобто по шістнадцять фунтів зерна на душу.

При тім тут треба зазначити, що сільське населення тогочасної України жило майже виключно на самому

хлібі. Селян цілковито було позбавлено м'яса, сала, яєць і молочних харчів. І в селі не було ні бакалійних крамниць, ні пекарень, ні інших крамниць з яким-небудь товаром. Щоб дожити до наступних жнив, ми мусили мати бодай по два фунти хліба на день на душу. А замість того ми одержали таку кількість зерна, яка становила менш як півтора фунта на душу на цілий місяць. Нам обіцяли, що дістанемо більше зерна при кінці року, але ніхто цих обіцянок так і не дотримав.

Таке саме було і з оплатою грішми. У кінці грудня колгоспникам виплатили по 25 копійок на трудодень. Сім'я з двома сотнями зароблених трудоднів отримувала 50 рублів заробітної платні за ввесь 32-ий рік. За ці гроші на чорному ринку можна було купити хіба якісь три буханці хліба.

У нормальні часи ми харчувалися зі своїх городів. Вони давали нам картоплю, капусту, буряки, квасолю, моркву та інші овочі. Наші традиційні способи заготівлі про запас і зберігання цієї городини забезпечували нам досить їжі, щоб цілу зиму перебути без особливої скрути, якщо ми мали доволі хліба. Навіть узимку з 31-го на 32-й рік, коли зерна було дуже мало, ми якось вижили саме завдяки городині. Але 1932 рік не був нормальним. Тієї весни нас уже спіткав тяжкий голод, під час якого люди спожили навіть насіння, через що навесні не було чим засадити городів. Більшість присадибних ділянок позаростала бур'янами. Ми швидко з'їли ту мізерну кількість продуктів, що її отримали як аванс від колгоспу. А оскільки ніякої додаткової допомоги не прибуло, почалося вимирання з голоду.

Але голод чи не голод, а хлібозаготівельна комісія продовжувала свою справу. Десь у листопаді 32-го року нам пояснили, що ми почали відставати від пляну хлібоздачі державі. Уряд наказав припинити всі авансові виплати натурою — більше того, треба було повернути назад уже видане зерно і віддати весь посівний та фуражний запас.

Цей наказ виявився потужним поштовхом до активізації роботи хлібозаготівельної комісії. Раніше норма хлібоздачі визначалася оподаткуванням селян відповідно до площі засіву. Оскільки податок був занадто великий, усі запаси зерна вичерпалися вже в попередні роки.

Не зважаючи на це, держава й далі накладала нові податки. Сільські ж власті були аж занадто ревними виконавцями урядових приписів, через що й дійшло до впровадження нової методи збирання зерна від селян. Це були так звані викачки хліба — термін, вживаний і селянами, і урядовцями. Уся кількість зерна, яку розраховувано одержати з села, розкладалася порівну на стохатки, ті ділили його порівну на п'ятихатки, а ті у свою чергу визначали, скільки припадає здати кожному господарству, що входило до п'ятихатки. Отже, коли плян на п'ятихатку становив, наприклад, дві тисячі фунтів зерна, то кожному з п'яти господарів належалося здати по чотириста фунтів.

Сільське начальство працювало оперативно і своє діло виконувало добре. На наступних зборах нам було сказано, що все село — тобто всі його підрозділи, всі офіційні особи, всі вчителі й учні і, звичайно, кожен колгоспник особисто, — повинні змагатися між собою у здачі харчових продуктів. Відтак збори робилися довшими, начальство ставало напасливішим і більш безоглядним, а селяни западали все глибше в безодню відчаю.

Та все-таки збирання харчових продуктів не посувалося вперед так швидко, як хотілося начальству. Треба було вжити рішучіших заходів, отож з бігом часу в офіційних міркуваннях зазвучав новий тон: тепер уважалося, що селяни занадто нетямущі, аби уяснити таку високопатріотичну справу, як збір і передача харчових продуктів державі. Партія та уряд бажають їм добра, а коли вони не спроможні належно оцінити це, що партія їм бажає, — тим гірше для них, селян. З селянами треба поводитись, як з дітьми, тим то партія та уряд переймають місце батьків. Селяни мусять коритися партії і урядові, та й годі. Іншого виходу немає. І як батьки карають неслухняних дітей, так і партія та уряд каратимуть неслухняних селян.

Згідно з цією філософією, комісія перестала просвіщати нас на тему важливости здавання харчових продуктів. Власті вдалися до іншого способу. Кажучи зофіційна, це було «безпосереднє спілкування службових осіб з народніми масами». А звичайною мовою це означало, що хлібозаготівельна комісія дістала повноваження відвідувати хату кожного селянина зосібна.

Члени комісії заявлялися до певної хати й оголощували господареві, скільки та якого саме харчового продукту він мусить здати. Якщо він не мав ніякого зерна, комісія бралася до повального трусу, вишукуючи «приховані лишки». Все знайдене, ясна річ, конфіскували.

Тисячники та їхні поплічники могли тепер робити все, що заманеться, без огляду на будь-які правні формальності. Вони могли вдаватися до всяких хитрощів або погроз, щоб звабити чи силою загнати селянина у свою пастку. В цьому ходінні від хати до хати, в цих обшуках і конфіскаціях всього, що їм впало в око, вони задовольняли свою захланність та злочинні нахили, а водночас успішно служили партії та урядові.

Іноді ці офіційні особи поводились так нерозважно, аж ми були просто приголомшені. Вони часто просто бавились своєю зброєю. Бувало, що жартома справляли двобій. Завдяки цьому ми довідалися, що всі вони мали зброю. У своїх щоденних обходах по селу вони часом стріляли в усе, що рухалося. Траплялося навіть таке, що вони влаштовували імітацію розстрілу того чи іншого селянина.

Я сам був свідком такого випадку: один наш сусід не міг виконати здачі своєї норми зерна. «Товариш тисячник», голова комісії, вирішив «навчити» його виконувати розпорядження. Він оголосив, що наш сусід буде розстріляний за «опір партійній політиці». Вирок мав бути виконаний негайно в садку за сусідовою хатою. Очевидно, «товариш тисячник» розраховував на те, що сусід заблагає помилування і пообіцяє здати потрібну кількість зерна. Члени комісії підозрювали, що це «заховане зерно» десь у нього таки є. Але нашого сусіда не так легко було залякати.

— Воля ваша, — спокійно сказав він здивованим активістам. — Я готовий, кінчайте діло.

І він повів їх у садок. Там вони зав'язали йому очі й спитали востаннє, чи він здасть добровільно зерно. Він відповів, що здавати в нього нема чого. «Товариш тисячник» підніс угору нагана й пальнув понад головою сусіда. Тоді йому розв'язали очі й знов поставили те саме запитання. Відповідь знову була та сама. Відтак йому ще раз зав'язали очі — кулі знову просвистіли у нього над головою, але він таки стояв на своєму. Тоді сміх комісійників перейшов у лють. Вони забралися геть, нічого

не досягши цим разом, але пообіцяли повернутися й провчити його вже «по-справжньому».

Те, що колись було «натуральним податком», далі «державною хлібозаготівлею», а пізніше «вилученням зерна для потреб соціялістичного будівництва», тепер перетворилося на звичайний грабіж. Не маючи стриму, комісія ходила від хати до хати, вдень і вночі вишукуючи «приховаций хліб». У кожній комісії були свої спеціялісти в цьому вишукуванні. Вони мали спеціяльне знаряддя — довгі металеві прути з різзю і загостреними кінцями, вживані для того, щоб протикати стіжки сіна чи стоги соломи, а також солом'яні стріхи селянських хат. Члени комісії нишпорили всюди: провірчували дірки в землі — в садках, на подвір'ях і городах, у земляних долівках хат і в повітках. Вони шукали зерно попід ліжками, за ґратками, у погребах. Вони ніколи не забували заглянути в печі й грубки, на полиці й під полиці, у скрині й комини. Вони заміряли грубизну стін і шукали в них порожнин, де могло бути заховане зерно. Часом розбивали стіни, що здалися їм підозрілими, чи витягали по цеглинці або й зовсім розвалювали печі та груби. Не було такого в хаті, щоб вони його не пошкодили чи не перемацали. Вони перекидали все: обшукували пильно навіть немовлячі колиски та й самих немовлят, вже не кажучи про інших членів родини. Вони шукали «затаєних лишків зерна» в одежі й під одежею чоловіків та жінок. Конфіскувалася навіть найменша дрібка, що потрапила їм на око. Якщо знаходили бодай маленьку бляшанку чи глечик з насінням на городню грядку, то й це все відбирали, а власника винуватили в приховуванні харчових припасів від держави.

Одного дня комісія прийшла до нашої хати, ведучи за собою коня на поводу. Навіщо? — дивувались ми. А на те, виявляється, щоб кінь розшукував зерно в землі. «Пошуковий спец» водив коня по всьому подвір'ї. Спершу ми не могли второпати, що означала ця церемонія. Але згодом з'ясували, що коняка, як вважалося, ніколи не ступить на трухлу землю над ямою: вона або нагло зупиниться перед нею, або перескочить її. А це мав бути знак для комісії братися за лопати й відкопувати сховане зерно. На щастя, ми не мали таких схованок у землі.

При кінці 1932 року ми не раз чули пояснення, чому активісти й далі шукали зерно по наших хатах. Причина, вия-

вилося, дуже проста: оскільки ми були ще живі, то виходить, ми щось їмо, щоб лишатись живими. Ми не виконали плану здачі зерна і без кінця нарікаємо, що нема чого їсти. Але ж ми живемо! Значить, повинні мати харчі — тільки де? Десь вони мусили таки бути! Активісти відчували, що не справляються зі своїми обов'язками, якщо не знаходять прихованих харчових скарбів. Це їх дратувало й злило, і вони ставали ще лютішими й жорстокішими до нас.

За нами стежили день і ніч. Приміром, нас попереджали, що сільські вітряки перебувають під пильним наглядом. Як хто ніс до вітряка трохи зерна, щоб змолоти на борошно, то міг бути певним, що комісія наскочить до нього на подвір'я, ще поки він встигне повернутись додому. Але такі випадки траплялися дуже рідко, бо ми на ту пору вже не мали зерна. Сільські вітряки так і стояли собі без ужитку.

У харчуванні українських селян головними продуктами, крім пшениці й жита, були ще такі зернові культури, як просо і гречка. Щоб приготувати просо чи гречку до варіння, кожен господар мав власну ступу — просту дерев'яну посудину задля лущення зерна. І ось котрогось дня наприкінці листопада 32-го року було оголошено, що на однозначний наказ «товариша тисячника» мають бути знищені всі ступи. Подальші дні стали свідками безглуздого нищення цього начиння. Члени комісії, озброївшись сокирами, ходили від хати до хати й рубали ступи на дрібні трісочки, навіть не пояснюючи нам, навіщо це робиться. Тож як хто ще мав трохи проса чи гречки, мусив знаходити якийсь інший спосіб облущити зерно.

Також дим, що клубився над комином, міг наробити клопоту господі, бувши непомильним доказом, що в хаті готується щось їстівне. Представники влади давали інструкції своїм підлеглим, щоб ті пильно приглядались до комінів. У нашій стохатці, наприклад, спеціяльно призначили одного, що стежив за димом. Його обов'язком було не спускати з ока всі оселі стохатки день і ніч і повідомляти тисячника про кожну хату зокрема, з якої курився дим. Під особливо пильним наглядом були житла селян, запідозрених у тому, що вони «запаслися хлібом». Комісія негайно провідувала ті хати, над якими з'являвся зрадливий сигнал — димок. Якщо там варили кашу, то господаря довго допитували, а крім того, проводили пильний трус. Споживання зерна перед повним

виконанням норми хлібоздачі вважалося незаконним і суворо каралося. А що наше село пляну хлібозаготівлі ще не виконало, то ми, варячи й споживаючи кулешу, тим самим «злочинно присвоювали собі соціялістичну власність у своїх особистих інтересах». Державі треба було здати навіть найменшу жменьку зерна.

Небезпека для хати, з комина якої курилося, була ще й у тому, що дим приманював злодіїв. Грабіжники в той час цікавилися тільки харчами, байдуже — сирими чи вареними. Ми часто чули, що коєно жахливі злочини через пару картоплин чи горнятко гречаної каші.

Був ще один спосіб, до якого вдавалися, щоб дізнатись, чи є в господаря приховане зерно або інші харчові припаси: арешт і ув'язнення. Як я вже згадував, в'язням сільської буцегарні тюремники нічого не давали їсти: годувати їх мали родичі. І от одному з тисячників спала на думку геніяльна ідея — вкинути запідозрених у «приховуванні харчів» до в'язниці й придивитися: що буде далі?

Цю ідею було прийнято вельми захоплено і незабаром пішли чутки про зовсім безпричинні арештн: арештовували тільки задля того, щоб дізнатись, чи приноситимуть арештантам з дому їжу і яку саме. Але ця фігля не вдалася. У селі вже справді не було харчів. Принести в тюрму їжу означало наразити заарештованого члена родини, та й усю родину, на велику небезпеку. А цього ніхто не хотів робити навіть заради рідного батька.

У листопаді 1932 року страждання наших селян почали сягати такого рівня, як було в голод попередньої весни. Той перший голод завдав невимовних мук, та все ж тоді було не без промінчика надії: стояла весна, і ми всі молили Бога, щоб свіженька городина чи там ягода дала нам дотягти до жнив. Восени ж ситуація була зовсім інакша. Урожай 32-го року був добрий, але все забрала собі держава. Колгоспників залишили без хліба, коли не рахувати тієї мізерної натуроплати, виданої наперед за цілий рік праці. До кінця листопада наші запаси вичерпалися. Ми залишились без харчів і не мали грошей, щоб їх купити. Засушені й заготовлені лісові ягоди, їстівне коріння, капуста й гарбузи, буряки й сушня з садка — все було вже спожите. І не було надії, щоб звідкілясь отримати новий запас яких-небудь харчів. А на нас чекала сувора зима з морозами й великими завірюхами, які — ми це знали —

триватимуть до кінця березня або навіть довше. І знову, як за голоду навесні, в селі микалося багато жебраків, які благали, аби їх урятували від смерти. Вони просили бодай шкоринки хліба, яких-небудь недоїдків, лушпайочок. Знов можна було бачити, як зголоднілі люди в шматті й лахмітті снували картоплищем, вишукуючи невибраних картоплинок. Знов голодні селяни, схожі на живих кістяків, нипали в лісі, над річкою і в самій воді, надіючись знайти там щось придатне для наїдку. І тепер вони так само мандрували в міста, до залізничних станцій і до колій, сподіваючись дістати щось їстівне від пасажирів.

Порівняно до інших селян наша родина краще пристосувалася до того, щоб пережити зиму. З тої скрути, якої ми зазнали під час голоду минулої весни, ми зробили висновок, що треба дуже дбайливо приготуватись і вжити особливих запобіжних заходів, щоб залишитись живими. Наше головне завдання було — як заховати той убогий запас харчів, який ми ще мали, від всевидющих очей начальників. Перехитрити їх було важко, але наш інстинктовий потяг до життя зробив нас винахідливими.

Загроза неминучого голоду загострила нам розум, вона позбавила страху, що нас можуть застукати на гарячому, і примусила бути готовими боротися за своє життя смертним боєм. Готуючись до довгої зими, ми знали, що нам треба перехитрити своїх переслідувачів, коли хочемо вціліти при житті.

Належно заховати харчі було нелегкою справою. Але страх перед нестерпним голодом змусив нас піти на такий ризик, на який за інших обставин ми були б зроду не відважилися. Після багатьох клопітливих думок і розмов на цю тему нашій матері врешті прийшла в голову одна дуже проста, хоч і надзвичайно ризикована річ:

— А чого б не скористатися допомогою держави? — сказала вона так, наче це було щось самоочевидне. Ми не зрозуміли, що вона мала на думці.

— Про що це ви, мамо? — спитав я, цілковито збитий з пантелику. — Ви хочете сказати, аби просити державу допомогти нам? Ви ж знаєте, що замість помогти, вони уже й так відібрали від нас усе, що ми мали!

— Ні, зовсім не те, — відповіла вона своїм звичаєм спокійно. — Я гадаю, що нам треба заховати всі наші харчі в яму на державній землі.

Ми погодилися з нею. Ідея ця була чудова! Логіка мамина була проста: нікому з начальства навіть і на думку не спаде, щоб хтось насмілився сховати від держави харчі в землі, що належала державі. Будь-яке використовування державної власности в приватних цілях суворо каралося законом, але ми наважилися знехтувати той закон, і таким оце чином урятували собі життя.

Як ми й передбачали, хлібозаготівельна комісія перетрусила все наше подвір'я і садок, але не завдала собі клопоту переступити через межу на державне майно — на прилеглі піщані ділянки за селом.

Протягом жнив ми з братом часу не марнували. Хоч як пильно врожай був стережений, ми змогли зібрати доволі пшеничного зерна, аби нам вистачило на прожиття принаймні до наступної весни. Ми були меткі хлопці, швидкі на ноги, знали кожну стежину, кожен кущ навкіл села і знали, як не попастись комусь на очі. Залишалась тільки одна проблема — як заховати зерно. А тепер наша мати знайшла розв'язку й цієї проблеми.

Ми закопали трохи картоплі й зерна в кількох місцях на вузькій стяжці землі попід лісом. Це була піщана кучугура, земля непридатна для обробітку, поросла буйно вербами й лозами, так що нам легко було замаскувати наші схованки. Взимку ці схованки позаносило снігом, і ми їх не займали. Але навесні, коли сніг розтанув, ці запаси стали нашим єдиним засобом до існування. Розкопували ці сховки ми вночі, набирали собі трохи картоплі й зерна — так, щоб вистачило на кілька днів, — а тоді знову закривали їх і притрушували землею. Наші нічні виправи до цих схованок належать до моїх незабутніх переживань. А та картопля й те зерно були найкоштовнішим скарбом, що будь-коли закопувався в землю.

Протягом зими ми споживали харчі, приховані в інших місцях, наприклад у дуплах дерев чи в стрісі. Ми ховали зерно в невеликих торбинках у різних місцях — так, щоб їх можна було вибирати по одній. Вибравши котрийсь запас, ми його зразу ж варили і з'їдали. І готування їжі, і споживання відбувалося вночі. Ми все ще мали трохи картоплі, кислої капусти й солоних огірків, отриманих як аванс натурою за працю в колгоспі. Це були наші єдині харчі, але з кожним днем цих запасів меншало й меншало, і ми здригались на думку, що одного дня комісія може застукати нас саме тоді, коли ми їстимемо пшеничну кашу...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Наближення зими 32-33-го років ми чекали з таким острахом, наче судного дня. І вона прийшла така нищівно люта, як може бути тільки природа. Ця зима була особливо сувора, наче діючи воднозгідь з комуністами проти селян.

У наших краях зима починається з кінцем листопада, коли перестають лити рясні дощі й настають перші приморозки. Замерзають калюжі й твердне багнюка. Важкі сивобілі снігові хмари женуться небом одна за одною.

Цю зміну погоди супроводить крижаний східній вітер, який віє вздовж долини й змушує людей шукати захистку по домівках. Такої пори наші селяни кваплять-ся скінчити працю в полях і відійти на чесно зароблений зимовий перепочинок. Давніше бувало, що після закінчення польових робіт селяни навіть не конче й виходили надвір у негоду. Вони запасалися достатньою кількістю харчів і палива, так що перебути холодні дні й ночі в хаті не становило жодних труднощів.

Але та зима була відмінною від будь-якої з попередніх зим. Хоч у природі повторювався той самий звичайний цикл, з тією хіба відмінністю, що стояла надзвичайна холоднеча, життя селян не пішло своїм звичайним ходом, бо разом із зимою на село насувався і великий голод.

Брак харчів занепокоїв нас ще в листопаді, коли ми тільки докінчували працю на колгоспних полях. Невеличкий аванс, натурою отриманий від колгоспу, досі вже з'їли. Нам сказали, що ми одержимо ще трохи харчів, як тільки закінчаться польові роботи. Однак нічого ми так і не одержали.

А потім довелося сплачувати податки. Податки у вигляді яєць і молока обов'язкові були тільки для тих, хто мав свійську птицю й корів. Але певну квоту м'ясоздачі, приблизно 250 фунтів на рік, вимагали від кожної господи незалежно від того, мала вона худобу чи ні. Селяни, в яких не було худоби, мусили сплачувати цей податок грішми. Отож виходило, що цілорічного заробітку колгоспника в колгоспі не вистачало на покриття його зобов'язань перед державою, а нро його фізичне виживання вже нема що й говорити.

Та навіть і маючи якісь гроші, селяни не могли придбати собі харчів. Бо фактично торгівлю продовольчими та промисловими товарами першої потреби держава офіційно заборонила. 6 грудня 1932 року Рада Народніх Комісарів і Центральний Комітет КП(б)У спільно ухвалили таку постанову:

«Зважаючи на особливо ганебний провал хлібозаготівель в окремих районах України, РНК і ЦК ставлять перед облвиконкомами і обкомами, райвиконкомами і райпарткомами завдання зламати саботаж хлібозаготівель, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, знищити опір частини сільських комуністів, які стали фактичними провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну з званням члена партії пасивність і примиренство до саботажників, забезпечити швидке наростання темпів, повне і безумовне виконання пляну хлібозаготівель.

РНК і ЦК ухвалюють:

за явний зрив пляну хлібозаготівель і злісний саботаж, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, занести на «чорну дошку» такі села: с. Вербка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Лютенька Гадяцького р-ну Харківської обл.; с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Харківської обл.; с. Святотроїцьке Троїцького р-ну Одеської обл.; с. Піски Баштанського р-ну Одеської обл.

Щодо цих сіл вжити таких заходів:

1. Негайно припинити довіз товарів, цілком припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць всі наявні товари.

2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і одноосібників.

3. Припинити всіляке кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів і інших фінансових зобов'язань.

4. Перевірити і очистити органами РСІ (Робітничо-Селянської Інспекції. — *Ред.)* кооперативні і державні апарати від всіляких чужих і ворожих елементів.

5. Перевірити і очистити колгоспи цих сіл, вилучивши контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель».

Ясно було, що ця постанова позбавляла селян не тільки харчових продуктів, вирощуваних у даній місцевості, а й таких споживчих товарів найпершої потреби, як сірники, сіль, гас, риба, цукор, консерви і т.д., про що вже згадувалося. Торгівля харчовими продуктами й промисловими товарами заборонялася по всій Україні, бо ж не було в ній жодного села, яке б виконало плян хлібоздачі.

Наші побоювання обернулися в справжню паніку, коли розійшлася перша тривожна чутка, що колгоспні комори стоять порожні, що з села забрали геть усе зерно, не залишивши нічого для місцевих жителів.

А довга зима тільки ще починалася. Лише за півроку після грудня місяця ми могли були б зібрати городину на своїх городах; і лише за вісім місяців могли б спекти хліб із зерна нового врожаю. Тим часом дехто з нас уже тепер ледве тримався на ногах від недоїдання. Та все ж ми мали надію, що держава таки допоможе нам, хоча час минав і та надія поступово згасала.

А мороз усе натискав, а сніг падав і падав — повільно, але постійно, загрожуючи геть перекрити дорогу від села до районного центру і до інших сусідніх міст. І все так само члени хлібозаготівельної комісії провадили свою роботу, без упину сновигаючи від хати до хати, конфіскуючи все їстівне, що тільки вдавалося їм знайти у своїх намаганнях виконати державні пляни хлібозаготівлі.

Вони силоміць забирали в селян навіть найменшу кількість зерна і м'яса.

Нам треба було щось робити. Нікому не хотілося бездіяльно лежати й помирати з голоду. Найперше, до чого вдавалися селяни, був масовий відхід до поблизьких міст, де вони надіялися знайти заробіток і харч. До міст намагалися дістатись усі — молоді й старі, як вони пробували вже раніше, під час голоду минулої весни. Багатьом це не вдавалося, і їхні замерзлі трупи були наче віхами для інших на засніжених шляхах до райцентрів. А ті, кому ставало сили дійти до більших міст, таки не знаходили там райських достатків, хоча, звичайно, нормована видача харчів там дещо ослаблювала тиск голоду. Але харчові пайки в містах були такі мізерні, що городяни не могли помогти охлялим з голоду селянам.

Роботу так само важко було знайти, як і їжу. З чоловіків — хто був молодший і дужчий — то декотрі ще знаходили собі працю на цукрових заводах, на будівництві шляхів чи як лісоруби. Інші наймалися носити воду з колонок. Але старші чоловіки, як і жінки та діти, що відчайдушно рвалися до міст, сподіваючись заробити собі бодай хліба на щодень, мали менше щастя.

Коли відхід селян до міст набрав розмаху, уряд грянув на селян новим розпорядженням, яке забороняло колгоспникові без спеціяльного посвідчення з'являтися в будь-якому місті. Вільний виїзд з України також був суворо заборонений.

Саме в цю пору — наприкінці грудня 1932 року — уряд запровадив єдину пашпортну систему по всьому Радянському Союзу з метою перешкодити селянам, які вмирали з голоду, покидати свої села й розходитись по містах. Це означало, що всі радянські громадяни віком від шістнадцяти років, які проживали постійно в містах, мали зареєструватись у міліції, щоб отримати пашпорти.

Людині без пашпорта не дозволялося ані жити в даному місті, ані працювати й діставати харчові пайки. Усі, крім селян, мусили мати пашпорти. Селянин, не зареєструвавшись у міліції, не міг залишатися в місті довше, ніж двадцять чотири години. Таким чином селяни, позбавлені пашпортів, не могли працювати в місті і, що куди важливіше, не могли одержувати продовольчих пайків.

Пашпортизація формально була спрямована проти куркулів, як то проголошувала радянська пропаґанда: «Пашпортизація — смертельний удар по куркульні!» Це вбивче гасло воскресило давніше питання: «А хто ж куркуль?» Адже на той час уже все селянство було колективізоване. При кінці 1932 року в нашому селі не залишилося жодного одноосібника. Чи ж могли члени колгоспу бути куркулями? Нам було важко збагнути таку логіку. Та, коли вже на те пішло, таке хибне розумування однак не мало ніякого значення для нас.

Тепер нам усім ставало ясно, чому в селі не залишили ніяких харчових припасів; чому вже немає ніякої надії їх роздобути; чому наше сподівання, що держава таки допоможе нам уникнути голодної смерти, було наївним і марним; чому хлібозаготівельна комісія все ще нишпорить за «прихованим» зерном; і чому уряд так суворо забороняє нам поза селом шукати засобів, щоб вижити. Нарешті нам прояснилося, що це була змова проти нас, що хтось хоче стерти нас з лиця землі не тільки як хліборобів, але як націю — як українців.

Коли ми усвідомили це, то на зміну нашій первісній розгубленості прийшов справжній панічний жах. Та все-таки наш інстинктовий потяг до життя був дужчий за будь-які заборони. Він наказував тим, хто ще мав фізичну силу, що вони мусять зробити все, щоб урятувати себе і своїх рідних.

Тривали й далі відчайдушні спроби знайти можливості якось прилаштуватись у сусідніх містах. Чимало таких, що були кремезніші, пробиралися за межі України, до віддалених районів Радянського Союзу, головно в Росії, де, як ми чули, харчів було доволі. Інші мандрували на південь, бо чутки свідчили, що на вугільних шахтах і заводах Донбасу можна знайти роботу з постійною платнею й продовольчими пайками.

Та однак мало хто з цих одчайдушних подорожніх до країв достатку добирався туди. Дороги до великих міст для них були закриті. Міліція і ҐПУ перевіряли документи і місце призначення кожного пасажира в потягах. Ці мужні чоловіки й жінки, що силкувалися якомога вижити, досягали зовсім протилежного. Ми можемо тільки здогадуватись, що ставалося з ними після їхнього арешту: або смерть, або концеитраційний табір. Якщо їм і ща-

стило оминути смертний вирок у «народніх» судах, дістав-ши натомість сумнівну полегкість у вигляді примусової праці в таборах, то вони ніколи й не починали відбувати цієї своєї кари. Голод, холод і взагалі неможливі умови існування косили їх дорогою до таборів, на залізничних станціях, у відкритих товарних вагонах, якими їх розво-зили на північ і на схід і в яких вони замерзали на смерть.

А ті, кому якось таланило прохопитись крізь рогатки, розставлені міліцією і ҐПУ на дорогах, часто ставали жертвами кримінальних злочинців, що тероризували залізниці й базари. Щасливці, яким удавалося після та-ких страшних випробувань повернутися до своїх сіл, а так само й ті, які залишались у селі, поступово занепа-дали на дусі і втрачали віру в те, що виживуть у цій скруті. Ослаблі від недоїдання, перемерзлі через холоднечу в хатах, вони просто вже не мали життєвої снаги. Селяни все глибше й глибше впадали в цілковиту покірність долі, байдужість і розпач. Дехто приходив до переконання, що голод був справедливою карою Божою за їхню віру в комунізм і підтримку більшовиків у часи революції.

Був такий поголос, що дехто з поворотців мав щастя десь роздобутися на дещицю харчів — переважно бо-рошна, але мало хто з них зміг доправити той скарб до-дому. Ті харчі, здобуті з неймовірними труднощами, або конфіскували державні органи, або відбирали бандити.

Усе це переконувало нас, що ми програли свою бит-ву за життя. Наші спроби вирватися з лабетів обставин чи якось розжитись на харчі були найчастіше невдалі. Нас позбавили харчів і залишили в'язнями в нашому ж таки селі, прирікши на повільне, сповнене нелюдських мук, умирання з голоду.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Наприкінці 1932 року, коли ми вже доїли останню городину й хліб, до навколишніх сіл дійшла чутка, що в райцентрі відкрилися спеціяльні крамниці, в яких повно-повнісінько чого хочеш. Подейкували, що там можна придбати навіть закордонні товари. Та ба! Ми також довідалися, що єдиною платою за ці товари була іноземна валюта або ж — у будь-якому вигляді та кількості — золото чи срібло.

З кожним днем до нашого села все більше й більше надходило інформації про ці крамниці. Називалися вони «торґсин», що було скороченням російських слів «торговля с иностранцами». Продавалося в них усе, що треба для життя: харчові продукти, товари щоденного вжитку, одяг, ліки і так далі.

Ми знали, що «торґсини» існували вже довший час, але тільки у великих містах, де живе багато іноземців. А тепер ці крамниці наблизилися й до нас. Та цього разу, хоч і які ми були нездогадні, а все таки зрозуміли, задля чого так зробила радянська влада. Через ці крамниці малося на меті витягти з нас останні залишки золота й срібла, в кого вони були. Режим був дуже ласий на такі родинні коштовності, як хрестики, іконки, жіночі сережки, обручки, годинники і все інше, що могло містити в собі хоч трохи дорогоцінних металів. Підозрюючи, що

селяни й досі мали дореволюційні золоті та срібні монети, більшовицькі власті вирішили загребти їх собі. Від покоління до покоління в родинах призбирувалися такі скарби, як срібні чайники, цукернички, горнятка на вершки, сільнички та інші дрібнички зі срібла. Була й мода серед сільських молодиць прикрашати золотою коронкою один з передніх верхніх зубів, навіть без особливої в цьому потреби. І цих коронок захотілося державі.

Голод спромігся на те, чого не подужали досягти всі декрети й погрози. Рештки виробів з дорогоцінних металів, хоч і як мало їх було, витягались і викопувалися з різних таємних схованок. Вони ж бо стали єдиним засобом порятунку від голодної смерти!

Тоді кожен мріяв, щоб мати щось золоте — воно зробилося синонімом самого життя. Тільки уявити собі: за золото можна придбати хліба!.. Навіть ми, прості селяни, могли купити собі хліба, і то скільки завгодно, аби тільки мати те чародійне золото. Клопіт лише в тім, як і де його роздобути. Дехто з нас мав якусь його дещицю, але більшість того золота ніколи й у вічі не бачила.

У міру того як чутка про цю казкову «торґсинівську» крамницю поширилася, до нас стали доходити й моторошні історії про грабунки й убивства. Кожен, хто відкрито носив золоті прикраси або мав золоту коронку на зубі, заграваз зі смертю. Убивства за пару сережок, за перстень або за будь-що інше, зроблене з золота чи з чогось схожого на золото, невдовзі стали буденним явищем. Одна дівчина втратила палець разом з перснем, коли грабіжник, не в змозі стягти золотого персня, просто відтяв їй пальця. Бандюги, озброєні обценьками, насильно виривали зуби в тих, хто мав золоті коронки. Ці злочини гнітюче впливали на нас.

Внаслідок золотої лихоманки наш сільський цвинтар був дощенту сплюндрований. Наше село було дуже давнє, початки його сягали шістнадцятого сторіччя. За своїх триста чи й більше років цей цвинтар був місцем поховання людей різних соціяльних прошарків: як звичайних собі селян, так і значних та багатих. За нашим звичаєм, небіжчиків ховали з усіма їхніми особистими речами — такими, як коштовні прикраси, зброя і натільні хрестики. І ось тепер розкопувались могили і з них витягали всі коштовності, які там були. Спочатку ці грабунки могил кої-

лися тайкома, поночі, а невдовзі вже й відкрито, серед білого дня. Та, властиво, не було й потреби критися з цим жахливим злочином, бо власті не мали нічого проти мародерства на могилах. Оскільки мені відомо, нікого й ніколи не покарали за такий злочин. Цвинтарі, як-не-як, вважалися часткою релігійної традиції, що її комуністи заповзялися знищити. Наш цвинтар, так само як і церква та одноосібні господарі, приречений був на знищення, отож влада дивилася крізь пальці на розграбування могил і мирилася з ним, хоч і не заохочувала до того.

Часто-густо останки небіжчиків після розкопання могил так і валялися просто неба. По всьому цвинтарю видніли розкидані людські черепи та кістки, а могили, що досі правили їм за пристановище, були розмотлошені й лишались від них тільки порожні зяючі ями. Навіть дерев'яні хрести з могил люди позабирали і зужили як дрова.

Та оце пограбування цвинтаря обернулося й у свого роду користь: відкриті могили незабаром прийняли нові тіла — жертв голодної смерти. То був химерно щасливий зворот долі, бо виголоднілим селянам уже було не по силі викопувати свіжі ями своїм померлим родичам чи сусідам. А так їм залишалося тільки дотягти тіла небіжчиків до цвинтаря і опустити їх у порожні розграбовані могили.

Було кілька селян, які тримали в сховках дещо з дорогоцінних металів і тепер могли здійснити свою мрію — виміняти їх на харчі. Серед цих щасливців випало бути й нам. Одного вечора мама поділилася з нами своїм секретом: вона мала два золоті дукачики. Це був подарунок їй від батьків, коли вона ще дівувала, якихось півсторіччя тому, або більш як тридцять років до жовтневої революції. Тоді була мода в молодих дівчат носити дукачі із золотих монет. Мама вже не носила цих своїх найкоштовніших оздоб, але берегла й переховувала їх про запас на чорний день. Навіть ми, її діти, не знали, що вони в неї є. А тепер ми опинилися в найжахливішій скруті. Голод у цей час доходив до свого вершка, і, щоб залишитись живими, нам треба було за всяку ціну роздобути десь харчів. Мати запитала нас — вона завжди так робила у важливих справах — як, на нашу думку, найкраще використати ці дукачі. Ми водночас погодилися, що один з них треба віднести до найближчого «торґсину» в райцентрі. І вирішили відбути цю подорож якнайшвидше, поки сніги ще не зовсім відгородили наше село від світу. Пізніше,

як зима розгуляється на всю силу, вибратися з села буде взагалі неможливо.

Отож одного ранку, в кінці січня 33-го року, ще передсвітом, мати і я вирушили головною вулицею через усе село, щоб вийти врешті на основний шлях, що провадив до самого райцентру.

Була це подорож, якої неможливо забути. Незабаром зійшло сонце в усій своїй блискучій пишноті на неозорому блакитному небі, а білий сніговий покрив аж іскрився від його яскравих променів. Краєвид був тихий і спокійний. Ми не зустріли анічого живого: не було ні пташок, ні котів, ні собак, ані навіть їхніх слідів на снігу, що свідчили б про життя довкола. І не перестріли ані одної живої людини. Мене огорнуло дивне почуття, наче ми справді проходили через якесь мертве царство.

Єдиною ознакою, що люди ще живі, були димки з комінів оддалеки. Проте мало які хати посилали цей сигнал. Більшість із них, похована під глибоким сніговим заметіллям, крила в собі страхітливе видовище мешканців, що в невимовних муках конали з голоду.

Та вже невдовзі, коли ми поволеньки чалапали по снігу до центру села, нам почали траплятися наочні докази голодної смерти. Ми завважили щось таке чорне, подібне здалеку до притрушеного снігом стовбура. Підійшовши ближче, ми побачили, що то був людський труп. Закостенілі руки й ноги мертвяка, які стирчали з-під снігу, надавали йому вигляду якоїсь потвори. Я нахилився і змів рукою сніг з обличчя трупа. Виявилося, що це Улас, наш старенький сусід, якого ми востаннє бачили десь із місяць тому.

За кілька кроків далі нам трапилося ще одне заморожене на камінь тіло. То був труп жінки. Коли я струсив з неї сніг, у мене застигла кров від жаху: небіжчиця під обідраним кожухом закостенілими руками тулила до грудей замерзле тільце немовляти.

Нарешті ми перейшли село і опинились на шляху, що вів до райцентру. А тут відкрилася перед нами інша страхітлива панорама. Правобіч, вподовж усієї дороги лежали трупи тих селян, які, мабуть, пробували дістатись до міста в пошуках роботи й шматка хліба. Знесилені голодом, вони не могли туди дійти і врешті лягали або падали

край дороги, щоб уже ніколи й не підвестись. Легенький сніжок милосердно прикрив їхні тіла білим покривалом.

Неважко було здогадатись, що довелося спізнати тим людям, чиї трупи лежали лівобіч. Найімовірніше, вони верталися з районного центру додому, так нічого й не добившись. Вони тільки даремно пропішкували стільки кілометрів туди, і то лише для того, щоб їм відмовили в роботі й можливості втриматись при житті. Вони поверталися додому голіруч. Смерть наздоганяла їх, коли вони тарганилися додому, примирившись із тим, що хоч помруть у своєму селі.

Розлогі колгоспні лани, що простягалися на багато кілометрів обабіч шляху, виглядали як побойовисько під час великої війни. Вони були всіяні трупами тих селян, що померли з голоду, перекопуючи старі картоплища в надії знайти хоч півкартоплинки, недогляненої чи покинутої під час збирання. Люди вмирали там, де падали від знесилля в нескінченних пошуках харчів. Декотрі замерзлі мертвяки лежали там, певне, вже місяцями. Ніхто не квапився позвозити їх звідти й поховати.

Нам дуже тяжко давалися ті вісім кілометрів відстані від нас до райцентру. Коли ми вийшли з нашого села, з півночі знявся зимний вітер, а на обрії показалися хмари. Важко було, особливо матері, йти проти вітру, але ми таки затялися на своєму і десь після шести годин змагання з вітром та сніговими переметами добулися врешті до околиці райцентру. Тут на нас чекало ще одне страхітливе видовище.

Райцентр тоді ще не мав каналізації, і всі нечистоти збирала спеціяльна санітарна бригада, як звичайно, вночі. Для нечистот, що їх вивозили в бочках кінними підводами, не було викопано спеціяльного звалища. Бочки звичайно випорожнювали, виїхавши за місто, просто обабіч шляху. Виглядало на те, що шлях від нашого села до райцентру особливо припав до вподоби возіям тих бочок, бо значний відтинок дороги з обох боків був покритий грубим шаром відходів. Навіть за нормальних часів отаке видовище було надзвичайно гидким і неприємним уже саме собою, але ми вже до цього звикли. Тепер же, коли ми повільно плелися вздовж цієї загидженої дороги, нам аж кишки вивертало. Серед цього каналізаційного бруду там і сям прослалися замерзлі

трупи. Вони лежали поодинці або гуртами, або й цілими купами, наче рештки якогось румовища. Декотрі були притрушені снігом, і тільки їхні руки й ноги стирчали з кучугур, інших затопили недавно вихлюпнуті нечистоти. Не раз траплялися трупи матерів, що все ще пригортали немовлят до грудей під полами домотканих свиток.

Всі ці мерці — то були хлібороби з довколишніх сіл та їхні родини, і всі жертви голодної смерти. Позбавлені всіх засобів до існування, ці хлібороби єдиним виходом для себе бачили втечу до міста, де сподівалися знайти якусь працю, якийсь харч, якусь допомогу. Не вважаючи на заборону покидати свої села, вони юрмами сунули до райцентру, збільшуючи кількість його людности й дозоляючи городянам та керівництву міста. Вони з'являлись на порогах помешкань, благаючи крихот хліба чи бодай картопляного лушпиння, але надаремно. Містяни з їхніми мізерними харчовими пайками не могли дати селянам досить їжі, щоб урятувати їх від голодної смерти. Цих вимушених приплентачів було просто забагато. Вони вистоювали або лежали на хідниках вулиць, на базарах, на залізничних станціях, під парканами, на подвір'ях, у канавах обіч вулиць та шляхів. Вони стали таким буденним явищем, що городяни обминали їх, байдужі і до них, і до їхніх благань. Отже, марно перепробувавши все і потицявшись по всіх кутках, селяни зі своїми родинами врешті стикалися з неминучою голодною смертю. А їхні трупи, наче нанесені повінню дровеняки, довгі дні валялися під ногами, і нікому до них не було діла.

Часто міліціонери зганяли голодняків, мов худобу, у великі череди, випроваджували за місто і полишали там напризволяще. А мертвих і напівживих, уже нездатних ходити, кидали на машини або кінні підводи й вивозили — теж куди-небудь за місто. Там їх скидали в яруги або обабіч доріг, як то робили з нечистотами. Невже ці люди не заслужили бодай сякого-такого похорону на кладовищі, нехай і в братських могилах?

Коли ми з мамою добрели нарешті до «торґсину», біля нього зібрався вже чималий тлум голодних людей. А вулиці довкруж були затовплені худими, мов кістяки, чи навпаки — одутлими й опухлими людськими створіннями, що спиралися до стін та телеграфних стовпів або лежали на хідниках і в канавах. Вони терпляче дожидали, а

може, якісь милосердні покупці поділяться з ними чимось зі своїх покупок. Були й такі, що гамірно жебрали, з криком і плачем, а інші лише простягали руки, тихо й мовчазно. Там і сям серед стовпища ми нагледіли непорушні тіла мертвих, на яких ніхто не звертав жодної уваги...

Біля входу в «торґсин» нам сказали, що всі покупці повинні спершу піти в контору через вулицю, де роблять оцінку їхніх коштовностей. Коли ми знайшли ту контору, там нам пояснили, до кого саме слід звертатись. Відповідний службовець, гладкий чолов'яга за ґратчастим віконцем, навіть не глянувши на нас, узяв мамин дукач, швиденько зважив його й недбало кинув у шухлядку. Потім він дав нам анкету. У ній треба було зазначити своє прізвище, адресу і що саме за коштовність ми здаємо. Після цього ми одержали розписку на ту суму, на яку мали право набрати товару: рівно на 18 рублів. Далі ще одну годину нам довелося простояти в черзі перед входом до «торґсину». І ось ми нарешті опинилися всередині.

Ото було видовисько! Я наче потрапив у чарівний сон і просто очам своїм не вірив. Тут було все, чого ми потребували й навіть більше того. Були тут речі, про які ми ніколи в житті не чули й не бачили їх. Лежали тут харчові товари, про які я знав тільки з прочитаних книжок. Усі товари були привабливо розкладені й виставлені в зашклених прилавках. У мене голова почала йти обертом, коли я дивився на такий розкішний вибір харчів. Таж кілька місяців поспіль я навіть звичайнісінької їжі не бачив! Я вже й смак справжнього хліба забув. А тепер, куди не гляну, всюди повно оцих розкішних їстівних речей.

Мене аж гострим болем шпигонуло від голоднечі, і я ледве зміг встояти на ногах. Дикий голод точив мені шлунок, а в горлі так мене здушило, ніби хто руками стискав і скручував шию. У цих своїх муках я вже от-от був би розплакався вголос, та раптом відчув на плечах у себе мамині руки. Вона зрозуміла мій емоційний стан. Мабуть, і вона почувала себе так само. Коли я глянув на неї, вона усміхнулась і сказала: «Май трохи гордости, сину!» Ці її слова заспокоїли мене і додали сили здолати напад фізичної кволости.

Ми вирішили купувати лише найважливіші й найпотрібніші продукти, тому, коли прийшла наша черга біля прилавку, швидко, без зайвих вагань і смикань вибрали,

що нам було потрібно. Ми купили масла, солонини, смальцю, два буханці хліба, цукру і ще кілька різних товарів — рівно на 18 рублів. Більшість із цього всього добра була гарно спакована в бляшанках, коробках чи торбинках. На наш подив виявилося, що на всіх етикетках був напис по-англійському «Виготовлено в СРСР», тобто всі ці товари були призначені для чужоземного ринку.

Закінчивши купівлю, ми, силкуючись не привертати до себе уваги, вийшли з крамниці й подалися у зворотну дорогу. Ми не боялися нападу грабіжників серед білого дня, бо ж були такі самі, як і решта голодних селян, та й виглядали не інакше: худі й виснажені, одягнені в лахміття, з жебрацькими мішками на плечах. Ніхто при здоровому розумі був би не запідозрив, що в тих мішках з-під картоплі ми несемо кілька фунтів солонини та інших поживних речей, які були для нас найкоштовнішими скарбами на світі.

Вже бувши в дорозі додому, ми не годні були втриматися від спокуси, щоб не покуштувати трохи хліба з солониною. Смакувало воно нам так, що й описати годі. Мати радила, щоб я не їв забагато, побоюючись, що мені стане від того погано. Тим часом починало вже смеркати, і страшнувато було вертатись додому тим самим битим шляхом, яким ми дісталися до міста. Отож ми вирішили завернути до станції в надії потрапити на потяг, що зупинявся на полустанку за три кілометри від нашого села. Це нам скоротить дорогу і там ми вже будемо в безпечнішій і залюдненій місцині.

Коли ми підходили до станції, товарняк саме проїхав повз нас, прямуючи правобіч. Видно було людей, що скупчились довкола чогось такого на рейках. Підступивши ближче, ми побачили калюжу крови й у ній розчавлене людське місиво. Хтось сказав, що це самогубство: жінка з дитиною на руках кинулася під потяг. Поволі одне за одним люди почали розходитись, а знівечені тіла матері та її дитини так і залишилися там лежати, нікого більше не цікавлячи. Ніхто над ними й сльозинки не зронив, ані не виявив спочуття з приводу такої трагічної смерти — настільки отупіли вже всі.

Ми прийшли на станцію. Там також було повно народу — і всередині, і знадвору. Люди поприходили, як і ми всі, з довколишніх сіл. Тут була остання їхня надія

знайти щось поїсти. Може, гадали вони, якийсь співчутливий пасажир кине їм скибку хліба з вікна вагона. Декотрі сподівалися знайти тут якусь роботу. А інші принесли з собою щось найліпше зі своїх речей, аби виміняти їх на харчі чи продати за гроші. Вони терпляче сиділи на цементному пероні, мокрому від снігу, виставивши свій крам: прегарної ручної вишивки українське вбрання з доморобного полотна, а також рясно розшиті доморобні обруси, вишивані рушники, ручно ткані килими. Деякі з тих речей переховувалися десятиліттями або й довше в скринях та як дівочий посаг переходили з покоління в покоління. Але в той час такі коштовності не знаходили покупців. Тоді дуже мало пасажирських потягів проїздило, а місцеву людність нічим не можна було привабити, крім харчів. Усі, крім партійних та державних бонз та спекулянтів на чорному ринку, жили або надголодь, або мерли з голоду.

Більшість із тих людей, що переповнили чекальну залю станції, намагалися придбати квитки на потяги в північному напрямку, до Росії, де голоду не було. Але даремні були їх намагання. Продавати квитки українським селянам до Росії було офіційно заборонено, за незначними винятками для тих, які мали довідку, що їм дозволено відлучитися з колгоспу, і то саме до певного конкретного місця призначення. Та однаково голодняки пробували своє щастя, їм не було вже чого втрачати, та й робити теж було нічого, тим паче тепер, коли поля, ліси й річки навколо замело глибокими снігами. Отож вони гурмами тяглися до станцій, тому що кожний потяг приносив з собою промінчик надії чи бодай яку добру вістку. А над усе було сподівання, незважаючи на заборони, якось таки учепитись до потяга, що прямує на північ. Вони все леліяли надію на неймовірне. І ладні були вирватись у дорогу хоч би й на даху потяга чи під вагоном, на приступках, на гальмових плятформах чи на буферах.

Проте здебільшого ці мрії так і не здійснювалися. Час від часу міліція і гепеушники оточували оці юрби на станції і довкола неї, наладовували їх на ваговози, немов бездомних тварин, і викидали десь за межами міста.

Нам пощастило взяти квитки на потяг, бо ми їхали на південь, а не на північ. І незабаром ми вже були в дорозі додому, хоч жахливі примари голоду так і не полишили нас.

У вагоні, до якого ми сіли, було майже порожньо, оскільки мало хто їхав у південному напрямку, углиб України. Було багато порожніх місць, і невдовзі після того як ми зайняли свої місця, до нашого купе ввійшла жінка з двома малими виснаженими хлопчиками. Вони були в такому стані, що просто жаль брав! Обличчя в дітлахів — шкіра й кості, очі вибалушені, тупі й байдужі. І взагалі виглядали вони зачуханими, бувши вбрані в брудне й дране манаття.

Коли вони всі троє посідали, я побачив, що жінка притискає до грудей немовлятко під полою свитки і що те дитя мертве.

— Дівчинка, — сказала вона спокійно і без будь-якого зворушення. — Учора вмерла. Бідолашне, голодненьке було, все плакало й плакало... а потім нагло змовкло... Ми ночували на морозі. З вокзалу нас вигнали. А холоднеча страшна! Хлопці тулилися під моєю свиткою, мов курчата під квочкою...

Ми не знали, що на це відказати і тільки мовчки співчутливо дивились на неї.

Вона поклала мертве дитя собі на коліна й заходилась розмотувати замизкані ганчірки, в які воно було повите. Тоді, немов пригадавши, що дитина нежива, сповила її знову, притисла до себе і обережно притулилася щокою до її холодного й задубілого личка. А далі почала плакати й примовляти до дитини:

— Ой, прости мені... — хлипала вона; сльози котилися по її обличчю й капали на дитину. — Це ж не моя вина. Боже мій, я ж силкувалася, я зробила все, що могла... Вони назвали мене ворогом народу... Звідусюди нас виганяли.

І тут почала обціловувати ніжно свою дитинку, її очі, чоло, щічки.

— Не журись, моє дитятко, ти не довго будеш сама: скоро ми прийдемо до тебе, скоро ти будеш знову зі своєю мамою і братчиками...

Моя мама не могла далі слухати її голосіння, але, боячись, щоб і самій не розплакатись перед нею, вона встала й пішла до виходу, кивнувши й мені йти за нею. Щойно в тамбурі мама дала волю своїм почуттям. Плачучи, вона попросила мене врізати три скибочки хліба й дати цій жінці та її дітлахам. Ми повернулися в купе, і я дав їм по скибочці. Словами годі й описати, яке враження зробив на цих виголоджених людей самий вигляд хліба.

З'ївши половинку своєї скибки, а другу сховавши для хлопчиків, жінка трохи заспокоїлася і змогла розповісти нам свою сумну історію докладніше. Це була оповідь, дуже типова для інших українських родин того часу, але незрозуміла для тих, хто сам не зазнав таких страждань і трагедії.

Виявляється, рік тому чоловіка цієї жінки оголосили куркулем та «ворогом народу» і заслали кудись на північ. Відтоді ніякої вістки від нього не було. Він так і не бачив своєї донечки, що народилася після того, як його вислали, а тепер оце лежала мертва в матері на руках. Мати тяжко працювала в колгоспі, але одержала тільки кілька фунтів зерна та дещицю городини — таку мізерію, що вони це все спожили ще до настання зими. Наголодувавшись і намерзшись, втративши надію дістати у себе в селі харчі й дрова, вона, оскільки мала ще трохи грошей, спробувала перебратися з дітьми до Росії, бо чула, що там неголодно.

Наперекір усяким труднощам, вона врешті дісталася до станції і два дні намагалась узяти квиток до того міста в Росії, куди вже виїхали декотрі з її сусідів. Вони навіть писали до неї, що там ніякого голоду немає, підтверджуючи правдивість чуток. Та квитка їй таки не вдалося купити, бо в неї не було необхідної довідки від колгоспу. А тепер, коли її донечка померла, вона вирішила поїхати в інше місто неподалік від їхнього села. Там, вона чула, є якийсь притулок для дітей, тож, може, поталанить прилаштувати в ньому хлопчаків. А що з нею буде опісля — це їй було байдуже. Головне, аби врятувати своїх двох хлопців від голодної смерти.

Я вийшов у коридор вагона і стояв там якийсь час, дивлячись у вікно. Потяг ритмічно вистукував по рейках. Повз нас проносилися засніжені поля, дерева й телеграфні стовпи. Та й тут цей спокійний краєвид був порушений: де не глянь понад залізничними коліями — гурти голодняків, що стояли, сиділи або лежали. Вони здалеку приволіклися до цих залізничних колій, сподіваючись чуда у вигляді шматочка хліба, що хтось кине їм з вікна вагона. Мені не чутно було їхніх голосів, але я бачив їхні простягнені руки. Деякі стояли з дітьми на руках. Вони підносили їх вище, аби пасажири могли бачити ці схудлі тільця, і немов благаючи: «Хоч крихту хліба! Не для мене, для дитяти!»

І я раптом сягнув по свого мішка і вихопив з нього наш початий буханець хліба. Ген попереду я помітив жінку з двома малюками. Для них мусить статися чудо! — подумав я. І я відчинив вікно, а коли потяг наблизився до них, кинув хлібину в той бік, де вони стояли. Що сталося далі, я не бачив, бо сльози заслали мій зір.

Незабаром ми прибули на наш полустанок. Та перш ніж вирушити в дорогу додому, я хотів пошукати для мами якогось ціпка: вона гадала, що їй з ним легше буде йти. Наглядаючи чогось підхожого, я забрів за пристанційні склади. Те, на що я там натрапив, і досі стоїть у мене перед очима. Нині, коли відтоді збігло вже півста років, я все ще відчуваю той жах, який охопив мене, коли я увіч зіткнувся з цим моторошним видовищем. Прямо переді мною просто неба лежали складені буртою замерзлі людські тіла, наче купа дровеняк. Деякі трупи були зовсім голі, другі — напівзодягнені, ще інші — одягнені, але босі. Замерзлі руки й ноги стирчали з-під снігу, мов якесь химерно поскручуване галуззя дерев. Я стояв там приголомшений, нездатний ворухнутися з переляку і жаху. Добру часину я пильно вдивлявся в ті людські трупи з простягнутими замороженими руками, що наче й досі просили хліба та милосердя. Потім, прихопивши якогось ціпка, побіг назад до матері, тремтячи цілим тілом, і лише в її присутності сяк-так втихомирився.

Поки ми кінець-кінцем дійшли до нашого дому, вже поночіло; але на цьому наша купівельна пригода не закінчилася.

Мати ще в дорозі додому здавалася чомусь заклопотаною і стривоженою. Коли я запитав, що її турбує, вона довірилась мені, її непокоїла та анкета, яку ми мусили заповнити, коли виміняли дукача в «торґсині», і тоді я теж зрозумів, яка небезпека нам загрожує.

Селянство ігнорувало розпорядження про здачу всяких монет та іноземної валюти, і це спричинило численні арешти й тортури в катівнях ҐПУ. Ми не порушили того розпорядження, бо дукачі не підпадали під категорію дорогоцінностей. Але ми допустились помилки, записавши дукач як «монету» в бланку офіційної оцінки. Цей «дрібний» недогляд міг тепер обернутись «серйозним злочином» супроти держави.

Наші побоювання невдовзі справдилися. Небагато й часу збігло після нашої купівельної виправи, як одного

дня з полудня до нас завітала чимала група сільського начальства. Вона складалася зі знайомих нам членів хлібозаготівельної комісії нашої стохатки, яких цим разом супроводили озброєний міліціонер та голова сільради. Міліціонер був не наш сільський, а, очевидно, спеціяльно присланий до села районними властями. Ця особа і присутність стількох інших офіційних осіб підказували нам, що ситуація серйозна.

Коли вся група ввійшла в хату, голова сільради виступив наперед. Він заглянув у документ, що його тримав у руці, і прочитав звідти вголос прізвище моєї матері для з'ясування особи, хоч знав мою маму дуже добре. Далі він оголосив, що, «за вірогідними даними», ми маємо золото, яке давно вже повинні були здати до державної скарбниці. Він повідомив нас, що міліціонера прислано з наказом приставити це наше золото до райцентру. Ще він додав, що як ми доброхіть здамо йому золото, то вся справа буде закрита й піде в забуття. А наша відмова спричинить арешт голови сім'ї як «ворога народу».

Їхня вимога видати наше неіснуюче золото видалася нам смішною, а думка про те, що моя матір може стати «ворогом народу» була й зовсім безглуздою. Та й матері надто часто доводилося бувати в таких тарапатах, щоб тепер вона могла розгубитись. Вона категорично заперечила, що в нас коли-будь були золоті монети, які треба здавати державі. Вона, як на те пішло, не могла б і сказати, як та золота монета виглядає! У «торґсині» ми купили харчі за золотий дукач, а не за золоту монету. А обмін дукача на харчові продукти в державній крамниці ні в якому разі не може вважатись незаконним, наполягала вона.

Та хоч би там як, а голова сільради наказав провести пильний трус у нашій хаті. Вони обнишпорили в нас усі кутки й закапелки, повитягали ввесь одяг, зазирнули під кожну покришку з кожного горнятка. Передивилися скрізь, позаглядали у все, але не знайшли нічого. Воно, правда, і знаходити не було чого, крім другого дукача, надійно захованого в нашому колишньому свинарнику.

Отож урешті комісія пішла з порожніми руками, і після цього, хоч як це дивно, а нам дали спокій.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

У другій половині лютого вдарили сильні морози. Різко впала температура, розгулялися завірюхи. Вітри з завиванням та свистом обламували промерзле гілля з дерев і здирали покрівлі з деяких хат. Але й таку сувору зиму можна було б витримати, якби не голод. А водночас мерзнути й недоїдати, бувши без харчів і без дров і не маючи надії роздобути одне й друге — це такий жах, якого не сила й уявити.

Наше село виявилося повністю відрізаним від світу. Високі снігові перемети поробили шляхи й стежки непрохідними. Снігу нападало так багато, що часом не можна було дверей надвір прочинити. Щоправда, люди й не збиралися виходити зі своїх домівок: нікуди було ходити. Усе село замели сніги, а його мешканці повільно вмирали з голоду по хатах.

Ми теж сиділи замкнувшись у хаті. Хоч і безуспішно, але ми намагалися тамувати відчуття голоду читанням або переказуванням різних історій. І часто молилися. Мама падала навколішки перед образами, а ми приклякали поряд, повторюючи за нею слова молитви. Тоді ми почували себе якось певніше, вірячи, що Бог почує наші молитви і невдовзі пошле нам якусь поміч. Не раз я чув, як мама зверталася до образів: «О, всемогущий Боже: Ти наслав на нас Свій гнів і Свою кару в час, коли сатана також мучить нас.

За що Ти нас караєш так, всемогущий Боже? Змилуйся над нами і поможи нам витримати ці сатанинські муки».

Потім, немов каючись за свої докори Богові, вона проказувала довгу молитву-благання. Мій брат Микола відмовляв свою власну молитву. Він також хотів спізнати причину, за що Господь наслав таку муку на людей, які щиро вірили в Нього. Закінчував він завше тим, що благав Бога, аби Той послав нам трохи хлібця. Ось так ми збували час у молитвах, мріях, надіях і в сподіванні якогось чуда.

А дні й ночі, здебільша з лютими завіями, йшли нескінченною плетеницею. Та одного ранку буря вщухла і надворі залягла тиша. Благеньке проміння сонця пробивалося крізь намерзлі шибки вікон. Ми з Миколою надумалися вийти надвір, але довго ніяк не могли відчинити дверей. Кінець-кінцем, рипаючи дверима туди-сюди і поволі відсовуючи сніговий замет, нам це вдалося, і ми вийшли в чудовий ранок з іскристим снігом, блакитним небом і ясним свіжим повітрям.

Тиша й снігове одноманіття панували в селі. Єдиними ознаками життя були тоненькі цівочки диму, що де-не-де струмили вгору з комінів. Та над багатьма хатами у нас по сусідству ані сліду диму не було. Невже в людей там не топилося? Як же вони могли лишитись живими, дивувалися ми, не опалюючи своїх хат у таку холоднечу?

Щоб самим переконатись, як воно насправді, ми побігли насамперед до Дмитрової хати, що не подавала жодних ознак життя. Дмитро так і не вернувся додому, коли ото його забрали до райцентру. Його молода дружина Соломія залишилася сама з донечкою. Вона ходила на роботу в колгосп, беручи з собою й дитинку. Як дружина репресованого, вона також вважалася «ворогом народу», через що її дитину не взяли до колгоспних ясел. Пізніше Соломію викинули з колгоспу і вона мусила шукати роботу в місті. Але це було неможливо, бо хто б їй дав у колгоспі довідку на право виїзду з села? Вона опинилася в зачарованому смертному колі комуністичної системи, і їй довелося повернутися до свого села.

Коли настала зима, Соломія ходила від хати до хати, ладна працювати тільки за шматок хліба. Вона була надто горда, щоб жебрати. Люди співчували їй і ставали в пригоді, хто чим міг. Та коли голод гостріше почав допі-

кати, селянам уже незмога була їй помагати, і далі вже ніхто більше не бачив, щоб вона ходила по хатах.

Двері Соломіїної хати ми застали незамкненими, але їх так завіяло снігом, що нам важко було ввійти досередини. Та коли ми врешті увійшли, то побачили страхітливе видовище: посеред кімнати зі сволока звисала Соломія. Вона була в національному вбранні з великим хрестиком на грудях. Знати було, що вона, перш ніж учинити самогубство, свідомо готувалась до цього, бо й волосся мала дбайливо повичісане й заплетене у дві коси, що звисали з плечей.

Нажахані, ми побігли покликати маму. Ми допомогли їй зняти Соломіїне задубіле тіло зі сволока, тоді поклали його на лаву й накрили домотканим рядном. І тільки коли впоралися з цим усім, помітили мертве тільце її малої донечки. Дитя лежало в дерев'яних ночовках у кутку під образами, чистеньке і вбране у свій найкращий одяг. Маленькі рученята були схрещені на грудях.

А на столі ми побачили таку записку:

«Дорогі сусіди!

Будьте такі ласкаві, та поховайте нас по-людському. Я мушу залишити вас, дорогі сусідоньки. Вже далі так жити не сила. В хаті нема харчів, і навіщо мені жити без моєї донечки, що вже вмерла з голоду, та й без чоловіка. Якщо колись побачите Дмитра, розкажіть йому про нас. Він зрозуміє нашу біду і простить мені. Скажіть йому, що я упокоїлася мирно, з думкою про нього і наше дороге дитя.

Люблю вас, дорогі сусіди, і всім серцем бажаю, щоб ви якось пережили це лихо. Вибачте, що завдала вам клопоту.

Спасибі вам за все добре, що зробили для нас.

Соломія».

Прочитавши записку, ми стояли з хвилину непорушно й розгублено. Мама приклала ріжок хустки до уст, щоб стлумити ридання. Микола дивився на мертві тіла, мов на якусь неймовіру. А я відтворював у своїй уяві їхні передсмертні муки: голодне квиління дитини й останні передсмертні судоми її виснаженого тільця.

А які муки мусила пережити її мати! їй довелося безпорадно слухати, як дитина просить їсти, тоді як вона сама була напівмертва з голоду. Вона, думалось мені,

мабуть, сприйняла останній віддих донечки з почуттям великої полегкости. Ще я бачив в уяві, як мати порається біля своєї мертвої дитини: зодягає її в те найкраще й найчистіше, що має, молиться навколішки біля неї і нарешті цілує востаннє перед тим, як накласти на себе руки.

Мама перервала мої думки. Нам треба було сповнити останні бажання нашої покійної сусідки й поховати їхні мертві тіла як належалось. Моя мама завше любила робити все згідно зі звичаєм. Але як ми могли дотриматись о цій порі узвичаєних вимог? Ми ж були надто кволі, щоб викопати в засипаній глибоким снігом і замерзлій землі могилу чи бодай навіть одвезти небіжчиць до цвинтаря.

Зваживши це все, ми вирішили залишити обох у хаті, адже якийсь час холод не дасть загнивати їхнім тілам. Отож ми просто поклали дитинча біля матері на широкій лаві, нрикрили їх рядниною і відійшли собі.

Після цього сумного відкриття ми вже не могли бездіяльно сидіти вдома. Навколо нас було багато й інших хат, де не курилося з комінів. Ми були певні, що там також сталися подібні трагедії. Маму особливо непокоїла Борисова сім'я, а також одна вдова, що жила з дочкою-калікою по сусідству з нами. Може, вони ще живі, думала вона, і потребують допомоги.

Не гаючи часу, ми пішли до Борисової хати. Борис так само не повернувся з сільської буцегарні, а був перевезений до райцентру, і ніхто його більш не бачив. Жінка його, Химка, залишилася сама з двома дітьми. Ми частенько до неї заходили, допомагали, як могли. Але останніми часами, коли розгулялися завії, ми до них уже не заглядали.

Наблизившись до Химчиного подвір'я, ми помітили там перед хатою щось чорне, що стирчало з-під снігу. Це була Химка. її тіло зовсім замерзло і покрилося снігом. Передчуваючи, що і з дітьми її сталося найгірше, ми вбігли в хату; наші побоювання справдилися. На лаві лежав неживий найстарший Химчин син Трохим. Руки мав схрещені на грудях, очі примкнуті, а заціненіле від морозу тіло було вкрите сіряком. В узголів'ї стояла мисочка з рештками воску від свічки. Ясно було, що Трохим помер передніше за матір. Потім, мабуть, аби врятувати життя другої дитини, Химка вибралася з хати

шукати допомоги. Але, знесилена голодом, вона впала за кілька ступнів перед хатою, та так і померла на снігу.

Знайшли ми й меншу її дитину, хлопчика десь восьми років — у ліжку. Він був старанно накритий кількома старими одежинами і дивним дивом ще живий! Лежав собі, геть охлялий від голоду й занадто кволий, щоб поворухнутись. Тіло його задерев'яніло, і, здавалося, що він напівзамерз.

Ми мали негайно щось робити, щоб не дати згаснути останнім проблискам життя в цьому хлопчакові. У нас не було часу на споглядання та емоції. Ми занесли Химчине тіло до хати й поклали поряд з тілом старшого сина, померлого від голоду. І ще ми розуміли, що треба буде забрати меншого хлопця з собою додому, коли хочемо, аби він вижив, бо в його хаті стояла холоднеча й не було ані сліду дров та харчів. Ми обережно поклали його на санчата і перевезли до себе, сподіваючись, що тут він відживиться й оклигає. Мама поклала хлопчака в ліжко і сказала нам, що як Бог дасть, то він вичуняє.

Потім вона послала нас двох із санчатами до вдовиної хати привезти вдову та дочку-каліку до нас, коли ті ще живі. Вони мешкали близенько, і нам не забрало багато часу дістатись до їхньої хати.

Удова Шевченчиха та її каліка-дочка Ліда також були жертвами комуністичного режиму. Кілька років тому, коли проводилася у нас колективізація, її чоловік був посперечався з представником партії. У них двох дійшло до пересварки, і ось тоді Шевченко розпалився і обізвав партійника «дурним папугою»! Ну і цим сам собі виніс вирок. Його звинуватили в образі гідности комуністичної партії і заслали на п'ять років на північ на «виправні роботи». А десь через рік жінка отримала листа без підпису, в якому повідомлялося, що чоловік її помер на будівництві Біломорсько-Балтійського канала. Тепер його вдова жила сама з донечкою, калікою з народження, яка потребувала постійного догляду. Вдові Шевченковій було вдвічі важче, ніж іншим селянам, спромогатись на харчі та інші життєві потреби для їх двох. Прив'язана до хати щоденною опікою над безпомічною дочкою, вона не могла ходити на роботу. І не могла отримати ніякої офіційної допомоги, бувши жінкою репресованого «ворога народу». Вона зробилася жебрачкою,

цілком залежною від ласки своїх односельців. Коли ж голод охопив усе село, доля її була вирішена.

Вдовину хату на пагорку неподалік від нашої хати ми знайшли геть завіяну снігом, а двері також були під снігом заметом.

Добряче поморочившись, відгрібаючи той сніг від дверей, ми таки відчинили їх, а всередині, як і побоювались, знайшли бідну вдову мертвою в сінях на порозі. Ми занесли її тіло до хати й поклали на лаві коло дверей. Дочка Ліда лежала на іншій лаві, замотана багатьма шматинами, — вона ще жила. Обережно перенісши її на санчата, ми допровадили цей вантаж до нас додому.

Мама все ще поралася біля Химчиного меншого сина. Вона натирала його тіло снігом, а на припічку щось варилося для малого.

Коли ми внесли до хати Ліду, мати заходилася коло неї, а ми перебрали на себе опіку над хлопцем. Подбавши, наскільки це було можливо, щоб їм стало тепло й зручно, ми спробували нагодувати їх кашею і напоїти домашнім чаєм з усякого зілля, що приготувала для них наша мати. Але нам не вдалося домогтись, аби вони з'їли чи випили чогось тепленького. Вони лежали зовсім непорушно і єдиною ознакою того, що життя ще не покинуло їх, було їхнє повільне і спазматичне дихання. Як запала ніч, ми стали свідками передсмертних мук обох. Ліда померла опівночі, а скоро після неї помер і хлопець.

Тепер ми опинились у досить прикрому становищі. Ми мали в хаті двох небіжчиків, які були нам ніякі не родичі. Довго тримати їх у хаті ми не могли, а поховати ці трупи на цвинтарі було дещо ризикованим ділом.

Небезпечним був сам вияв співчуття до селян-голодняків, надто ж до таких, як цей хлопчик і ця дівчинка, котрі в очах властей вважалися «ворогами народу». Для нас спроби врятувати життя цих двох дітлахів були такі ж природні, як старання врятувати своє власне життя, але комуністична партія прирівнювала такі дії до державної зради. Та попри все це, ми вирішили будь-що-будь поховати їх належним чином на цвинтарі.

Наступного ранку ми з Миколою поклали обидва тіла на санки, прикрили їх і рушили з ними через центр села до цвинтаря. Тягнути ці перевантажені санки нам було дуже тяжко, в нас ледве ставало сили для цього,

тим паче, коли лежав такий глибокий сніг і лютував мороз. Посуваючись головною вулицею, ми побачили кількох інших мертвяків, у декотрих з них ми розпізнали своїх сусідів. Траплялися між ними й чужосельці, що, певно, заблукали до нас з інших сіл, шукаючи їжі. Той факт, що всі трупи були вже присипані грубою верствою снігу, свідчив про те, що вони вже довгенько пролежали на дорозі.

Ближче до центру села нам трапилися сани, запряжені парою коней: вони чвалували просто на нас. Ми знали, що таку розкіш може дозволити собі лише хтось із партійних чи владних верховодів села. Ми пробиралися вузькою стежкою пробитої дороги, а обабіч височіли кучугури снігу, і нам ніяк було туди звернути. Мало не врізавшись у нас, коні стали дибки і зупинилися. Спочатку ми чули з саней тільки голосну лайку, а потім нам наказали уступитися набік. Коли ми спробували те зробити, наші переобтяжені санки просто загрузли в снігу. Поки ми даремно силкувались витягнути свої санки, то підштовхуючи, то смикаючи їх, ряднина зверху зсунулася вбік і розкрила наш вантаж. Ту ж мить обидва начальники перекинулись увагою на наші санки. Вони вилізли зі свого повоза й підійшли ближче до нас.

Їх було двоє і обидва нам незнайомі. Вони були тепло зодягнені й виглядали сито та статечно, як за давніх часів. Один з них, той, що був у шубі, виступив наперед і вимогливо запитав, що ми веземо в санках.

— Ви ж бачите, що веземо! — відповів я, показуючи на трупи. Другий незнайомець зацікавлено придивлявся до нас.

— Хто це такі і від чого вони померли? — провадив далі допит чоловік у шубі.

Питання було зайве і навіть кумедне. Я так собі наче байдуже відповів, що то трупи наших сусідів. А потім, замість пояснювати йому причину їхньої смерти, показав йому, що онде на шляху видно повно мерців, а ще багато більше їх, померлих і умирущих, по хатах. Він вочевидь був дуже невдоволений моєю відповіддю, бо враз сердито запитав мене, що ми за одні, і підступив до нас майже впритул.

— Ти що, хочеш сказати мені, що всі мешканці села вимерли чи ось-ось вимруть? — провадив він, підно-

сячи голос. Потім, знов вивергаючи на нас лайку й образи, витяг з кишені бльокнота і записав наше прізвище.

Другий незнайомець мовчки спостерігав цю сцену. Коли чоловік у шубі сховав бльокнот, обидва повернулись до саней і швидко від'їхали. А ми ще добре попомучилися, поки витягли свої санки з замету.

Зідхнули ми з полегшенням, лише коли врешті дісталися до цвинтаря, бо ж дуже змерзли й геть знесиліли. Тут ми опинилися поміж десятків трупів. Вони лежали врозкидь обабіч дороги. Деякі були складені купами — можливо, родичі або сусіди. Інших же порозкидали де не попаде, навмання.

На цвинтарі панувала мертва тиша. Ніде ні живої душі не було. Ніхто не клопотався тим, щоб поховати тлінні останки цих нещасників.

Увесь ритуал похорону «по-людськи» в ті трагічні дні полягав у тому, щоб просто поскидати мертвих у одну з братських могил або в могили, розкопані грабіжниками — шукачами коштовностей. У тій землі, промерзлій на камінь і покритій глибоким снігом, навіть дужим гробокопам страшенно важко було б викопувати ями. А для звичайного селянина, ослаблого від голоду, це була й зовсім неможлива робота. Отож ми тільки спустили тіла наших неживих ровесників у одну з розкопаних могил, напівзасипану снігом, а зверху притрусили на них ще його трохи. А потім хутчій подалися додому.

Дорогою ми перестріли чоловіка, який жив неподалік від нас і йшов у тому самому напрямку. Нам було приємно в його товаристві. Він сказав, що ходив до сільради заявити начальству, що в нього по сусідству дуже багато людей померло з голоду і що скрізь по хатах і надворі повно непохованих трупів. Його дуже вразило, що працівникам сільради було байдуже до цих слів і що вони навіть вірити йому не хотіли. Ба ще й більше того: голова сільради запротестував проти слів «з голоду» і звинуватив цього чоловіка у перекрученні фактів. У голови було своє власне пояснення причин. Він визнав, що дехто вмирає, але це тільки окремі нероби й ледарі, котрі не любили й не хотіли працювати в колгоспі, абож «вороги народу», яких і так треба вигубити. Наш супутник зрозумів, що він там нічого не доможеться. Дарма було

начальству щось пояснювати й наводити якісь докази, отож він залишив сільраду, вкрай розчарований.

А ми в свою чергу розповіли йому, що таке саме діється і на нашому кутку і що оце ми вертаємося з цвинтаря, де поховали двох бідолашних сусідських дітлахів. Розказали й про зустріч з двома незнайомцями по дорозі на цвинтар. Наш супутник повів нам, що то за одні. Той, що в шубі, був наш новий голова сільради. Його призначив на цю посаду райвиконком, він нещодавно тільки прибув до села. А другий — це кореспондент зі столиці, якого прислали сюди написати статтю про поступ колективізації і хід виконання пляну хлібозаготівель. Аж тепер нам свінуло, чого чоловік у шубі, наш новий голова сільради, так збентежився й розізлився, коли ми згадали про тіла померлих з голоду: то ж він силкувався затаїти від свого приятеля-газетяра страшне голодоморне лихо, що звалилося на наших селян.

Від того дня ми вже сиділи вдома, дедалі більше слабнучи з кожним днем. Ми з жахом спостерігали, як поволі тануть рештки наших потайних харчових припасів, коли холодна зима надворі була ще в повному розпалі.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

При кінці березня голод душив нас у своїх лещатах уже з неймовірною силою. Життя в нашому селі впало до найнижчого рівня, перетворившись у майже тваринячу боротьбу за виживання найпристосованіших.

Село перестало існувати як людська громада. Селяни, яким вдалося дожити цього часу, позачинялися в стінах своїх хат. Люди так ослабли, що й за двері не могли ступити. Кожна хата стала одиницею, замкненою в собі. Взаємні відвідини зробилися рідкістю. Усі двері були позамикані на засув і позаставлювані зсередини, щоб ніхто не міг вдертись до хати. Навіть безпосередні сусіди мало спілкувалися між собою або й зовсім обходилися без цього, люди перестали дбати одні про одних. Більш того, вони силкувалися взагалі не стрічатись. Друзі й навіть родичі поробилися чужі одне одному. Матері кидали своїх дітей і брат відвертався від брата.

Дехто з тих, які зберегли ще сили, і далі ходили роздобувати їжу, але якомога непомітніше, тихцем і крадькома, наче почуваючи себе винними, що вони все ще живуть.

Та що могли вони знайти під снігом? На вулицях, на полях, на городах і в садках, на замерзлій річці — скрізь валялися замерзлі тіла померлих з голоду. Їхні трупи, в

цілості збережені снігом і морозом, перетворились на скам'янілі пам'ятники. Вони стали меморіяльними скульптурами на згадку про виморених голодом дітей, чоловіків і жінок, старих і молодих, обвинувальними актами проти офіційної комуністичної політики та моралі.

А сніг усе падав, замети його дедалі все вищали й ставали непролазними. Не було кому розгрібати кучугури на шляхах і стежках. Не стало видно дітей, що в інші зими залюбки бавилися в снігу, ліпили снігові баби, їздили на ковзанах і ходили на лижвах. Колись, бувало, й коти взимку голосніш муркотіли, і пси бадьоріше гавкали. А тієї зими до кінця лютого наше село визбулося до решти цих своїх прихатніх друзів: усі вони чи то повиздихали з голоду, чи самі стали харчем для зголоднілих людей, абож їх вистріляли тисячники. Корівники й стайні порожнювали відтоді, як більшість худоби держава усуспільнила і її поздавали до колгоспу. А тих кілька корів, які ще залишались у селян, тримали під замками й ключами, немов якийсь казковий скарб. На подвір'ях, власне, вже не стало навіть господарських прибудов для худоби або для яких припасів. Їх давно порозбирали на дрова. Люди, аби зігрітись, палили все, що попало: навіть плоти й меблі. Доведені до краю, селяни розтягли на дрова покинені й спустілі хати або й частини власних осель.

Смерть заснувала своє царство в нашому селі. Ніде ані людина не озветься, ані тварина. А по хатах лежали мешканці або мертві, або заледве живі й нерухомі від голоду. Надворі ж усе довкруги замерзло і вкрилося снігом. Єдиним звуком, що інколи ще розносився, було завивання та посвист вітру. Це становило разючий контраст до співу наших соловейків, що їх винищили тисячники.

З'явилися й інші жорстокості, про які ніхто не хотів згадувати. Усі знали, що вони трапляються, але начебто існувала якась заборона говорити про них відкрито. Однією з таких напастей було страшне прокляття людожерства. І тепер ще про це дуже важко й згадувати, а тим більш говорити прилюдно.

Але все ж таки треба враховувати нездоланний примус голоду, що під його тиском людина може зовсім позбутися розуму й підупасти до цілковито звіроподібного стану. Саме це й сталося з багатьма нашими односельцями. Більш відпорні особистості, що прожили дов-

ший час на дуже малій кількості їжі або й зовсім без неї, вже не відчували початкових мук голоду. Вони або западали в позасвідомий стан, або перебували в якомусь напівпритомному, хворобливо-сонному отупінні. Але інші реагували на голод зовсім не так. Ці робились неначе божевільними. Вони втрачали всі рештки людського співчуття, чести й моральности. У них з'являлися галюцинації про їжу, про щось таке, що можна кусати зубами й жувати, вгамовуючи тим самим пекучі напади болю в порожньому шлункові. На них нападала нестерпна жадоба, вони ладні були вп'ястися зубами в будь-що, навіть у власні руки й плечі або в чужу людську плоть.

Перші поголоски про реальне людожерство поширилися у зв'язку з тим, що почали несподівано й загадково зникати люди в селі. Таким був випадок з Марією та її одинадцятирічним братом — дітьми Данила, висланого вже давно як «ворога народу». Вони зникли безслідно: пішли до лісу по дрова й не повернулися. Їхня недужа мати насилу цупилася від хати до хати через глибокі замети, шукаючи їх. Сусіди дітей не бачили й нічого не знали, де вони ділися. Ніхто не міг помогти бідній матері. Або ще була собі вдова, що вже довгий час животіла тільки з того, що нажебрає. Вона також десь поділася разом з дочкою, і ніхто їх більше не бачив. Незабаром після того пройшла чутка, що щезли дві інші молодиці й дівчина.

У той час, як кількість загадкових зникнень більшала, стався арешт, що глибоко вразив нас. Посадили в тюрму жінку, звинувачену в убивстві своїх двох дітей.

Іншу молодицю знайшли мертвою з мотузяним зашморгом на шиї. Сусіди, що натрапили на цю трагедію, виявили також її причину. У печі знайшли м'ясо з трирічної донечки цієї жінки.

А одного ранку мій приятель Іван, що тоді жив у нас, вийшов з хати і не вернувся назад ні того дня, ні тієї ночі. Минали дні, а про нього не було ні слуху, ані вістки. Іван і я разом ходили до школи і вже здавна між собою приятелювали. Батько Іванів, Шост, так і не повернувся з сільської в'язниці, де я востаннє його бачив. Звідти його повезли до райцентру, а далі — на Сибір. А за кілька днів було також звинувачено й

арештовано Іванову матір. Усе їхнє господарство й майно передали до колгоспу, їхні діти, п'ятнадцятирічний Іван та його гарненька сестра (їй було вже дев'ятнадцять років) залишилися безпритульними і зданими на ласку сусідів.

Як то часто буває в таких випадках, його сестра невдовзі вийшла заміж. Для неї це був єдиний спосіб знайти пристановище й безпеку собі та братові. Сусіди вважали, що вона вчинила мудро і захоплювались нею за її любов та увагу до меншого брата. Вони обоє пішли жити в хатину на пагорбі під лісом, і деякий час здавалося, що завдяки її вчинкові поталанило їм усім, наскільки це можливо було в ті часи.

Та, на жаль, те заміжжя не тривало довго. Усього через кілька місяців її заарештували як куркульську дочку й приліпили їй тавро «небезпечного елементу в соціялістичному суспільстві». Організатори колгоспу так боялися селянського опору, що намагалися винищувати не тільки затятих селян, а й їхніх жінок та дітей. А робили це тому, що й мала іскрина волелюбства, вцілівши, могла б спалахнути полум'ям повстання.

Отож дочка слідом своїх батьків пішла в небуття, а підліток Іван знов опинився покинутим сам на себе. Оскільки він не хотів лишатися з сестриним чоловіком, моя мати запросила його жити в нас. Отак він став членом нашої родини, і ми, прикро вражені зникненням хлопця, дуже тривожились його долею.

Тривога наша щораз більшала в міру того, як збігали дні й ніякої вістки про Івана не було. Зрештою ми з Миколою вирішили податись на розшуки його.

Хоч Іван чогось і не вподобав сестриного чоловіка Антона й навіть його хату, з декількох причин він міг би й повернутись туди. До колективізації Антона знали в селі як працьовитого й порядного молодого господаря. Він був добродушний та веселий, дуже зичливо ставився до дітей, і вони відповідали йому любов'ю. Ми добре знали його ще змалечку, а зимової пори часто спускалися на лижвах з пагорба, де стояла Антонова хата. Він підохочував нас тим, що утримував схил у доброму стані, щоб їздити лижвами і навіть зробив зручну доріжку для лижов. Коли в кого ламалася лижва, він умів її полагодити, а як ми наїздимося, пускав нас гріти перемерзлі руки й ноги у нього біля груб-

ки. І хоч на тому пагорбі бувало повно дитячого гамору, Антін не мав нічого проти того. Навпаки, наші забави на снігу справляли йому очевидну приємність.

Але тепер, коли все дужче допікав голод, дивні чутки почали ширитись і про Антонову хату на пагорбі. Хтось чув жіночий вереск у тій хаті. А тоді другий, ще жахливіший поголос розійшовся навкруги: ніби дим з його комина доносив запах смаженого людського м'ясива. Роздумуючи тепер над тими чутками, ми почали добачати можливий зв'язок між ними та Івановим зникненням.

Чи могла в цих чутках бути дещиця правди? І навіть якщо так, то чи він міг заподіяти щось таке неймовірне братові власної дружини? Ми мусили з'ясувати цю справу раз і назавжди. Снуючи такі страшні думки, ми повільно дибуляли в напрямку до пагорба. Микола, значно менший від мене, був аж блідий зі страху. Він пробував умовити мене, щоб ми вернулися додому, але моя приязнь до Івана й стурбованість його долею були сильніші від моїх побоювань. Я мусив таки дізнатись, чи Іван ще живий і чи потребує він допомоги.

Отож я вперто простував уперед, у той час як Микола не дуже охоче ступав за мною. Ми підходили все ближче по незайманій сніговій пелені. Опинившись уже біля хати, ми пригадали мамині пересторороги, що треба вжити певних запобіжних заходів. Вона порадила нам, щоб Микола залишився надворі, а я щоб заволав на допомогу, якби всередині хтось напав на мене. Це відверне увагу напасника, а Миколі дасть знак кинутись мені на поміч, скільки там буде в нього сили.

Згідно з цим пляном, Микола з дубцем у руці зайняв місце під вікном. Я ввійшов у сіни, залишивши двері за собою прочиненими. Тут мене зустрів Антін. Не відповідаючи на моє привітання, він показав мені на двері до передньої кімнати. Коли я ступив туди, звідусіль мені впали у вічі ознаки страшної вбогости: стіни голі, ніде жодних меблів і ще дика холоднеча. Пильніше глянувши на Антона, я побачив, що він втупив у мене зір, немов оцінював мої сили.

Це була дуже неприємна хвилина. Його налиті кров'ю очі сльозилися, а пальці нервово ворушились на довгих руках, які здавались наче лише причепленими до тіла.

Він явно не пізнав мене. Я пробував нагадати йому, хто я, назвавши своє ім'я та імена своєї матері й брата,

але надаремно. Антін тільки вдивлявся в мене невидюще й мовчки набряклими кров'ю очима.

Цей чоловік збожеволів, подумав я. І тоді з жахом усвідомив, що він же вдвічі більший за мене! І ще я уявив собі, що ці все ще дужі й сильні ручиська зроблять зі мною, як допадуться.

Поволі й обережно я почав задкувати до дверей. Але мої порухи, мабуть, вивели його з отупіння і нагадали щось, бо він нараз вибовкнув:

— То ти прийшов питати в мене, де Іван?

Мені полегшало, коли я почув його голос, який, хоч і був шорсткий та неприємний, все-таки зменшив напруження.

— Атож, дядьку Антоне! — скрикнув я. — Але...

Він, однак, не дав мені договорити.

— Що за «але»? — сердито урвав він мене.

— Та я... Я хотів спитати, як ви здогадалися, що я шукаю Івана, — пробурмотів я. — Може, він...

Я не докінчив речення, збагнувши раптом, що бовкнув зайве, або ж не в пору.

Цю мить з ним зайшла несподівана зміна. Він став спокійнішим і ніби зваженішим. Борсання його припинилися, хоч він усе ще був збудженим і знервованим. Він і далі ворушив руками, наче не знав, що з ними робити, і поводив очима: то зиркне на вікно з правого боку, то знову на вікно за собою, аж нарешті знов зупинився поглядом на мені.

Мене знову опосів страх, коли він так стояв, втупившись у мене. Я розгубився на хвилину, і від цього в мене закалатало серце й запаморочилась голова, а все тіло огорнуло безсилля. Хотілося верещати й репетувати, зняти крик на весь голос. Та в цю секунду Антін відвернувся і, ступнувши до кухні, кинув мені через плече:

— Я спитаю про це маму.

Але я вже не став чекати. Холодний піт зросив мені чоло, мене всього заколотило. Якийсь внутрішній голос наказав мені щодуху втікати, і моє тіло самохіть скорилось йому. Я шаснув з кімнати у сіни, але спізнився. Антін враз вишмигнув через кухонні двері до сіней, і тут таки став переді мною. В одній руці у нього був блискучий різницький ніж, а в другій — брудна ганчірка.

Побачивши це, я вереснув: «Рятуйте!» і далі силкувався кричати, навіть коли відчув на губах дотик тієї брудної шмати. Ту ж хвильку почувся дзенькіт розбитого шкла, коли

Микола хряснув у шибку своїм дубцем. Водночас із цим усім залунали голосні крики Миколи на допомогу. Мій напасник на мить завагався і послабив стиск. Я скористався цією хвилинною розгубленістю, випручався з його рук і вискочив з хати надвір. Ми з Миколою шугонули глибоким снігом так прудко, як тільки ноги нас несли, і не припиняли бігу, аж поки опинилися вдома, в безпеці. Тільки тоді, замкнувшись ізсередини, усвідомили ми собі, як нам неймовірно пощастило врятуватись від смертельної небезпеки.

Ми вирішили нічого нікому не розказувати про свою походеньку до хатини на пагорбі. Таємниця Іванового зникнення залишалася нерозгаданою аж до одного дня у квітні.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Мені не сила дібрати слів, щоб описати те, що бачили мої очі навесні 1933 року, але оскільки ці страшні спомини все ще переслідують мене, я спробую викласти все, що пам'ятаю про передсмертні муки й масову загибель моїх співвітчизників-українців.

Пройшла друга світова війна, і я був її учасником. Я бачив безліч мертвих і спотворених людських тіл, чув крики розпачу й стогони нестерпного болю довкола мене. День за днем мені доводилося терпіти холод і голод. Я весь час відчував страх перед смертю. Але все те нині наче повите пеленою часу. Крізь туман моїх спогадів мені бачиться тьмяний проблиск світла. Цей проблиск — усвідомлення того, що ті страждання були спричинені війною, що я та інші в той час мали змогу боротися за своє життя, обороняти себе, хоч і якою блаженькою була та змога. А над усе я усвідомлював собі, що, воюючи на війні, я не був цілковито полишений на самого себе. Армія ніколи не кидала нас напризволяще, коли йдеться за щоденні харчові пайки, дарма що вони були скромні під оглядом кількости та якости. Ми також були сяк-так зодягнені, як того вимагав статут, і по змозі забезпечувалися казармами чи якими бараками для ночівлі. Так ото всі знегоди воєнного лихоліття бліднуть порівняно з подіями «мирного» часу, що мали місце в нашому селі, — подіями, що назавжди зосталися в

моїй пам'яті як втілення абсолютного жаху. Ті з нас, які ще лишалися в живих на початку 33-го року, потай душі леліяли надію, що врешті таки з приходом весни нам трохи полегшає. Думалося, що молоде ростиво допоможе нам перебути ті ще довгі місяці до нового хліба. З цією надією ми змогли протриматися аж поки запримітили перше зело. Однак, хоч як прикро, а багато селян не дотягло до часу, коли довго очікувана весна настала. А ще багато з тих, що пережили зиму, знайшли свою смерть серед тої городини й трави, появи яких вони так ревно й терпляче дожидали.

Весна 33-го року в Україні була незвичайно холодна. У наших краях весняна погода здебільшого усталюється десь на початку квітня. Сніг швидко тане і натомість відразу з'являється зелений покрив. Але в тому році сніг можна було всюди бачити ще й у середині квітня. Безперестану віяв пронизливо студений вітер. Він часто наганяв важкі дощові чи снігові хмари, або і те, й друге, і село знову глибоко загрузало в болоті та сльоті. А потому мороз перетворював усе те в грудки грязької криги.

Голод у нашому селі тоді сягнув такого рівня, коли смерть стала жаданою полегшею. Чимало хат навколо нашої віддавна вже стояли пустками. Коли сніг почав поволі танути, всюди повиступали на видноту людські трупи: у дворах і на полях, уздовж доріг. Ці мертві тіла стали пекучою проблемою для живих. Адже, як потеплішло, вони почали розмерзатися й розкладатись. Сморід від них був просто нестерпний, а ми перед цим лихом були безпорадні. Селяни, що вижили, не мали сили поховати мертвих, і ніхто зі сторонніх начебто не поспішав того робити, отож мерці так і лежали там, де їх спостигла смерть. На полях і в лісі вони стали здобиччю диких звірів, а тих, що були по хатах, пожирали незліченні щурі.

Тепер уже втретє село охопила паніка. Ті, кому пощастило вижити, перебували в безодні розпачу. Всі їхні засоби до існування давно вичерпалися. Врешті кожен мусив стати віч-на-віч з жахливою дійсністю, що не залишилося нічого їсти і не було жодної надії на допомогу звідкілясь: на всіх насувалася неуникненна смерть від голоду.

Більшість цих пройнятих розпукою селян примирилася з цією неминучістю. Вони сиділи собі по хатах, а стан їхній був такий, що годі й описати. З вигляду вони були зачучверені й схудлі і такі кволі, аж ледве ноги во-

лочили. Вони просто собі сиділи або лежали мовчки, ослаблі до того, що навіть слова промовити не годні були.

Тіла декотрих перетворилися на живі кістяки з сірожовтавою обвислою шкірою. Обличчя у них скидалися на гумові маски з великими вибалушеними й непорушними очима, а шиї наче повгрузали їм межи плечі. Вираз їхніх очей був шклистий — певна ознака близької смерти.

В інших тіла поспухали, що свідчило про останню стадію голоду, їхні обличчя, руки, ноги й животи нагадували поверхні гнучких м'ячиків. Шкіра в них скоро починала тріскати й репатись, унаслідок чого тіла швидко розкладалися.

Потепління викинуло на люди нову хвилю жебраків. Кожен, хто ще був при силі ворушитись, виходив з домівки і рушав у мандри — шукати їжу. Старі й молоді, переважно жінки та діти, спроквола чалапали від хати до хати, ледве переставляючи ноги, обмотані різним ганчір'ям. Вони благали чогось їстівного: картоплину, шматок хліба чи бодай зернятко! — хоч одне-однісіньке! На початку голоду — я пам'ятаю — ці знеможені люди підходили до порога і просили, часто з плачем, яких-небудь залишків їжі. Коли їм відмовляли, вони чемно вибачалися і йшли собі геть, почуваючи себе ніяково за те, що потурбували нас.

Але цієї весни жебраки були зовсім інакшими. Ці доведені до розпуки люди, приголомшені жорстокістю, несправедливістю та голодом, вже не виглядали на скромних і звичайних селян, як давніше. Страх перед видимою голодною смертю був такий великий, що вони втратили останні рештки самовладання і перетворилися на диких голодних звірів у пошуках здобичі. Вони вже не розрізняли друга від ворога і готові були навіть на вбивство заради недогризка. Вбрання їхнє вже давно зносилося на лахміття, та й самі вони були зморені й знесилені докраю, так що ледь на ногах трималися.

Інші ж підступали до кого-небудь з витріщеними переляканими очима і простягнутими руками, але вже не просили вголос: їм уже й голосу бракло, — вони тільки схлипували. Часто їхні важкі сльози змішувалися з сукровицею, що цідилася з потрісканих розпухлих щік. Вони могли хіба що пошепки жебрати шкориночки хліба.

Ще іншою ознакою близької смерти від голоду були воші, ті маленькі, пласкі й безкрилі паразити, постійні

супутники нещасних і знедолених. Напівживі від недоїдання люди вже неспроможні були охайно себе тримати, вони не мали сили носити воду, а тим більше гріти її, щоб скупатися чи перепрати одіж і постіль. А як хто ще був трохи при силі, міг дещо попрати, але не так як слід, бо ж люди не мали мила. Вже кілька років ніхто в селі і змилків на очі не бачив. Та навіть якби й було мило, ми не могли б його купити. По-перше, ми не мали грошей; а по-друге, нам же було заборонено купувати будь-що в крамницях як таким, що не виконали накладеного на нас плянну хлібоздачі. Через це ми всі були брудні й завошивлені.

Коли в людини, що конає з голоду, з наближенням смерти починають холонути руки й ноги, тоді воші перелазять до тепліших місць, тобто до очних ям, до вух, до кутиків уст і в ніздрі. Як таке ставалося, то це вже була несхибна ознака, що стражданням нещасного голодняка ось-ось надійде кінець.

А одним з найболючіших моїх переживань у той час було дивитися на муки дітей, і їхні жалісні личка, висхлі або розпухлі, политі слізьми, назавжди залишаться в моїй пам'яті.

Вони не могли зрозуміти, чому їм не дають ані скибочки хліба або чогось іншого попоїсти. Для них незбагненно було, що це воно коїться в їхньому маленькому світі. Як я згадаю про них, то ще й нині мене проймає жах. Бог мені свідок, що ось і зараз, пишучи ці рядки, я не можу втриматись від сліз.

У нас по сусідству небагато дітей пережило ту страшну зиму, але ті, що таки вижили, поробились як скелети, і вже й плакати не мали сили. Голови на їхніх маленьких тонких шийках виглядали як здорові гарбузи. Кістляві ручки й ніжки витикались патичками з їхніх тулубів. Животики в них були роздуті понад міру, а зі статевих органів увесь час сочилася рідина. Їхні дитячі личка здавалися передчасно постарілими й перекошеними. Ці створіннячка нагадували людей похилого віку, такі були зморшкуваті, байдужі до всього і страх які смутні. На цій стадії голодування вони повсякчас лишалися в стані отупіння, притаманному тим, хто терпить від крайнього голоду. Сама природа, здавалося, ввійшла в змову з комуністичним режимом, щоб додати останнього штришка патосу й жаху до тих мук, які діти вже витерпіли досі. У

декотрих дітей почало рости волосся на обличчі, особливо на чолі та скронях. Я бачив кількох таких, і вони мені здавалися вкрай дивними, наче істоти з іншої плянети, і справляли враження безпорадности й приреченості.

Часто голод підкошував цілу родину. Першими помирали дорослі, полишаючи дітей самих у холодній хаті, напівголих і голодних, боротися за своє виживання. Можна собі уявити, яка доля чекала на таких безпомічних дітей: ці вбого одягнені сироти з ногами у шматті поповнювали лави жебраків. Спотикаючись у снігових заметах, вони брели спершу до найближчих сусідів — лише задля того, щоб переконатись, що там теж тільки мертві. Тоді шкутильгали до іншої хати, а там ще до іншої далі. Співчутливі сусіди, що якось ще трималися при житті, залишали по одному чи двійку дітей у себе, але що з того, коли вони мусили ставати свідками їхнього повільного вмирання.

Та дивом дивним декотрі діти примудрялися вижити. Переважно то були хлопчаки й дівчатка десяти — п'ятнадцяти років. З приходом весни вони шукали порятунку в тому, що кидали свою домівку і вибиралися до міста. Небагатьом — дуже небагатьом! — таланило в цьому, і вони знаходили допомогу й спочуття серед мешканців міст. Інших, менш таланистих, виловлювала міліція й передавала до дитячих будинків. Ці діти мали ліпшу можливість перебути голод, хоч ми чули, що багато хто з них також помер. І нарешті, були такі, яким судилося пристати до зграй міських малолітніх злочинців. Один Бог знає, яка склалася в них доля. Слід сказати ще й про тих, що ні до міста не дійшли, ані міліціонерам не попалися. Їхні мертві тіла лишилися лежати на багато днів, а то й тижнів там, де вони впали мертвими, аж поки хтось затягував їх у якийсь рівчак далі від очей, немов те падло.

Я бачив чимало трагічних випадків, коли невинними жертвами виявлялися діти, але особливо одна подія найвиразніше постає з моїх спогадів тієї весни як символ цілковитого божевілля, до якого може доходити людськість. Це було десь на початку квітня. Одного раннього ранку, коли ми ще й не повставали, знадвору почувся дитячий плач і слабенький стукіт у двері. Я скочив з ліжка першим. Відімкнувши двері, побачив дівчинку років чотирьох. Вона тремтіла від холоду й слабосилля, а по її худих щічках струмками цебеніли сльози. Ми впізнали її! Це була Марійка, дочка нашої сусідки

Ганни, яка, крім неї, мала ще й семирічного сина і жила за півкілометра від нас. Ганнин чоловік — молодий, працьовитий господар — був арештований, як і багато інших, без ніякої причини і запроторений кудись у концтабір ще років зо два тому. Ганна лишилася сама з двома дітьми боротися за кусень хліба, як і всі ми. Та коли почалася зима й настав голод, ми втратили зв'язок з нею.

Я впустив дитину в хату.

— Мама не хоче вставати! — сказала вона, втираючи сльози рукавом замизканої свитки.

Ми з мамою мовчки переглянулися. За кілька хвилин я й Микола вже подалися до Ганниного подвір'я. Коли ми ввійшли в хату, то нобачили те, чого й побоювались. Ганна лежала горілиць на широкій лаві мертва. Її викочені шклисті очі дивилися на нас. Своїм широко розтуленим ротом вона ніби ловила останній ковток повітря. Видно було, що вона вмерла зовсім недавно перед тим, як Марійка постукала до нас у двері. На щоках її ми ще бачили сліди сліз і також бачили, як на її обличчі, наче мурашки, туди-сюди сновигали, шукаючи теплого місця, воші. Поруч з нею, замотаний в якесь ганчір'я, лежав її мертвий син. У хаті, що складалася лише з сіней і однієї кімнати, було порожньо й брудно. Все вмебльовання становили дві лави попід стінами, а чогось їстівного не лишилося ані крихти. Долівка була вся перекопана, в стінах видніли попробивані діри, а комини печі й груби були геть розвалені: виразний знак, що це робота хлібозаготівельної комісії. Безперечно, що зовсім недавно вона шукала тут прихованих харчів.

Ми з Миколою застигли, уражені жахом. Мені хотілося або вибігти звідси з вереском, або сісти поруч з мертвяками й узятись рукою за їхні холодні долоні, щоб якось виявити свій смуток і співчуття, але я не зробив ні одного, ні другого. Я просто стояв, немов скам'янілий і, дивлячись на мертву матір та її сина-хлопчика, питав сам себе:

— Чому? Чому вони повинні були вмерти?

Ми залишили мерців у хаті, надіючись, що колгоспна похоронна бригада забере їх під час щоденних своїх пошуків трупів. Місяців зо два тому в селі було виділено спеціяльну бригаду збирати й ховати голодняцькі трупи.

А маленька Марійка пережила голод. Якийсь час вона пробула з нами, аж поки родичі дівчинки, що жили в місті, забрали її до себе.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Пригадую, як мама одного дня в кінці квітня 1933 року запропонувала мені з братом провідати нашу далеку родичку Пріську, що жила кілометрів за чотири від нас. Ми охоче погодилися. Дорогою ми могли також навідатися до деяких своїх знайомих і однокласників, котрих не бачили від початку зими. Нас часто непокоїла думка про те, що з ними сталося, і ми готові були почути навіть найгірше.

Ми вирушили путівцем уздовж піщаних кучугур, що відділяли наше сусідство від лісу. Це саме тут ми переховували дещо зі своїх харчів. Був приємний, соняшний весняний день. Круг нас, весело щебечучи, перелітали з куща на кущ пташки. Всюди навколо видніло молоде зело, але ніде не було ані сліду людської істоти, ані звуку людських голосів. Так само не бачили ми ні котів, ні собак. Здавалось, якась жахлива чума пройшла селом, залишивши в живих тільки птахів та комах.

Дорога наша проходила повз Антонову хату на пагорбі, де кілька тижнів тому ми шукали нашого приятеля Івана. Коли ми підійшли ближче, то почули, на свій подив, чиїсь гучні голоси. Довкіл Антонової хати щось діялося: якісь люди чогось там шукали. Ми не могли стриматись, щоб не стати й не подивитись, яка там перечепа, і відкрили, що це якраз виконувала свою функцію хлібозаготівель-

на комісія. Тисячник села, «товариш Лівшиць», особисто керував обшуком і конфіскацією. Він стояв перед хатою, час від часу викрикуючи свої розпорядження. Кілька членів комісії перекопували заступами землю коло хати. Інші метушилися в хаті й у повітці.

Хоч воно виглядало на цілковите безглуздя, але все таки хлібозаготівельна комісія в нашому селі і далі вишукувала приховані харчі, дарма що на всі боки лютував масовий голодомор. Комісійники й далі ходили від хати до хати, надто ж припильновуючи ті садиби, де ще показувались якісь ознаки життя. Вони все так само домагалися виконання пляну хлібоздачі або просто перетрушували в селян комори й засіки, не дбаючи бодай за те, щоб запитати в господарів дозволу. Як ото завелося, так і далі ми були змушені й зобов'язані відвідувати збори й вислуховувати пропаґандистів, агітаторів та інших партійних уповноважених, що безнастанно вдовбували нам у голови величезне значення хлібозаготівель для держави або роз'яснювали, яку позицію займають партія та уряд щодо різних справ і подій чи які нові декрети з'явилися в країні. Звісно, на збори приходило дуже мало осіб, адже більшість з нас уже вигибла від голоду. А які ще жили, вже не мали фізичної сили вийти з хати.

Але завдяки цим зборам ті з нас, які могли ще на них ходити, дізнались, що десь у січні Центральний Комітет ВКП(б), звинувативши Україну в навмисному саботуванні пляну хлібозаготівель, прислав сюди як свого червоного губернатора Постишева — садистично жорстокого московського шовініста. Його призначення відіграло драматичну ролю в житті всіх українців.

Це саме Постишев приніс і запровадив у практику нову радянську російську політику в Україні. То була відверто проголошувана політика свідомого й нестримного винищення всього українського. Відтепер нам раз у раз втовкмачувано, що серед нас криються «буржуазні націоналісти», яких ми повинні знищувати. Це ж вони спричинили наші «харчові труднощі», це ж огидні «буржуазні націоналісти» морили нас голодом, і так далі й далі насновувалися звинувачення. На кожних зборах нам розказували, що боротьба з «українським націоналізмом» мала таке саме велике значення для «побудови соціялістичного суспільства», як і боротьба за хліб. Внас-

лідок цієї нової кампанії проти «українського націоналізму» було репресовано чи не все керівництво так званої Української РСР, а також вчинено погроми в усіх українських культурних, освітніх та громадських закладах. Навіть у нашому селі були проведені арешти у зв'язку із запровадженням цієї нової політики.

З приїздом Постишева в Україну хлібозаготівельна кампанія перетворилася в кампанію насіннєзаготівельну. Владу анітрохи не турбувало, що селяни мерли з голоду, її більш непокоїло те, що на весну не буде чим сіяти. Я пам'ятаю одну з промов Постишева, де він давав настанову всім партійним організаціям забирати посівний матеріял такими самими методами, якими здійснювалася хлібозаготівля. Він також наказав конфіскувати зерно, що нібито було викрадене або незаконно видане колгоспникам як натуроплата за трудодні. Нам дали зрозуміти, що потрібний посівний матеріял має бути зібраний невідкладно й будь-якою ціною. Але нам і в головах не вкладалося, що комуністичні можновладці можуть так безоглядно стягувати з селян зерно в той час, коли тілами виморених голодом хліборобів усіяно всі шляхи, поля й подвір'я. Слухаючи таку балаканину, ми часто думали, що це, мабуть, замасковані саботажники зумисне хочуть дискредитувати комуністичну партію. Але ми були наївні. Партія, позбавлена будь-яких людських сантиментів, вимагала від нас зерна; голод не був ніяким виправданням, щоб його не дати. Партійні керівники ставились до нас презирливо і зовсім не зважали на наше становище. Усе це ще підсилювалося традиційним російським недовір'ям і зневагою до українського селянства. Того ж то тепер ми були змушені вислуховувати від цих російських начальників безкінечні брехні про те, що ніякого голоду немає і що ніхто з голоду не вмирає. А ті, які повмирали, то ледарі, що відмовились працювати в колгоспі, і туди їм і дорога.

Та повернімося на Антонову садибу, де члени хлібозаготівельної комісії якраз робили трус. Були чутки про те, що Антін та його мати, від голоду схибнувшись з розуму, дійшли до людожерства. Але не з цієї причини комісія прибула туди саме того дня. «Товариш тисячник», як ми довідалися, колись перестрів Антона й помітив, що він все ще виглядає відгодованим і рухливим. А для ти-

сячника це був певний знак, що Антін має десь сховок з харчами, тому він домовився з комісією першої стохатки провести ретельний обшук Антонової садиби, де там у нього «приховані» харчі. Тож можна собі уявити їхнє здивування, коли замість зерна вони знайшли рештки людських тіл. Якраз у ту мить ми завважили Антона та його матір, що стояли трохи оподаль від «товариша тисячника». Руки їхні були зв'язані за спиною, а на варті біля них стояв один комісійник з дробовиком у руці. Перед ними лежала ціла купа людських останків, кісток і черепів. Було це відворотне видовисько, і у згадках воно залишилося таким самим. Ми не мали сумніву, що в тій жахливій купі були й останки нашого приятеля Івана.

Ми покинули ту сцену з почуттям відрази й обурення і чимхутчіш подалися до Прісьчиної хати.

Доля Пріськи мало чим різнилася від долі безлічі інших знедолених селянських родин. За відмову вступити до колгоспу в 1930 році, а ще за неспроможність сплатити державі податки й виконати всі норми хлібоздачі її чоловік одержав наличку куркуля і був засланий, як і багато інших, до віддалених лихозвісних концентраційних таборів. Пізніш її чоловіка перевели до табору примусової праці, звідки до Пріськи дійшла вістка — не їй першій така, — що він помер на будівництві Біломорсько-Балтійського канала. Пріська залишилася сама з двома дітьми: хлопчиком років восьми і п'ятирічною донечкою.

Пріська була вдома, коли ми прийшли. Вона так знесиліла від голоду, що ледве ворушилася. Свою сумну історію вона розповідала нам дуже натужно, бо вже й говорити їй була не сила.

Втративши чоловіка, вона мусила тяжко працювати, щоб утримувати дітей. В основному праця її зводилася до безугавної біганини в пошуках їжі. Та небагато вона могла знайти: пару буряків, кілька картоплин, скибку чи дві хліба. Проте влітку й восени ще не було так зле, коли вона могла працювати в колгоспі. За роботу Пріська діставала по два фунти хліба або борошна. Крім того, вона, як і всі інші працездатні члени колгоспу, отримувала двічі на день гарячу страву. Переважно то був куліш з пшона чи гречки або вівсяна каша. Зі своїх харчових пайок вона могла годувати також своїх дітей, але коли

надійшла зима й праця в колгоспі припинилась, то не стало в неї ні хлібної пайки, ні тієї гарячої страви. Мізерної кількости харчів, виданої у вигляді натуроплати за трудодні, вистачило ненадовго. А проте вона з дітьми ще якось протрималася аж до березня. Але далі трапилося неминуче: її син помер з голоду. Поховала вона його в садку під вишнею. Бажанням Пріськи було, щоб її також поховали під вишнею, коли помре.

Зоставшись удвох з донечкою Марією, вона знала, що невдовзі прийде і їхня черга помирати. Вона боялася, щоб не померти першою і не залишити дитину напризволяще. Ця думка не давала спокою Прісьці; їй треба було щось зробити, аби убезпечити Марійку від такої долі. До неї дійшли чутки про дитячий притулок у місті за двадцять з гаком кілометрів від нашого села. І ось одного квітневого ранку вони вдвох вирушили пішки в цю далеченьку таки подорож. Дійшовши до того так званого притулку, вона з'ясувала, що то був міліційний розподільник для малолітніх злочинців. І хоч Пріська налякалась, розчарувалась і засмутилася, що випало не так, як гадалося, вона вирішила, що навіть це місце для дитини буде ліпшим, ніж її опіка. Добре зважившн все, вона навчила Марійку, як поводитись і що казати, та й послала малу до вхідних дверей. Як тільки двері відчинилися і Марійка ввійшла в них, Пріська зникла за рогом вулиці, з тим щоб уже більш ніколи й не бачити власної доні.

У цьому місці своєї розповіді Пріська примовкла. Її вибалушені шклисті очі дивились приголомшено, губи тремтіли, але вона ані схлипнула. Ми стояли і мовчки гляділи на неї.

За хвильку, опанувавши себе, Пріська повела мову далі. Душа її не знала спокою, відколи вона відмовилася від Марії, полишивши дівчинку на невідому долю. Бідна мати була прибита горем, почуття великої провини й каяття мучили її. А сльози в неї так і лились, і вона ніяк не могла їх угамувати. У довгі зимові безсонні ночі їй привиджувалося, як Марійка з'являється перед нею. Ніби мала сиділа в кутку під образами на лаві, і Пріська відчувала на собі її докірливий погляд. А тоді Марійка наче вибухала плачем, просила хліба і примовляла:

— Мамо, чого ти мене покинула? Хіба ти мене більш не любиш?

Пріська казала, що донька так щоночі привиджувалась їй і щоразу запитувала все те саме:

— Мамо, чого ти мене покинула? Хіба ти мене більш не любиш?

Кінець-кінцем, не витримавши такої розпуки, вона знову пройшла ті двадцять з гаком кілометрів до того будинку, де залишила Марію. Та даремна була ця її ходанина: своєї дочки вона так і не побачила.

Вже почало вечоріти, коли Пріська закінчила свою розповідь, і нам треба було вертати додому. Наступного дня мама знову послала нас до Пріськи віднести їй трохи харчів, але виявилося запізно. Ми знайшли її мертвою на долівці. У своїй безвиході Пріська вибрала собі швидшу й менш болючу смерть: зібравшись на останні сили, вона отруїла себе чадним газом з деревного вугілля.

Ми не забули бажання Пріськи лежати вічним сном під вишнею, і надвечір поховали її поруч із синком.

Такі самогубства на той час стали звичайним явищем у нашому селі. Багато людей відібрали собі життя, отруюючись оксидом вуглецю, як ото й Пріська. Оттак — просто й безболісно. Зважувалися на такий крок переважно жінки, чоловіків у яких заарештували й заслали до концтаборів і які втратили своїх дітей у героїчному поєдинку з голодомором. Вони затикали комини, двері й вікна, затоплювали в печі або й розкладали вогонь серед хати на глиняній долівці і вмирали від смертельного диму. Інші запалювали й усю хату.

Але найпоширенішим способом самовбивства був зашморг. Серед тих, хто вибирав цей спосіб, були сільські активісти, надто ж керівники десятихаток і п'ятихаток. Декотрі члени партії також у той чи інший спосіб накладали на себе руки. Представники влади знали про ці масові самогубства, однак не робили нічого, щоб їх припинити.

Провідали ми в ті дні й трохи пізніше ще й інших родичів та приятелів, чиєю долею тривожились. За той час, поки ми не бачилися, з ними хто зна й що могло трапитись.

Найперше ми зайшли до хати, де жив мій приятель Василь. Його батька теж арештували й заслали кудись далеко на північ. Василь лишився з матір'ю і двома сестричками, але ми нічого не чули про нього, відколи він

перестав ходити в школу ще торік у грудні. Ввійшовши до них у хату, ми застали двох украй виснажених голодом дівчат та їхню матір. Усі троє схожі були на живі мощі. Вони тихо сиділи навпочіпки на долівці серед хати й варили якусь юшку з лободи й кропиви — бур'янів, що буйно ростуть у наших краях. На наше привітання ніхто не відповів. Вся їхня увага була зосереджена на рідині, що булькотіла в горщику. Вони жадібно придивлялись до варива, тримаючи ложки в руках. А мати, побачивши нас, заплакала. Нам довелось довго її заспокоювати, перш ніж вона змогла нам відповісти на наші розпитування про Василя.

Як почався голод, Василь прилучився до якихось чоловіків, що мали досвід у поїздках до різних віддалених місць. Він поїхав з ними до Росії накупити харчів. Йому пощастило. Він вернувся додому, привізши кілька буханців хліба і зо тридцять фунтів борошна. То було в грудні. А в березні 33-го року, коли голод дійшов до крайнього, Василь вирішив повторити поїздку, але цього разу йому не пощастило. Сісти на потяг і доїхати до якогось невеликого російського міста під Москвою йому ще вдалося. Звідти він встиг якось повідомити матір, що вже вертається додому. Та він так і не вернувся. Пізніше мати дізналася, що його заарештували на котрійсь прикордонній (між Україною і Росією) станції, а згодом судили як спекулянта на чорному ринку, визнали винним і дали йому п'ять років примусової праці. Куди його вивезли, Василева мати не знала.

Тоді часто траплялися такі випадки, як з Василем. Усупереч офіційній забороні їздити в пошуках праці й харчів і попри те, що ми були в жалюгідних життєвих умовах і, власне, дійшли до останньої межі голодування, ми все-таки не могли так просто здатися. Кожний, хто ще тримався на ногах, не хотів без боротьби піддатися смерті.

Тим часом ні з боку представників влади, ні від приватних осіб не було жодної спроби організувати якусь допомогу родинам, що вмирали з голоду в нашому селі. Навпаки, коли один місцевий учитель спробував щось робити в цьому напрямку, його заарештували й заслали копати той самий Біломорсько-Балтійський канал. Йому закинули «поширювання наклепницьких чуток про те,

що наші селяни нібито голодують». Ідея зорганізувати допомогу голоднякам зникла разом з тим учителем.

Ми були полишені самі на себе, ні про яку допомогу з боку якоїсь громадської організації не могло бути й мови. Селяни масово втікали не тільки до сусідніх містечок і міст. Багато таких, як от Василь, виїжджали у віддаленіші місцевості і навіть до Росії, де не знали голоду. Це не вдавалося так легко, навіть коли хтось мав гроші. Як я вже зазначав, нам не продавали квитків на потяги, якщо ми не мали спеціяльної довідки від сільради. У 1933 році дуже суворо дотримувались цього припису. Потяги охоронялись солдатами зі спеціяльних загонів, і ввійти у вагон крадькома, не показавши квитка, було неможливо. Крім того, селяни не мали пашпортів, запроваджених у грудні 32-го року, так що тепер зовсім неважко стало контролювати всіх пасажирів, які їхали з України на північ або на схід, і виловлювати «незаконних». Того, кого зловили, відправляли насильно в їхні села, а то й у трудові табори.

А для міських спекулянтів на чорному ринку то були ідеальні часи. Маючи пашпорти, вони без труднощів могли купувати квитки на потяги в будь-якому напрямку, а тоді перепродувати за шалену ціну селянам. Наприклад, квиток до Москви коштував на чорному ринку в чотири або й п'ять разів дорожче, ніж у касі.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Усі наші спроби знайти якусь допомогу поза селом були прнречені на невдачу. Хоч би де показався селянин-українець у пошуках харчів за межами свого села, на нього полювали, як на дикого звіра. Ми змушені були шукати прокорму для себе серед природи.

Більш таланисті й промітні — ті могли впіймати собі рибину або пташку. Інші пробували заспокоїти голод м'якими й сочистими частинками рослин, що їх рясно було над річкою. В лісі голодняки могли поживитись ягодами, грибами, розмаїтими корінцями або навіть листям та корою кущів і дерев. Було також багато дичинн для тих, хто вмів її ловити руками чи заманювати в пастки. Але мисливської зброї ми не мали, бо всі рушниці вже давно в нас конфіскували.

Та найспокусливіше було нишпорити на полях. Там завше ми мали надію знайти що-небудь, в основному з торішньої городини, коренеплодів, що вціліли в землі під снігом та морозом. Картопля, буряки й цибуля, навіть і мерзлі, становили безцінний скарб для вмируших від голоду. «Голодняку все до смаку», — каже давня примовка.

Ледве-но розтанув сніг, можна було бачити, як скрізь у збіднілих полях снують бідолашні постаті голодних людей,

шукаючи чогось їстівного. Найліпшою знахідкою була картопля. Часто ті, що її знаходили, не з'їдали картоплю відразу там таки, а несли додому й готували з неї свого роду картопляні оладки, додаючи листя або й деревної кори.

Однак для людей, виснажених голодом, нелегко було блукати полями в пошуках городини. Таж навіть аби тільки дійти до якоїсь дальшої місцини, потрібна була неабияка сила й витривалість, і багато хто не годен був на це. А як хто і спромагався туди добрести, то часто-густо падав мертвим серед поля від виснаги, так і не встигнувши щось знайти.

Одного дня пополудні до нас завітала мати мого шкільного товариша Петра. З плачем вона розповіла нам, що Петро помирає десь на полі кілометрів зо два від села. Сусідка збирала там мерзлу картоплю, отож від неї і почула мати цю вістку. Хлопець лежав ледь притомний, але сусідка не мала сили, щоб йому допомогти. Тим то Петрова мати й благала нас, чи не могли б ми допровадити його додому — мертвого чи живого.

Доля Петрової родини була мало чим відмінна від долі інших селян. Його батько відмовився вступити до колгоспу, як то робили й усі селяни напочатку. Але партійні активісти та їхні посіпаки не попустили так цього і вдалися до різних хитрощів та способів, аби знищити його як самостійного господаря. Два роки тому Петрового батька призначили старшим у п'ятихатці. Це означало, що в його хаті мали проводитися збори п'ятьох селян і що він повністю відповідав за них перед владою. А оскільки влада з усіх сил тисла на селян, щоб затягти їх до колгоспу, то він повинен був колективізувати всіх селян зі своєї п'ятихатки, ну і, звичайно, сам мав найпершим туди вступити.

У багатьох випадках ця штучка вдавалася, але з Петровим батьком вийшло інакше. Він і всі п'ятеро членів п'ятихатки ненавиділи колгосп і не хотіли мати з ним нічого спільного, однак він дорого заплатив за цю їхню впертість. На його господарство наклали надмірний податок, і коли він уже не міг заплатити того податку ні натурою, ні грішми, його ув'язнили як «ворога народу» і запроторили кудись на російську північ. А господарство сконфіскували, через що жінка з двома дітьми мусила перебратися до своїх батьків.

Але й там бідолашній не поталанило. Навесні 32-го року померли з голоду її батьки й донечка, і вона залишилася сама з сином.

І ось тепер, коли вони якось потрапили перебути голоднечу, Петрусь десь там помирає сам таки серед поля.

Ми не могли відмовити Петровій матері в її настійливих благаннях допомогти, хоч самі насилу трималися на ногах. Та однак Петро був нашим приятелем і сусідом, а крім того, на кутку вже ніде не було чоловіків, які б допомогли й наважились піти у поле; отже, ми вирішили зробити все, що мога, аби врятувати хлопця.

Привезти Петра додому ми могли тільки на ручному візку, бо нашого коня з підводою забрали в колгосп ще два роки тому. Взявши того візка, ми з Миколою подалися на картопляне поле, а слідом за нами пішла й Петрова мати, наполігшись супроводити нас. Ми вийшли на путівець, який о тій порі року був дуже грузький і в багатьох місцях покритий напівзамерзлими калюжами з талого снігу. Наше взуття, коли його можна так назвати, зовсім не надавалося до такої дороги. У Петрової матері ноги були просто обмотані ганчір'ям, а ми з Миколою мали на ногах старі зношені черевики, обвиті зверху шматками брезенту. Важка й тягуча, як смола, багнюка прилипала до наших озувок, і нам важко було ступати. Та ще ж доводилося по кісточки у воді перебрідати калюжі, і вся наша взуванка наскрізь просякла крижаним болоттям, через що наша подорож була надзвичайно трудною і просто небезпечною. Петрова мати, хоч і намагалася не відставати від нас, ніяк не могла дотримати нам ходи, але, схлипуючи, все-таки повторювала, що не вернеться до села, поки не побачить свого сина живим. Микола і я вирішили посадити її на візок і підвезти трохи, та вона була занадто важка для такого малого візочка і нам виявилося не по силі тягти візка з нею. Зрозумівши, що так ми тільки зайве забаримось, вона злізла з візка, і ми погодилися з нею, щоб залишити її позаду.

Простуючи далі в поле, ми натрапили на двох мерців. А коли дійшли до видолинка між двома горбками, мій брат помітив, що в борозні за кілька кроків від шляху щось лежить. Ми покинули візка і підійшли ближче придивитись, що то таке. Там лежав мрець лицем ниць у болоті. Ніяких ознак якоїсь боротьби ми не побачили.

Либонь, просто впав на ходу і не мав сили звестися. Помер він уже давно, і його тіло пролежало під снігом чи не цілу зиму. Ми пробували перевернути труп на спину, щоб роздивитись обличчя, та не змогли. Воно задубіло на камінь та ще й примерзло до землі.

В цю мить наздогнала нас Петрова мати і, побачивши мертвого, заголосила, але не наважилася підходити зовсім близько. Вона просила нас, щоб ми не гаяли часу і поспішилися.

Звичайно, вона не встигала за нами, бо ми вже швидше стали йти, тож і лишилася знов ззаду. Вечоріло, і важкі хмари почали сунути з обрію на поля. Вдалині вже йшов сильний дощ, і ми бачили, що негода повільно насувається на нас.

Але нам довелося ще раз затриматись. Продибавши іще з півкілометра, ми побачили й другого трупа над дорогою — мертвої жінки, яка виявилася знайомою нам. Але померла вона не з голоду. Ми відразу розгледіли, що її було застрелено. Вона лежала горілиць у калюжі крови впереміш із багнюкою, і її широко розплющені очі, здавалося, були безтямно втуплені в нас. Ця смерть, очевидно, сталася зовсім недавно. Я силкувався вгадати, яка тут могла бути причина, її напасником не міг бути якийсь напівбожевільний з голоду осібняк, ладний убити людину за кілька мерзлих картоплин. Прості селяни зброї не мали, вона була тільки в начальства та вартових. Отож найімовірніше, що жінку застрелив колгоспний польовий сторож за збирання картоплі на колгоспному полі.

Як і попереднього разу, труп ми залишили на місці й подалися далі. Злива насувалася тим часом усе ближче, і починало смеркати. Ми силкувалися якомога швидше дійти до того місця, де мав би лежати Петро. І ми таки знайшли його, коли нарешті, захекані й спітнілі, добулися туди. Він лежав ще живий серед шляху, і ледь помітно дихав. Довга смуга сліду за ним свідчила, що він проповз чималу віддаль у багнюці, поки знепритомнів.

Нам якось вдалося примостити його на тачку так, що його ноги звисали, бо він був уже на зріст завеликий для неї. Назад добиратися нам було ще важче, бо вже й дощити почало. Ми посувались дуже поволі через те болото, пхаючи переобтяженого візка.

Ми мали перестріти Петрову матір і вже тривожилися, що її досі не було видно на дорозі. Та за якийсь час ми таки побачили її. Вона лежала в болоті, неспроможна поворухнутись. Здавалося, що вона й мову втратила і тільки гляділа на нас широко розплющеними очима. Ми злякалися, бо подумали, що вона ось-ось помре. Але вона кволим порухом дала нам наздогад, що хоче глянути на сина. Ми допомогли їй звестись на ноги і підвели до візка, де вона враз опустилася на нього всією своєю вагою. Ситуація виглядала безвихідною. Ми нізащо не подужали б везти їх обох, бо і Микола, і я вже зовсім вибилися з сили.

Ніби відчувши наш клопіт, Петрова мати повільно підвела голову й спробувала щось нам сказати, але не змогла. Тоді зсунулася з тачки, ледь піднесла праву руку та показала нею в бік Петра. Ми зрозуміли, що вона хотіла, аби ми її залишили, а з сином поспішили до села. Вона все ще надіялася, що ми його врятуємо.

І ми так і зробили, маючи намір повернутись за нею пізніше, а з Петром чимшвидше подались додому, не вважаючи на негоду і наше власне знесилення. Коли ми врешті добились до нашої хати, було вже темно, хоч в око стрель, а дощ лляв як з відра. Мати дуже зраділа, побачивши нас, і допомогла нам занести Петра в хату.

Не спочивши ні хвилини, ми подалися по Петрову матір — адже вона сама в темноті не могла довго протриматись. Мама вирішила піти з нами, тож вона закутала Петра, щоб йому було тепло й зручно, і напоїла чимось; дихав він рівномірно, хоч і ледве чутно. Потім ми вийшли надвір, знову прихопивши з собою візка.

Петрова мати була ще жива, коли ми наблизились до неї, але вже не при пам'яті. Вмостивши її на візку, ми повільно рушили назад з нашим важким тягарем. У тій темряві й зливі ми навіть дороги не бачили і часто брьохали через баюри. Візок декілька разів перекидався, вивертаючи Петрову матір у багнище, та ми не здавалися. Змокши до останньої нитки, ми врешті таки добралися додому, де мати, хоч сама була мокра як хлющ, зразу заходилася перевдягати в сухе Петрову матір, а ми з Миколою зайнялися Петром. Ми хотіли й на ньому змінити одяг, але, нахилившись над ним, побачили, що він уже нежи-

вий. Тоді ми перекинулись увагою на Петрову матір, роблячи все можливе, аби хоч її врятувати, та вона так і не опритомніла й померла в страшенних корчах. Нам було сумно, і тільки те нас тішило, що хоч вони обоє не померли тієї темної ночі під дощем у болоті.

І знову перед нами постала проблема — що робити з мертвими тілами близьких нам людей. Тримати їх у хаті було неможливо, але й відвезти на цвинтар та поховати по-людському, як мати завжди наполягала, також не було змоги. Тепер вона вже усвідомила собі, що в нас нема сили для того, і ми вирішили перенести небіжчиків до їхньої хати, щоб там уже тисячники забрали їхні трупи. Так ми й зробили тієї ж таки ночі.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

Набіги на поля по мерзлу картоплю набрали нового розмаху під кінець квітня. Це була пора, коли в колгоспі саме починали садити картоплю. Голодні селяни гадали, що тепер їм легко буде роздобути трохи тих бульб: треба тільки піти на поле і просто випорпати їх. Дехто так і робив. Інші придумали інакшу систему: спершу знаходили в землі одну картоплину, а за нею вже йшли вздовж рядка.

Але в дійсності воно не було так просто й легко. Власті невдовзі вжили заходів, аби охоронити колгоспні поля. Вийшло оголошення, що нишпорити на полях забороняється, а кожен, спійманий на крадіжці висадженої картоплі чи якої іншої городини, каратиметься на смерть.

Селян, які знехтували офіційне попередження і не звертали уваги на вартівників, було затримано й ув'язнено в районній в'язниці. Незабаром поширилась чутка, що тамтешні тюремники непогано годують в'язнів, дають їм хліба та інших харчів. Наслідком такої чутки було те, що багато селян, замість нишпорити за картоплею, стали розшукувати охоронців, аби ті їх спіймали і запроторили до районних в'язниць. Люди міняли рідні домівки на тюрми, які були острівцями порятунку від голоду. В такий спосіб число «злочинців» швидко почало більшати.

Але довго так тривати не могло, бо ж, звісно, районні в'язниці переповнилися. Та й начальство здогадалося про справжню причину зростання кількости «ворогів народу». Щоб затамувати наплив до районних в'язниць, одного дня вийшло офіційне розпорядження, що сільські «злочинці» мають сидіти у своїх сільських тюрмах. А там же арештанти не діставали їжі від тюремників, годувати їх мусили родичі. Крім того, в'язнів, ще спроможних ходити, в селі приневолювано до праці. Переважно вони копали могили на цвинтарях, ремонтували дороги чи щось там робили на колгоспних полях.

Ввесь квітень у хаті в нас було холодно й незатишно. Щоб обігрітися, ми вже попалили все, що могло горіти. Клуня, свинарник і тин — усе це було розібране на дрова й спалене. Коли сніг почав танути, ми стали збирати для опалу сухий бур'ян по городах, на подвір'ях і при дорогах. Але попри всі наші труднощі, нам велося трохи ліпше, ніж багатьом іншим селянам, бо ми все ще мали дещицю картоплі та кілька малих торбинок зерна, захованих у копиці сіна.

І ще ж у нас досі вціліла корова! Вже те, що ми її вберегли, обіцяло нам кращий шанс вижити. Корова ось-ось уже мала давати нам молоко: ми сподівались, що десь на початку травня вона отелиться.

Наша корівка була для нас справжня спасителька. Від початку зими ми тримали її в другій половині хати й доглядали якнайстаранніш. Ми намагались давати їй доволі корму.

Але одного квітневого дня наші надії луснули. Нам принесли повістку, що протягом двадцяти годин ми мусимо здати державі 250 фунтів м'яса живою вагою. Це означало, що доведеться віддати свою корову. Ніколи ми ще так гірко не плакали, як того дня. Нам було так важко, наче то ми прощалися зі своїм власним життям, що таки не дуже й відбігало від правди.

Заготівельна комісія прийшла до нас під вечір. Вони не дали нам навіть тих обіцяних двадцяти годин. Поки кілька членів комісії пильно стерегли нас, скупчених у хаті, інші швиденько випровадили нашу корову й забралися з нею геть з двору. Уся ця процедура радше скидалася на грабіжницький напад, ніж на нормальний законний процес.

Наступний день застав нас у стані крайнього розпачу. Ми вже цілих п'ять місяців жили надголодь. Ми не бачили пристойної людської страви від самого грудня, коли не лічити тих ото харчів, що ми придбали в «торгсині».

Єдиною нашою надією на якусь поживну їжу було те, що ми передоднем втратили, — постійний запас молока. Оце було сталою темою наших балачок, нашим сном наяву. Позбавлені цього, ми вже не мали тепер на що надіятись.

А тим часом голод точив нас безжалісно. Напади гострого болю в моєму порожньому шлунку були нестерпні. Я ввесь час відчував якусь млість та запаморочення і насилу переставляв ноги. Мені здавалося, що я божеволію: всі мої думки були тільки про їжу — хоч би де я був, хоч би що робив. У моїх фантазіях мені привиджувалася їжа різного роду, але найбільше я мріяв про хліб: щойно спечений, свіженький, м'який і теплий, тільки-но з гарячої печі. Він був такий духмяний, такий запахущий і смаковитий! Мені ввижалися хлібини всякого роду, форми і кольору — білі й чорні. Ото хоча б одненький кусник мені! Нічого більше на світі я б і не хотів. До всього іншого мені було байдуже.

Оці марення були цілющим заспокійливим засобом, і завдяки їм я забував про пекучий біль від голоднечі. Але коли я опам'ятовувався від того уявного світу, то тільки на те, щоб знову відчути той різкий і гострий голодний біль у животі, що доводив мене до сказу.

Та, дякувати Богові, попри ці спорадичні маячіння, ми здебільша могли ще мислити тверезо. Ніхто при здоровому глузді не примириться з тим, щоб отак без боротьби за своє життя здатися на поталу голодної смерти. Нам треба було якось вижити, нехай навіть і без корови. Ми зібрали родинну раду, на якій поклали діяти незагайно. Мама заохотила нас сходити до річки — може, пощастить зловити якої рибини.

Ми з Миколою зараз же взяли торби й доморобні ятері та й подались у бік річки кілометрів за два від села. Щороку, починаючи від Великодня і аж мало не до зими, ми, бувало, купались і бавилися в її повільних теплих водах майже кожен день. А над усе ми любили там ловити рибу й шукати пташині яйця.

Ті безжурні дні давно проминули. А тепер ми рушали до своєї улюбленої річки з надією, що вона допоможе нам у нашій боротьбі на життя або смерть. День був туманний і холоднуватий, коли ми ступили на піщаний путівець, яким ходили безліч разів раніше. Кожний кущ і кожне дерево вдовж дороги нам були знайомі. Та цим разом ця дорога принесла нам деякі несподіванки.

Поминувши занедбаний тепер вітряк, ми помітили попереду на якійсь відстані, що там щось лежить. Підійшовши ближче, ми побачили, що то тіло мертвої жінки. Впізнали ми її відразу, як тільки глянули: була це наша сусідка Оксана Шевченко.

Оксана перейшла через усі ті знегоди, що й більшість наших односельців. Два роки тому її батька, якого затаврували куркулем, було ув'язнено й вивезено з села. За кілька місяців по тому вмерла її мати, залишивши Оксану, вісімнадцятирічну дівчину, опікуватись сестричкою дванадцяти років і братчиком семи років.

Але Оксанині справжні турботи тоді щойно лише починалися. Одного дня вона отримала від сільради повістку, що її родина, залічена до куркулів, мусить негайно здати державі певну кількість зерна й м'яса. Ця вимога була аж надто сміховинна, бо все, що родина мала, у них уже сконфіскували ще до батькового арешту, і останні два роки родина голодувала. Та для держави це не було поважним виправданням.

На другий день після отримання повістки в них на порозі з'явилась хлібозаготівельна комісія. Вона перетрусила в хаті все до останнього куточка, шукаючи м'яса й зерна, але не знайшла нічого. Хтось би міг подумати, що тепер уже Оксані та її підопічним дадуть спокій, але представники влади задумали щось інше. Оксані заявили, що оскільки вона відмовляється здавати державі накладений продподаток, її хату треба експропріювати й оголосити державною власністю. Між іншим, та хата мала бляшаний дах, а це була ще одна незаперечна ознака того, що вона належить куркулеві.

Марні були Оксанині сльози й благання. Не зворушили активістів і плачі двох дітлахів, що горнулись до старшої сестри, вчепившись за її спідницю. Навпаки, голова комісії вирішив ще дужче настрашити їх своїм наганом. Він ураз вихопив його з кобури і, націлившись на Оксану, погрозився застрелити її, якщо діти не перестануть верещати. А коли наган не справив на дітей ніякого враження і вони не стихли, наказав членам комісії силоміць викинути їх з хати. Коли ж його підлеглі почали вагатись, він пообіцяв, що застрелить на місці найближчого до нього члена комісії і взяв його на мушку. Це подіяло. Дітей потягли з хати, хоч як вони кричали й відбивалися ногами. Оксана зімліла, і її теж ви-

волокли надвір. Далі хлібозаготівельна комісія опечатала двері й вікна і пішла собі геть, не звертаючи більше ніякої уваги на Оксану та дітей, полишених на безпритулля.

Очунявшись із того струсу, Оксана з дітьми знайшла прихисток у своєї тітки. Кількома місяцями пізніше її сестричка померла від запалення легень. А невдовзі після неї померла й тітка з голоду. Оксана залишилася сама зі Степанком.

Всі ці нещастя сталися десь так із рік тому. А ось тепер вона лежала перед нашими очима на піщаному путівці. Мабуть, вона теж намагалась дійти до річки чи лісу, маючи останню надію знайти там щось їстівного. Але — не судилося. Сліди на піску свідчили, що вона пробувала повзти. Вона лежала долілиць, розкинувши спухлі руки, її зуби вп'ялися глибоко в пісок, наче намагаючись його їсти.

Сумне це було видовище, та ми вже стільки надивилися, що тепер лише мовчки погляділи на її тіло якусь часину та й подалися собі далі. Тепер уже ми нічого не могли зробити для неї.

Перегодом ми звернули з путівця навпростець через ліс до річки. Тут стояла тиша. Йдучи лісом, ми мали таке відчуття, що дерева й кущі також знають про нашу біду. Вітру не було, але здавалося, ніби гілки високих темних сосон щось таємниче шепотять одна одній. Час від часу тишу порушував тріск гілля чи скрекіт сороки.

Туман зависав низько, і з мокрого галуззя дерев скрапувала вільгість. Ми з братом звикли були завжди ходити до річки навпрошки цією стежкою, бо так було не лише ближче, а й мальовничо. Та тепер ми вибрали цю стежку з інших міркувань. Нам хотілося приглянутись, чи не натрапимо на щось їстівне. Ми розділилися і заходились шукати. Я не знайшов нічого, крім кількох непотрібних отруйних грибів. Аж це раптом Микола гукнув мене збудженим голосом. Коли я підійшов до нього, він пожадливо спостерігав за їжачком.

— Ти чого так ним захопився? — запитався я його, трохи сердячись.

— А пригадуєш ту книжку про Африку, як там люди у джунглях їдять усе, що живе? То чого б і нам не поласувати цим чистеньким створіннячком? — відповів Микола, не зважаючи на мій тон і показуючи пальцем на їжачка, що обнюхував якісь засохлі гриби.

Микола мав рацію. Я придивився ближче до звірятка.

— Ге! — скрикнув я схвильовано. — Ти глянь, який у нього носик! Чисто тобі поросячий!

— Та й на смак він також, мабуть, як порося буде, — зауважив Микола.

— Але як ти з нього шкіру здереш? — запитав я.

— Обсмалимо, як ото кабанів давніше під Різдво люди смалили.

Без дальших вагань Микола спритно впхав звіринку в торбу. Він цілком переконав мене. Коли інші люди їдять ящірок, слимаків та навіть і гадюк, чого б ми не могли їсти їжаків, обсмаливши перше їхню волохату шкуру з гострими колючками?

Комуністична партія на той час ще не видала ніякого закону, який забороняв би ловити їжаків чи іншу дику звірину. Розважаючи себе такими оце думками, я пильно нишпорив попід деревами й кущами, чи не знайду більше цих звірят, але безуспішно. Зате Микола знайшов ще одного їжака, і я чув, як він радісно закричав, що цей ще більший, ніж перший. Тож наша походенька не була марна. Ми зловили і впхали в торбу двох їжаків, а ще була можливість і на якусь іншу поживу, коли дійдемо до річки.

Мама просила нас, між іншим, провідати сім'ю Прокопа, нашого далекого родича, що жив на самому березі річки. Прокопа арештували торік напровесні за те, що не здав своєї норми зерна й м'яса. Однієї ночі його забрали до районної в'язниці, і так він зник: ніхто вже й не чув про його долю. Жінка Прокопова лишилася сама з шестирічною донькою в невеличкій хаті над річкою. Востаннє ми бачили їх у листопаді — перед тим, як випав перший сніжок.

Мама тривожилася, як там вони перебули люту зиму, ну, а ми з Миколою вважали, що відвідини тітки — це чудова думка, бо вона знала річку, як свою долоню. І також розумілася краще від нас, як принадити рибку в ятір, і, крім того, ми могли б скористатися її човном.

До Прокопової хати ми дісталися пізно, коли вже повернуло з полудня, і підходили до неї не без хвилювання. Минула зима була довга й дуже сувора. Багато дечого могло трапитися нашим родичам в їхній оселі біля річки. Хатина стояла ніби ціла й неушкоджена, тільки навколо неї не було ніяких ознак життя. Перед дверима

лежав малий замет нерозталого брудного снігу. Передні вікна були позавішувані зсередини якоюсь тканиною.

Ми постукали у двері спочатку тихо, а потім голосніше, однак ніхто не озвався. Я вхопив за клямку і пробував відчинити двері. Вони виявилися замкненими. Ми оббігли хату до задніх вікон, але й ті були завішені. Тож не було іншої ради, як просто виломити двері. Коли ми так і зробили, на нас війнуло нудотним смородом. Ми підскочили до вікон і стягли заслони, бо ж усередині було темно. Денне світло, що влилося крізь вікна, відкрило нам моторошне видовище. На долівці простягся тітчин тулуб без голови, а голова лежала за пару кроків збоку.

Очевидно, її відірвала від тіла якась сила, але слідів крови на долівці було мало.

Та ми скоро з'ясували таємницю. Оглянувшись по хаті, ми помітили мотузок, що звисав зі сволока, і на ньому зашморг. Тітка повісилася! Через якийсь час, коли тіло почало розкладатись, шия, звісно, не витримала тягара, тим то й обмаль крови.

Відійшовши трохи від шоку, ми розглянулися навкіл за донькою. Ми зразу й нагледіли її: вона лежала собі на лаві. Донька, мабуть, померла раніше, ніж мати, її очі були заплющені й ротик закритий, рученята складені на грудях. Мала була в чепурному блакитному платтячку, в якому вона колись заходила до нас, і з дбайливо зачесаним волоссям.

Решта хати стояла порожнем. Всі меблі, либонь, пішли на дрова. Не видно було ані сліду чогось їстівного. Ми зрозуміли, що Прокопова жінка, так само, як і наша сусідка Соломія, втративши чоловіка і переживаючи голод, що забрав її доньку, не бачила ніякого сенсу далі жити й боротись. Перш ніж накласти на себе руки, вона старанно замкнула двері й позавішувала вікна. І хата її перетворилась на домовину. Це страхітливе видовище: і млосний сморід напіврозкладених людських тіл, і мертва тиша — це було щось майже нестерпне. Ми стояли там занімілі й безпорадні. Маючи за собою вже стільки неймовірних вражень, усе одно ми відчували, як до нас підповзає жах перед смертю. І настала мить, коли ми вже далі не могли того стерпіти й мусили рвучко вибігти надвір, на свіже повітря, щоб хоч трохи врівноважитись.

Думка, щоб понишпорити в річці та на її берегах, видалась нам безглуздою тепер, після того, що ми тільки-но пережили, і ми раптом втратили всяку охоту до полювання й рибальства, тож і завернули назад додому...

Коли ми розповіли мамі все, що побачили в Прокоповій хаті, вона сприйняла те, як завжди, дуже ніби спокійно. Але довго стримувати своїх почуттів їй не вдалося. Запитавши в нас ще там одне-друге, вона раптом відвернулася вбік і дала волю сльозам.

Решту дня ми провели, готуючи вечерю з їжаків. Микола заходився коло них так досвідчено, немов усе своє молоде життя те й робив. Печена їжачина з картоплею видалась нам бозна яким смаколиком.

Коли ми полягали, я довго не міг заснути. Мені все не виходила з пам'яті тітчина голова, що дивилась на мене з долівки своїми шклистими перестрашеними очима.

Мати розбудила нас ще до схід сонця, щоб ми втрьох сходили до хатини над річкою поховати наших померлих родичів. Коли ми прибули туди, уже був білий день. Похорон мав обійтися без домовин, бо ми не мали ні дощок, ні цвяхів, ні сили збивати їх, як і не годні були могили викопати. За могилу для їхніх тлінних останків нам правила яма, в якій колись прикопувалася картопля. Ми загорнули тіла в їхні домоткані вовняні укривала й скотили обережно в ту штучну могилу. Коли ми загребли їх землею, мама проказала коротеньку молитву, а я встромив у головах хреста, зробленого з двох зв'язаних навхрест патичків.

Плакати ми вже не могли. Ми зазнали стількох жалів і пережили так багато трагічних втрат, що вже зовсім отерпли.

— І чого їм треба було вмерти? — запитав раптом Микола, порушивши мертву тишу.

— Якби ж то знати... — відказала мати. Дорогою додому я думав про наш власний похорон і про те, чи залишиться хто, щоб поховати нас. І не знаходив нікого.

ЕПІЛОГ

До початку травня наше село перетворилося на занедбану пустку, де жах чаївся в кожній хаті й у кожному дворі. Ми мали таке відчуття, що нас покинув увесь світ. Головна вулиця, що раніш була важливою артерією і осереддям сільського життя, тепер порожнювала і поросла бур'янами та травою. Зрідка показувались на ній люди або тварини. Багато хат стояли напівзруйновані й порожні, зяючи вибитими шибками й виламаними дверима. Власники їхні або повмирали, або були вислані на північ, або самі подалися з села шукати їжі. Колись довкруг цих хат громадилися клуні, стайні, корівні, свинарні й огорожі. Тепер видніли тільки залишки цих споруд. Все те люди розвалили й використали як дрова.

Навіть дерева не вціліли у цій загальній руїні. Верби, такі звичайні для українських сіл, стояли голі з обчухраним гіллям. На те, щоб зрубати їхні грубі стовбури, виголоднілим селянам не ставало сили, отож тепер ці дерева стриміли вздовж доріг, як пам'ятники затяжної битви між лютою зимою і присмертним людом. Та сама доля спіткала й фруктові дерева. Половину знаменитих українських садків було зрубано й зужито на опал. А те, що залишилося від них, тепер зацвіло: вишні, абрикоси й інші дерева. Але й садове цвітіння цієї весни було інакше.

На подвір'ях, задвірках, городах та й усюди навколо сільських хат уся земля була подзьобана ямами, нагадуючи про те, як хлібозаготівельна комісія шукала «прихованих харчів».

Село виглядало так, наче там усе вимерло. Немов чума пройшла і після неї заніміли голоси селян та звуки тварин і птахів. Могильний спокій пеленою впав на довкілля. Тих кілька свійських тварин, що дивом дивним пережили голод, виглядали на якісь екзотичні прояви.

Під кінець травня 33-го року голод попустив. Масове вимирання з голоднечі припинилося. Городини й садовини було доволі для кожного, хто міг вийти з хати й пошукати того всього. Та ще й те, що начальство потребувало робітників, і хоч-не-хоч мусило дати працюючим членам колгоспу досить харчових пайок, аби їх утримати при житті. Через те ті селяни, хто ще міг устояти на ногах — хоч і були очманілі, пригнічені й уголоджені, — з останніх сил поривалися до колгоспу, щоб заробити собі на харчі, які там давали, тобто на шматок хліба і черпак чи два гречаної або пшоняної каші. А хто не подужав працювати, той полишався на ласці своїх рідних чи приятелів, якщо ті вижили.

Мені пощастило. Незважаючи на моє бідування і виснагу від голоду, мрія моя здобути вищу освіту ні на мить не покидала мене. І через це прагнення до більших знань мені вдалося вирватися із села назавжди.

Отож, навіть мліючи з голоду та живучи в цілковитій злидоті серед трупів селян, старих і малих, я докладав усіх можливих зусиль, щоб закінчити середню освіту.

У той час наше село мало школу-дев'ятирічку, де було чотири роки початкової освіти і п'ять років середньої.

У 1933 році я був уже в останній клясі, й випускні іспити в нас мали відбутися в червні. Але багатьом учням нашої випускної кляси так і не судилося побачити своїх атестатів. Через голодоморну навалу нас залишилося дуже мало. Декотрі померли з голоду. Інші покинули школу і подалися кудись у пошуках харчів. А ще іншим поталанило переїхати до інших районів Радянського Союзу, головно до Росії, де голоду не

було. Багатьох вивезли разом з родинами у віддалені місцевості на заслання. Внаслідок цього школу в нашому селі на початку березня закрили, а ті кілька з нас, які ще лишалися в селі, були покинуті самі на себе. Та я, попри всі перепони, не зрікся своїх мрій, і таки домігся свого: мене прийняли до середньої школи в сусідньому селі, де в кінці червня я і склав іспит зрілости. То був поворотний пункт у моєму житті. Я вирішив тоді втікати.

Точної дати, коли це сталося, не можу собі пригадати, але цей день був найважливіший у моєму житті.

Однієї ночі з окрайцем хлібини в торбі й п'ятьма карбованцями, або рублями (кажучи зросійська) в кишені, в латаних штанях та завеликій, як на мене, сорочці, босий, я подався крадькома з села в напрямку міста. Там, як я чув, відкрилися підготовчі курси до вищих навчальних закладів для тих, що мали документ про закінчення середньої школи. Щастя мені сприяло: за допомогою кількох добрих людей мене прийняли на ті курси і, закінчивши їх, я згодом вступив до педагогічного інституту. За чотири роки я закінчив інститут і розпочав свою кар'єру вчителем у середній школі. А незабаром вибухла друга світова війна, я став солдатом, а ще згодом потрапив у полон до німців і був відправлений до Німеччини в «Шталяг 3".

Після закінчення війни, добре знаючи, що за наказом Сталіна всі радянські солдати, що попали в полон, вважалися дезертирами й зрадниками і на них чекав розстріл, а також бажаючи жити у вільному світі, я вирішив залишитись у Західній Німеччині як «переміщена особа», звідки опісля емігрував до Сполучених Штатів Америки, де й знайшов свою нову домівку.

А моя мати і брат, з якими ми разом так мучилися, які ділилися зі мною останнім шматком хліба і яким я завдячую, що взагалі вижив, залишилися в селі. Вони не мали ніякого іншого вибору, як і далі працювати в колгоспі. Друга світова війна розлучила нас, і що з ними сталося пізніше, я не знаю.

БІБЛІОГРАФІЯ ВИБРАНИХ ПУБЛІКАЦІЙ С.СТАРОВА[1]

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

1. Пам'ятка українського емігранта / Склав Сем.Старко[2]. — На скитальщині [Ашаффенбурґ, Зах. Німеччина], 1948. — 16 с.

Серед змісту: Український національний гімн; Т.Шевченко. — Заповіт; Пам'ятка українського емігранта.

2. Honors the Memory of the More Than Seven Millions Victims of the Artificially Induced Famine of 1932 — 1933 in Ukraine. — San Francisco, California, [1983]. — Буклет.

3. Who killed them and why? (In remembrance of those starved to death during the Famine of 1932 — 1933 in Ukraine). — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Ukrainian Studies Fund, 1984. — 35 p. — Підпис: Miron Dolot.

4. Execution by Hunger: The Hidden Holocaust / Introduction by Adam Ulam. — New York; London: W.W.Norton, 1985. — 231 p. — Підпис: Miron Dolot.

[1] Бібліографію укладено на основі матеріялів (друків, ксерокопій рецензій) та відомостей, наданих п.О.Старів. Зірочкою позначено видання, не переглянуті de visu. — *Ред.*

[2] Свої публікації С.Старів містив також під псевдонімами та криптонімами: Семен Старко, Сем. Старко, Старко, Семен Маринич, С.Старів-Маринич, Олекса Бокай, Мирон Долот, М.Д., С.Ст. та іншими. — *Ред.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИДАННЯ:

1) [Рец. без назви] // Kirkus Reviews (New York). — 1985. — 1 лют.

2) М.Маггеридж хвалить книжку українського автора // Свобода. — 1985. — 13 лют.

3) Американський журнал [Publishers Weekly. — 1985. — 25 січ. — С.80 — 81.] віднотовує появу книжки про голод // Свобода. — 1985. — 15 лют.

4) Американський Клюб [The Conservative Book Club] заку— повує нову книжку про голод //Свобода. — 1985. — 7 берез.

5) Гарвардський професор [Адам Улам] пише про голод // Свобода. — 1985. — 15 берез.

6) Trade publications note Dolot book // Ukrainian Weekly (USA).— 1985.-24 берез.

7) Georgie Anne Geyer. Lingering questions // The Washing— ton Times. — 1985. — 2 трав.

8) Marco Carynnyk. The hidden holocaust // The Washington Times Magazine. — 1985. — 6 трав.

9) Reed Irvine. The hidden holocaust is demanding to be heard after a long silence // New York City Tribune. — 1985.— 14 черв.

10) Jack Miles. End papers // Los Angeles Times Book Review. — 1985. — 16 черв.

11) Christopher McCabe. The Unknown Famine of the Ukrai— nians // Reader (Los Angeles). — 1985. — 28 черв.

12) Книжка М.Долота про голод в Україні випродана // Свобода. — 1985. — 10 лип.

13) Joseph Sobran. Hitler's Holocaust not the Only One // Los Angeles Daily News. — 1985. — 11 лип.

14) John Goodliffe. Genocide in Stalin's Ukraine //The Press (Christchurch, New Zealand). — 1985. — 7 верес.

15) Ewa Thompson. A Ukrainian horror story fit for Stephen King // Houston Chronicle. — 1985. — 29 верес.

16) Кэтлин Бейли. [Рецензія] //Обозрение [журн. «Русской мысли»]. — 1985. — №16. — Сент. — С.41-42.

17) «Гюстон Кронікл» рецензує книжку про голод // Свобода. — 1985. — 1 листоп.

18) Gordon Dodd. Stalin's Final Solution // Daily Telegraph (Sydney, Australia). — 1985. — 9 листоп.

19) Paul Pihichyn. Eyewitness to the Famine // Winnipeg Free Press (Canada). — 1985. — 23 листоп.

20) Joseph G.Harrison. Grim tale of starvation during Stalin's «hidden holocaust» //The Christian Science Monitor (USA). — 1985. — 25 листоп.

21) Jars Balan. Hidden Holocaust // Alberta Report (Edmonton, Canada). — 1985. — №12(49). — P.56.

22) Williell Thomson. Millions Perish in Great Famine of Ukraine // South Bend Tribune (Notre Dame, Indiana, USA). — 1985. — 8 груд.

23) George Morgan. How the Ukraine Starved // Canberra Times (Australia). — 1986. — 29 берез.

24) Wall of Silence on Ukrainian Genocide // St.Louis Globe — Democrat. — 1986. — 14 квіт.

25) Ian Black. One murder is a crime, one million murders is a statistic // News Weekly (Australia). — 1986. — 11 черв. -P.12.

26) Raymond Pearson. [Рецензія] // Irish Slavonic Studies (Dublin, Ireland). — 1986. — №7. — P. 162 -163.

27) Paul D.Mageli. Execution by Hunger: The Hidden Holo — caust // Magill's Literary Annual. — 1986. — P.254 — 258.

28) Laurent Murawiec, Luba George. The suppressed story of Stalin's genocide against the Ukraine // EIR [журнал]. — 1987. — №1. — [16 січ]. — P.50-52.

29) Elena Brunei. Now in paperback // Los Angeles Times. — 1987. — 12 лип.

30) Alida Becker. New Paperbacks // Philadelphia Inquirer. — 1987. — 19 лип.

31) Fr. James Thornton. Starvation in the Breadbasket // The New American (Wisconsin). — 1990. — 26 берез.

5. Les Affames L'holocauste masque, Ukraine 1929 — 1933 / Pre— sentation de Guillaume Malaurie; Traduit de Гatericaiп par Amale Naccach. — Paris: Edition Ramsay, 1986. — 333 p. — Підпис: Miron Dolot.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИДАННЯ:

1) «Les Affames» — спогади Мирона Долота по-французь — кому//Обіжний листок з канцелярії ФКУ [Фонду Катедр Українознавства] в Кембріджі. — 1987. — Січ.-лют.

2) Laurent Murawiec. Le genocide en Ukraiпe: Гetpi re russe a 1"oeuvre. // Nouvelle Solidarite. — 1987. — №3. —

[2 берез.]. — Р. 14 -15. — Відгук нафранцузьке видання книжки М.Долота.

3) Laurent Murawiec, Luba George. Ukraine: Volkermord durch Hunger im groBten KZ der Russen // Neue Solidaritat. — 1987. — №11. — [19 берез.]. — Рецензія на англо — і франкомовне видання.

*6. Egzekucja gkxiem [Переклад фрагментів польською мовою] // Kurs (Warszawa). — 1987. — № 29. — S.10 — 17. — Підпис: Miron Dolot.

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИДАННЯ:

1) Polish opposition groups circulate famine film // Ukrainian Weekly (USA). — 1988. — 10 січ.

7. Dedication of a monument to honor the memory of the more than seven millions victims of the 1932 — 1933 genocide in Ukraine. — Los Angeles, California, 1986. — Буклет. Текст ідентичний з позицією 2.

8. Celebration of the Millennium of Christianity in Ukraine. — Carmichael, California, 1988. — Буклет.

ПУБЛІКАЦІЇ В ПЕРІОДИЦІ

* 1. Російські історики про Галичину // Українські Вісті [Новий Ульм, Зах.Німеччина]. — 1946. -Ч.37.-26 верес. -Підпис: Семен Маринич.

*2. Точна інформація — запорука успіху // Неділя [Ашаффенбург]. — 1947. — 4.64. — 9 берез.

*3. Манфред Кибер. Старша мавпа / Перекл. з мім. С.Старів — Маринич // Путу [Німеччина]. — 1947. — Ч. 16. — 22 черв.

*4. Пан чи хам? // На Чужині [Фільсбібург, Німеччина]. — 1947. — 4.34 (61). — 13 груд. — Підпис: Сем.Сгарко.

*5. Розбита дивізія: (Епізод з совєтсько-фінської війни 1939 — 1940 рр.) // Свобода. — 1948. — 4.21-24. — 27-30 січ. — Підпис: Семен Старко.

*6. [Те саме] // На Чужині [Зах. Німеччина]. — 1948. — 4.21. — 28 січ. і далі.

*7. Об'єднуватись чи розпорошуватись? // Час [Зах. Німеччина]. — 1948. — Квіт.

*8. Химерна доля європейських монархів // Українські Вісті [Н.Ульм]. — 1948. — 4.45. — Підпис: Старко.

*9. На цвинтарищі європейських монархій // Українські Вісті [Н.Ульм]. — 1948. — Ч. 206. — Підпис: Старко.

* 10. Спів модерного раба: .(Фолкльорний спів з підсовєтського режиму) // Америка [Філядельфія]. — 1949. — 4.48. — 17 черв. — Підпис: С.Старко.

*11. Кобзар у фраку // Український Робітник. — 1949. — Ч.41. — 21 жовт. — Підпис: Семен Старко.

*12. [Те саме] // Америка. — 1949. — Ч.83 — 84. — 21 жовт. — Підпис: Семен Старко.

Стаття про бандуриста-віртуоза Василя Ємия.

* 13. Ми йдемо Твоїм шляхом, Тарасе! (Допис про шевченківсь — ке свято) //Америка. — 1950. — 7 квіт. — Підпис: Семен Старко.

* 14. Українська Каліфорнія святкує пам'ять Тараса Шевченка //Українські Вісті [Новий Ульм]. — 1950. — 20квіт. — Підпис: С. Ст.

*15. Заслуги ПАУК // Свобода. — 1951. — 8 груд. — Підпис: С.Старко.

16. Політичний балянс 1954 року // На Слідах. — Лос-Анджеле — лес, Каліфорнія. — 1955. — Ч.1. — Січ.-лют. — С.3-6.

17. Політичний огляд // На Слідах. — 1955. — Ч.2. — Берез. — квіт. — С.3-5.

18. Джерела Української Національної Революції // Там само. — С.20 — 24.

*19. Ювілейна сесія Об'єднаних Націй // Свобода. — 1955. — Ч. 132-137.

*20. До проблеми української військової термінології // Український Прометей. — 1958. — 4.5. — ЗО січ.

21. Трагедія 44-ої совєтської дивізії: (До історії совєтсько-фінської війни) // Вісті: Орган Крайової Мірави Братства Колишніх Вояків УД-УНА. — 1963. — Ч.109. — Берез.

*22. Змова, якої не було: (Про генерала Тухачевського) // Українські Вісті [Детройт]. — 1980. — Ч.2. — 10 січ. — Підпис: Мирон Долот.

23. Зустріч з поетом Т.Осьмачкою (Зі щоденника Семена Старова. 10-го квітня 1948 року, Франкфурт-на-Майні) // Українські Вісті [Детройт]. — 1996. — Ч.4. — 28 січ.

З ВІДГУКІВ НА АНГЛОМОВНЕ ВИДАННЯ «СТРАТИ ГОЛОДОМ»

«Ця книжка ґрунтується на враженнях з юнацьких літ автора в Україні і на вивченні радянської політики, яка, хай би там що казали радянські чинники, становить не що інше, як безоглядний імперіялізм. Українські вигнанці розкидані тепер по всьому світі. Книжка «Страта голодом» допоможе їм зберегти свою національну ідентичність і надію на день визволення України з теперішньої неволі».

Малколм Маггеридж, англійський журналіст і письменник, що як кореспондент газети «Манчестер Ґардіян» у 1932 — 33 роках один з перших інформував світ про голодомор в Україні.

«Хоч «Страта голодом» і не претендує на якусь особливу літературну вартість, вона варта того, щоб бути поставленою поряд з «Бабиним Яром» Кузнєцова за те, як змальовано в ній майже незбагненну ґолготу України двадцятого сторіччя».

Раймонд Пірсон («Irish Slavonic Studies» (Дублін, Ірляндія), 1986, №7).

«Страта голодом» — це унікальне й хвилююче свідчення людини, яка пережила голод 1932-33 років в Україні».

Кетлін Бейтлі («Обозрение», 1985, №16).

«У «Страті голодом» описано голодомор у невеликому селі — одному селі серед тисяч інших. Але книжка ця відображає смертельні страждання, які переживала ціла нація».

Пол Пігічин (« Winnipeg Free Press» (Канада), 1985, 23 листоп.).

«Ця книжка — як і ті, що описують гітлерівський голокост, зумисну екстермінацію значної частини населення Камбоджі червоними кхмерами або турецький геноцид супроти вірменів на початку XX сторіччя, — це історія нескінченного суцільного жахіття».

Джозеф Гаррісон (« Christian Science Monitor (CLUA), 1985,25 листоп.).

«Це книжка, якої не можна читати на повний шлунок».

Ярс Балан («Alberta Report» (Едмонтон, Канада), 1985, №11).

«Страта голодом» становить цінність як анатомія радянського терору. «Страта голодом» — це незаперечний звіт про цілковитий розклад радянської системи».

Ян Блек («News Weekly» (Австралія), 1986, 11 черв.).

«Долотова розповідь про безпорадність цілого народу перед жорстокою брутальною тиранією — цінний загальнолюдський і суто особистий документ».

Пол Мейджелі («Magill's Literary Annual», 1986).

«Читаючи «Страту голодом», усвідомлюєш, що злочинний рух, який називається комунізмом, неможливо «реформувати», як неможливо й надати йому «людського обличчя» — чи то йдеться про комунізм як ідеологію, чи як систему. Повірити в «добрий і лагідний» комунізм — це повірити в те, що сам диявол може стати спільником доброти й порядности».

о. Джеймс Торнтон («New American» (США), 1990, 26 берез.).

Переклав Ростислав Доценко

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТІ д-ра МИХАЙЛА ВОСКОБІЙНИКА ---------- 5
ПРО АВТОРА «СТРАТИ ГОЛОДОМ» ---------- 9
ВСТУПНЕ СЛОВО ---------- 15
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ ---------- 19
РОЗДІЛ ДРУГИЙ ---------- 26
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ ---------- 34
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ ---------- 42
РОЗДІЛ П'ЯТИЙ ---------- 46
РОЗДІЛ ШОСТИЙ ---------- 55
РОЗДІЛ СЬОМИЙ ---------- 63
РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ ---------- 71
РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ ---------- 77
РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ ---------- 83
РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ ---------- 89
РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ ---------- 102
РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ ---------- 113
РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ ---------- 138
РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ ---------- 145
РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ ---------- 156
РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ ---------- 161
РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ ---------- 168
РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ ---------- 176
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ ---------- 180
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ ---------- 183
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ ---------- 188
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ ---------- 198
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ ---------- 204
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ ---------- 217
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ ---------- 226
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ ---------- 233
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ ---------- 239
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ ---------- 247
РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ ---------- 253
ЕПІЛОГ ---------- 261
БІБЛІОГРАФІЯ ВИБРАНИХ ПУБЛІКАЦІЙ С.СТАРОВА ---------- 264
З ВІДГУКІВ НА АНГЛОМОВНЕ ВИДАННЯ
«СТРАТИ ГОЛОДОМ» ---------- 269

Семен Старів

СТРАТА ГОЛОДОМ

Переклад з англійської
за редакцією
Ростислава Доценка

Відповідальний за випуск
Василь Клічак

Художнє оформлення
Андрій Лівень

Комп'ютерна верстка
Андрій Вишневський

Здано на виробництво 10.07.02.
Формат 60Х84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Наклад 10 000. Ум. друк. арк. 17.
Зам. № 2-202.

Видавничий центр «Просвіта»
03150 Київ-150, вул. Анрі Барбюса, 51/2.
тел. 269-25-41

Віддруковано у ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги»
04107 Київ-107, вул. Багговутівська, 17—21.

ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР
«ПРОСВІТА»
•
2002